Uit de nalatenschap van Nubar Jessayan (1920-2009)

Uit de nalatenschap van Nubar Jessayan (1920-2009)

ԱՒԼԻՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ՓԱՐԱՊ ԷԶԵՐ

1985

ԱՌԼԷՆ ՓԱՓԱՋԵԱՆԻ ԳԻՇԱՏԱԿԻՆ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ
ԱՑՍ ՀԱՏՈՐԸ ՍԻՐՈՎ ԿԸ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԻ ԲՈԼՈՐ ԱՆՈՆՑ՝
ՈՐՈՆՔ ՋԻՆՔԸ ՃԱՆՉՑԱԾ ՈՒ ՍԻՐԱԾ ԵՆ
ԿԱՄ ՊԻՏԻ ՈՒՋԷԻՆ ԾԱՆՕԹԱՆԱԼ ԻՐԵՆ ԱՑՍ ԷՋԵՐՈՎ։

ԱՌԼԷՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

1925 - 1984

ՓՈԽԱՆ ՆԵՐԱԾԱԿԱՆԻ

«Եկայ, ըսաւ, կարօտս առնելու»: Յուլիսեան առաւօտ մըն էր· ներս չմտած, ըստ իր սովորութեան, դուռը բախելու տեղ «բերած» էր: Գուշակած էինք արդէն թէ երկար բացակայութենէ մը ետք Առլէն խմբագրատուն կու գար՝ կարօտը առնելու: Վերջին այցելութիւնն էր այդ· այլեւս երբեք պիտի չգար: Քանի մը օր ետք կինը պիտի հեռաձայնէր՝ կարճ, — «Arlen, c'est fini»: Այսքան:

1984ի Յունուարին է որ «Յառաջ Միտք եւ Արուեստ»ի մէջ լոյս կը տեսնէր իր վերջին յօդուածը, «Փրեզիտանը»՝ նուիրուած Յարութիւն Աղայեանի յիշատակին: Այդ առիթով կը գրէր·— *«Սուզվի մէջ եմ նաեւ ես, որ գէտ երկիւղ լման էի, իսկ այսօր իր մեկնումով կը զգամ ան՝ ինչ որ էական էր ինծի համար, ընկեր մը՝ զոր սիրած եւ յարգած էի»*:

Առլէն գիտէ թէ մենք եւս այսօր լման չենք՝ որովհետեւ չունինք այլեւս մեր ընկերը: Էական բան մը կը պակսի այսօր մեզի՛ եւս, պարզապէս՝ իր ներկայութիւնը, խօսքը, ժպիտը: Զմեռած, որոշ դառնութեամբ է որ կ'ըսէր թէ շատ կը կարդայ, բայց այլեւս չի յաջողիր կեդրոնանալ՝ գրելու համար: Յօդուած մը ստորագրած էր զոր գտանք, յետ մահու, աւարտ համակուագի մը նման, եւ որու խորագիրն է, Հայաստանեան ժապաւէնէ մը առնուած՝ «Բարե՛ւ, այդ ե՛ս եմ»:

Խմբագրատան դուռը պիտի չբացուի այլեւս ու աւարտած յօդուածը ձեռքը ներս պիտի չմտնէ: Այլեւս ոչ ոք պիտի կարդայ յօդուածագիրը:

Ահա թէ ինչո՛ւ այս գիրքը, առանց գրական–գեղարուեստական մեծ յատկանիշներու՝ զորս չունէր, բայց տաք ու հաղորդական, մանաւանդ անմիջական՝ ինչպէս Էր, ընթերցու համար զինք սիրողներուն, յիշողներուն՝ թէ «Բարե՛ւ, այդ ե՛ս եմ»: Միշտ ներկայ: Վկայութիւն, շունչ՝ եւ ո՛չ թէ վկայարան, աճիւն:

Աւլէն Փափազեան ծնած էր 1925 Դեկտ· 16ին, Յունաստան: Հարցազրոյցի մը մէջ, կատարուած ամիսներ առաջ «Յառաջ»ի համար, ինք իսկ կ՛ըսէր, — *«Կեանքիս պատմութիւնը չատ ալ կարեւոր չէ»*: Ըսել կ՛ուզէր անկասկա՛ծ, թէ աւելի քան կենսագրական գիծերու յիշատակումը, որ յաճախ մեծ բան չի նշանակեր, կարեւորը գործն ու ապրումն է՝ զոր անձ մը ունեցած է: Եւ Աւլէնին պարագային, փրանսական շարժանկարի, այլ մանաւանդ բեմադիրի կողմին եւ աւելի՝ հայ կեանքի մէջ ունեցած իր գործունէութիւնն է որ առաւելապար պիտի յիշատակուի:

Յունաստանէն Տէսին, ուր իր ծնողքը կը շարունակէր ուսուցչական ասպարէզը, ապա՝ Փարիզ, նախ որպէս ուսանող, յետոյ օգնական–բեմադիր (Աշոտ Մալաքեանի եւ ուրիշներու հով), հուսկ հետաքրքրի իրագործող՝ Աւլէն Փափազեան արուեստագէտի իր տաղանդը ի գործ դրաւ զանազան յայտագիրներու մէջ· հաւանաբար իր ամէնէն յաջող իրագործումներէն պիտի մնայ Մարսէլ Էմէի հանի մը պատմուածքներու վերածումը:

Հայկ· ճակատի վրայ, Աւլէն դաստիարակուած է Յունաստանէն Ֆրանսա, հայաշունչ եւ ազգային իսկապէս բացառիկ մթնոլորտի մը մէջ, տունը թէ դուրսը: Պատերազմի վաղորդայնին իսկ, նախ Հ· Յ· Դ Նոր Սերունդի եւ ապա պաշտօնաթերթին՝ «Հայաստան»ի մէջ է որ լայն գործունէութիւն ցոյց պիտի տար: Նոր Սերունդի կեդր· վարչութենէն ետք կ՛անցնէր կուսակցական շարքերը, ուր տարիներու ընթացքին պիտի հասնէր պատասխանատու դիրքերու՝ հանիցս ընտրուելով Հ· Յ· Դ· կեդր· Կոմիտէի անդամ: Իրեն համար, մինչեւ վերջ, Դաշնակցութիւնը մնաց իտէալը, որու

ծառայեց հաւատարմութեամբ, ջերմեռանդութեամբ ու անսպառ նուիրումով: Սկիզբէն աշխատակցած է «Ցառաջ»ի, յաճախ բանախօսութիւններ ալ կատարած, Փարիզ թէ գաւառը՝ Ապրիլեան ոգեկոչումներու, Մայիս 28ի թէ Դաշնակցութեան օրուան առթիւ: Իր վերջին դասախօսութիւնը – սինեմայի մասին – տուաւ Տէսինի Մշակոյթի Տան մէջ, 1983 Հոկտեմբերին:

Եւ ահա, տարի մը ետք այս «Պարապ էջերը»՝ փոխ առնուած իր մէկ յօդուածին վերնագրէն: Խորագիր մը՝ զոր անկասկած պիտի սիրէր: Միտքէն իսկ չէր անցներ թէ օր մը հատորի «հեղինակ» կրնայ դառնալ, ինք որ այնքան *խոժոռ* ունէր՝ ինքզինքը լուրջի չառնելու համար:

Ընթերցողը, սակայն, «Ցառաջ»ի մէջ լոյս տեսած յօդուածներու այս ծաղկաքաղին մէջ պիտի գտնէ, կամ վերագտնէ, այն մտերիմ ընկերը որ երբեմն կատակով կ'ըսէր շատ լուրջ բաներ, որ միշտ անկեղծ եղած է ինքն իրեն հանդէպ եւ հաւատարիմ՝ իր համոզումներուն: Պատգամ չկայ յետագայ էջերուն մէջ: Նման բան չէր սիրեր: Եւ սակայն, պարզ բանաձեւումներով, յաճախ կը յաջողէր ողջամիտ վերլուծումը ընել մեր ազգային բոլոր ցաւերուն՝ Հայաստանէն Սփիւռք: Ու երբ ընթերցողը, ծանօթ թէ անծանօթ, կարդալէ ետք այս գիրքը փակէ, պիտի զգայ, անկասկած, թէ այնքան ալ պարապ էջեր չէին անոնք:

Յունիս 1985 ԱՐՓԻԿ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ՇԱՐԺԱՆԿԱՐԸ ԵՐԷԿ ԵՒ ԱՅՍՕՐ

Ցիտանըհինդ տարի առաջ ծնուած առաւ: Ոչ ոք, այդ սկզբնական շրջանին կը մտածէր թէ պիւտը այսքան պիտի ծառայէր, դառնալով արդի ճարտարարուեստի կարեւոր սիւ-ներէն մէկը:

Ֆրանսացի պիտնական Մարէյն, որ առաջինը գտաւ շար-ժուն պատկերներ տպելու գործիքը, կը կարծէր թէ ան՝ պի-տի ծառայէր մի միայն իր գիտական պրպտումներուն: Ամերիկացի էտիսընն էր որ պիւտին մէջ տեսաւ աւելի լայն դործածութեան կարելիութիւնները: Այդպէս մէջտեղ եկաւ fինէքnսfոփը զոր շրջուն վաճառորդները, թատրոնի չուկա-ներուն մէջ կը ցուցադրէին:

Քինէթոսքոփը պարզ տուփի մը երեւոյթը ունէր, որուն մէջ իւրաքանչիւր կը յաջորդէին պատկերներ, շարժումի պատրան-քը տալով պիտտողին որ տեսնելու համար ստիպուած էր իր աչքը վազեցնել տուփին վրայ գտնուող ծակիկին:

Ֆրանսացի Լիւմիէրը 1895ին կրցաւ կատարելագործել այս պիւտը եւ մէջտեղ բերաւ իր սինեմաթօկրաֆը, որուն շնորհիւ պատկերները տուփէն կը փոխադրուէին ուղղակի պատասխանին վրայ: Այս ձեւով մարդիկ ստիպուած չէին այլ կարգի կենալու, ծակիկէն պիտելու համար: Մէկ խօսքով շար-ժանկարի ցուցադրութեան նեղկաց ձեւը կը պարտինք Լիւ-միէրին: Հակառակ այս իրողութեան Ամերիկացիները իրենց կը վերագրահատեն շարժանկարի հայրութիւնը, պիտել տալով թէ էտիսընն է առաջինը հնարուէը այդ գործիքին, իսկ Լիւ-

մխէրին ըրածը կը նկատեն չնչին բան մը: Իսկ Ֆրանսացիները օրինակ բերելով Քորմպոսի հասկրթը, կ'ըսեն թէ պէտք է մտածել այդ աննշան բանին մասին:

Լիւմիէրի սինեմաթօկրաֆին յարեւնմանը չինեցին նաեւ Ամերիկացիները նոյն թուականներուն, իսկ Անգլիացիները աւելի ուշ, շատ փոքր փոփոխութիւններ մտցնելով Ֆրանսայան պիւտին վրայ: Այս ամէնը կը ծառայէին բնականաբար առեւտրական մրցակցութեան եւ ոչ թէ բուն գործիքին կատարելագործութեան, քանի ան՝ իր ստեղծումէն մինչեւ այսօր ոչ մէկ հիմնական փոփոխութիւն կրած է:

Ներկայիս ալ նոյն պայքարը կը տեսնուի, երբ սինեմասոփին կը յաջորդեն վիսթաւիզիօնը, սիներաման, կամ Էբրան փանորամիքը:

Շարժանկարի առաջադրէղին մէջ, մեծ եղած է Ֆրանսացի Մելիէսի բերած ալակցութիւնը: Այս համեստ աշխատասէրին կը պարտինք «Թրիւքաժ»ը որ հնարեց 1900ական թուականներուն: Շնորհիւ այս մարդուն շարժանկարը դաստեցաւ արուեստներու կարգին: Իր գիւտը մեծ հնարաւորութիւններ ընծայեց շարժանկարիչներուն, որոնք ցարդ առօրեայ դէպքեր (աքթիւալիթէ) կը նկարէին:

Անոնք իրենց առջեւ բացուած գետան ստեղծագործութեան լայն հորիզոններ: Մելիէս ոչ միայն «Թրիւքաժ»ին հայրն է, այլ եւ լաւ բեմադիր: 1906ի իր պատրաստած «Դէպի լուսին ճամբորդութիւն»ը կրնայ մրցիլ, — եթէ ոչ արհեստագիտական տեսակէտով, գէթ իբրեւ ստեղծագործական յղացում, ներկայիս պատրաստուած փիէսիօն ժապաւէններու հետ: Ան ունի հարիւրէն աւելի գործեր որոնք համր շարժանկարներու ճիւղին կը պատկանին:

Մինչեւ 1903 շարժանկարը արհեստաւորութեան (արթիզանա) մաս կը կազմէր: Ֆրանսացի Շ. Փաթէին չնորհիւ ան դարձաւ այն առեներան ամէնէն հզօր ճարտարարուեստը:

1926ին Շ. Փաթէին կը յայտարարէր, թէ «չկայ ճարտարարուեստ մը որ այնքան շուտ զարգացած ըլլայ, որքան մե-

րինը»: Իր իսկ հաստատումով շարժանկարը այդ թուականներուն տակի հզօր եղած է քան ամերիկեան արդինաձի ճարտարարուեստը:

Շ. Փաթիէն՝ որուն հիմնած ընկերութիւնը մինչեւ այսօր ալ գոյութիւն ունի, մեծ դեր կատարած է նաեւ շարժանկարի լուրջ մասնագէտներ պատրաստելու համար: Սակայն չնորհիւ ժամանակին ծառայող ինքնուս ապհեստուրներու հետզհետէ անհետացան, տպարդիը ձգելով հմուտ մասնագէտներուն:

Մինչեւ 1924 Ֆրանսացիները առաջնակարգ տեղ ըռաւած են շարժանկարի աստղարդիին մէջ: Բայց անոնց նորութիւն մը տակնուվրայ ըրաւ այս վիճակը: Այդ թուականներուն էր որ ամերիկեան խոստում ժամանէնները յաղթականօրէն մուտք կը գործէին համաշխարհային շուկաներին մէջ, իբրեւ մահացու մրցակիցներ համր շարժանկարին: Պէտք է ըսել որ ձայնի մուտքը շարժանկարին մէջ, — հակառակ լայն խաւերուն մէջ յարուցած հետաքրքրութեան, չկրցաւ պրաւել ու խանդավառել շարժանկարի բուն արուեստագէտները, որոնք պայմն կը նկատէին ասելի շուտ իրրեւ հասարդի աղբիւր մը, քան արուեստին ծառայող ազդակ մը:

Ամերիկացին վերջ Անգլիան տեղ տուաւ այս նոր ժամանէնտրուն: Իսկ Ֆրանսացիները յամառօրէն, ձայնատորը ի՛նտուանէին շարժանկարին մահը:

1928ին Լոնտոնի թատրոնները վերածուեցան ախնեմատի, որովհետեւ ժողովուրդը անհնախընթաց յափշտակութեամբ մութ սրահները կը դիմէր: Մէկ խօսքով ձայնը յաղթանակած էր:

Անկատկած այսպիսի հիմնական նորութիւններ հարիւրաւոր միլիոններու ծախքի դուռ կը բանայէին, մինչ արդ եղած գործիքները, ինչպէս նաեւ սրահները վատուցուած չէր համապատասխաններ խօսուն շարժանկարներու ըստղական պահանջներուն: Բայց դրամատէրները կանգ չէին առներ որեւէ դոհողութեան առջեւ, նախընտրելով գործին հասութարեր հանգամանքը:

Նոյնը կը պատահի նաեւ այսօր երբ սինեմասքոփը, դոյնը, կամ ցցուն ժապաւէնները մուտք կը գործեն պաստառին վրայ:

Ո՞ւր է պաղտնիքը այս յանդուգն զոհտուբիւններուն: Ո՞րն է այն պրաւականը որուն վրայ յենլով միլիառներ կը ծախսուին: Պատասխանը պարզ է.— Դէլրատանը, աւելի ճիշտ՝ աստղը (վըտէթ) որ յատուկ է չարժանկարին:

Այս չինծու գերմարդն է, որ մութ սրահներ կ'առաջնորդէ միլիոնաւոր մարդիկ: Հոլիուուտի վհուկները որ տիրացած են աստղեր չինելու գաղտնիքին, լաւ ըմբռնած են անոր կարեւորութիւնը: Զափազանցած չեմ ըլլար եթէ ըսեմ որ երբ պաստառին վրայ Ր. Թէյլըր մը կամ Կ. Փէկ մը ձիու վրայ երեւան, հանդիսատեսին մէջ կը ծնի սէրը ձիուն, հետեւաբար, քաջագործութեան կամ որեւէ ասպետականութեան, համաձայն չարժանկարի նիւթին, աւելի ճիշտ Թէյլըրի կամ Կ. Փէկի բռնած ուղղութեան: Երբ Վալանթինօն մէկ նայուածքով մը կը մագնիսացնէր այս կամ այն գերուհին, հանդիսատեսը ակնթարթի մը մէջ արդէն նոյնացած կը տեսնէ զինքը հերոսին հետ ու կորսնցնելով չափի դիտակցութիւնը, ոչ միայն մէկ գեղուհի, այլ իր թաղին բոլոր գեղուհիները հարեմի մը մէջ գոցելու կարողութիւնը կը ղգայ իր մէջ: Պարզ է որ այսպիսի պատրանքներ լայն քանակ տան ամէնէն ժլատ մարդուն քսակը:

Զենք վարձեր մեծ այս ըլլայ չարժանկարին կոչտամբ: Կան անկասկած արուեստագէտներ, որոնց նպատակը ամէն գնով ժապաւէն ծախելու մէջ չի կայանար:

Շարժանկարի վաճառականներու եւ արուեստագէտներու պայքարը դժուարին ունէր հինէն ի վեր: Բայց դժբուին չէ խախտել դրութիւն մը որ միլիոններու ուժով հիմնած է իր պողպատեայ սիւները: Միակ բանը որ դեռ կարելի է իրագործել այս պայմաններուն մէջ, համադրումն է արուեստին եւ նիւթին, փոխադարձ զիջումներով: Այս խնամութենէն բխած արտադրութիւնը ի՞նչ չափով կարելի է արուեստ անուանել. պատասխանը դուք տուէք:

Օրինակի համար, դրամատէրները լաւ գիտեն որ առանց արուեստագէտներու (բեմադիր, վիպագիր) կարելի չէ լաւ «ապրանք» արտադրել, իսկ արուեստագէտներն ալ գիտեն որ առանց դրամի կարելի չէ շարժանկարին մէջ արուեստ մըտցընել: Հետեւանքը պարզ է.— Դրամատէրը կը դիմէ բեմադիրին եւ կ'ըսէ.— Ընտրէ նիւթ մը եւ մենք քեզի կու տանք բոլոր դրամական միջոցները զարմ իրագործելու համար, պայմանաւ որ դերասանները մենք ընտրենք: Համաձայնութեան պարագային պատկերը կ'ըլլայ հետեւեալը ու բեմադիրին առաջարկած նիւթը, ենթադրենք «Յանասորի արշաւանքը», բեմադրութիւն՝ Ճ. Ֆորտ (ամերիկացի ամենամեծ բեմադիրը), իսկ Մարոյի դերին մէջ դրամատէրներու թելադրութեամբ եւ պնդումով՝ Մարլին Մոնրօ: Մէկ խօսքով դրամը կաշկանդած կ'ըլլայ արուեստին բացարձակ արտայայտութիւնը: Միամտութիւն պիտի ըլլար կարծել թէ այդ օրինակէն բխած շարժանկարը ճախողանքի պիտի մատնուէր: Ահա ինչո՛ւ լաւ դրամատէրներուն Մ. Մոնրօն կրնայ թէ՛ Շէյքսփիր խաղալ, թէ ալ որեւէ դատական վէպ: Կը բաւէ որ Աստղը աճեալ պրպլպաներ հագած ըլլայ եւ տիրացած՝ արտոնքները ցուցադրելու մասնագիտութեան:

Օրինակի համար չիշենք ամերիկեան «Նիտվարա» ժապաւէնը, որ Խորքին մէջ տրամա մըն է: Ժապաւէնին մէջ Մ. Մոնրօն իր ամուսինը կտրանցնելէ ետք աճեալ պզեստներով քեմ կու գայ, տխուր դէմքը զողարկած աեւերու մէջ, թայց բեմադիրը ուզած է այս տխուր տեսարանին մէջ մտցնել երեւոյթ մը որ առաւելապէս ազդէ հանդիսատեսին վրայ: Հետեւանքը՝ աեւերու մէջ կորսուած տգաւոր Մարլէնը իր քալուածքին մէջ այնպէս կը շարժէ իր մարմինը որ մինչեւ իսկ իր մազերը կը ցնցուին: Պէտք չէ զարմանալ եթէ ըսեմ որ այս շարժանկարը տհաճելի յաջողութիւն դառաւ, հակառակ իր նիւթին անոանկութեան ու արտայայտութեան մէջ ցոյց տուած անճաշակութեան:

13 – 1 – 1956

ՆԻՒԹԸ՝ ՇԱՐԺԱՆԿԱՐԻՆ ՄԷՋ

Ինչպէս թատրոնը, նոյնպէս չարժանկարը ունի իր դասական վարդապետները: Թատրոնի դասականները կարելի է տալ տանելիքու ամիս ցուցադրել, վստահ ըլլալով որ սրահները պիտի լեցուին հանդիսականներով: Նոյնը չէ չարժանկարին համար, որուն դասական վարդապետները ժամանակ առ ժամանակ ցուցադրուելով մի միայն սիրողները (սինէֆիլ) կը հետաքրքրեն:

Նոյն պարագան՝ արդիական դործերուն մէջ: Ցաջող նիւթ մը, թատրոնի մէջ ամիսներով, երբեմն տարիներով կը ցուցադրուի եւ ինչ որ յատկանշական է, հանդիսականներուն մեծամասնութիւնը քանի մը անգամ կը վերադառնայ իր տեսած վարդը անգամ մը եւս տեսնելու: Այս երեւոյթը կը նկատուի մասնաւորաբար «ազգային թատրոն»ներուն յանձախորդներուն մէջ: Չարժանկարին համար, հազուադէպ են այս պարագաները որքան ալ յաջող ըլլան անոր ցուցադրած նիւթերը:

Այս տարբերութեան պատճառը պէտք է փնտռել հետեւեալ իրողութեան մէջ.— թատրոնի բեմը ինքնին սահմանափակ ըլլալով՝ կը ստիպէ որ թատերագիրը կարելի եղածին չափ խտացնէ իր միտքերը: Այս պարագան կը պարտադրէ հանդիսատեսը, ոչ միայն ուշադրութեամբ հետեւիլ բեմին վրայ կատարուած գործողութեան, այլ եւ այժ տալով իր երեւակայութեան, մանաւանդ այն գործողութիւններուն՝ որոնք ենթադրաբար կը կատարուին բեմէն դուրս, հակառակ նիւթին հետ իրենց ունեցած անմիջական կապին:

Օրինակի համար, բեմին վրայ պատկերացուած է սենեակ մը։ Պատուհանին առջեւ կանգնած պերսոնան մը կը դիտէ դուրսը՝ փողոցին մէջ կատարուած դէպք մը։ Որչափ ալ կատարեալ ըլլայ դերասանին խաղարկութիւնը, դժուար է հանդիսատեսին փոխանցել կատարուած դէպքին իսկական տեսիլը եթէ իր վարագին հանդիսատեսը չլարէ իր երեւակայութիւնը, մասնակցելու համար այն պատճառներուն, որոնք թէեւ բեմէն դուրս կը կատարուին, բայց բեմին վրայ ցուցադրուած պատկերներուն յարացուցիչն են։

Գալով չարժանկարին, չունի ոչ մէկ առհմանափակում, ժապաւէնին վրայ մտքի մը արտայայտութիւնը որ եւ է համաձրութեան չի վարօտիր։ Իր արտայայտութեան անսահմանութիւններով չարժանկարը կը պարտադրէ ձեզ իր իսկ ընտրած պատկերները։ Այս պատճառով իսկ աւելի դիւրին է հետեւիլ չարժանկարին մէջ ցուցադրուած նիւթին քան թատրոնինը։

Հակառակ իր արտայայտութեան բացառիկ միջոցներուն, չարժանկարը՝ աւելի քան թատրոնը, կը տառապի նիւթի սուվէն։ Շարժանկարի մատնոցէտները, օգտուելով այս դիւտին առաւելութիւններէն, պրեղիէ ապահովեցին բորը այն պայմանները որ կրնար յղանալ ուղեղը։ Այսպէս, Հին եւ Նոր Կտակարանները քամուեցան ամերիկեան չարժանկարի արտադրութեանց մէջ։ Գալով Ֆրանսական եռանկիւնին (ամուսինը, կինը եւ սիրահարը) պատահարները մաշեցուցին պլխոս պոյտ տալու առտիճան։ Մարդակեր Ափրիկէն ալ պաղտնիք չունի մնդի համար։ Հիւսիսայինն եւ հարաւայինն թեւեռները առենէ մը ի վեր կը սառեցնեն մուքի սրահները։ Թիւլ Վերնի «Ֆէքտոռ» նիւթերը երկիկ կրնային հետաքրքրել մեզ, մինչ այսօր՝ վիրակատութիւնը եւս ձգած է պատրանքները։ Կարելի է երկարել այս ցանկը որուն տխուր պատկերը ակնած է լրջօրէն մտատանջել չարժանկարի աչխարհը։ Իտալիան կը ձգտի նորութիւններ մտցնել, որոնց մասին առանձին պիտի խօսինք։ Ասանդական Անգլիան կը շարունակէ «սեւ պուարթամատութեամբ» լեցուն նիւթեր արտադրել։

Ցեղասիրական Ռուսիան չարժանկարը կը չիոթէ նահանգապետարանի դրամատնտական հետ: Պէտք է ըսել որ նիւթին այս տարնասը դիմադրաւելու համար, շատ մը միջոցներ ձեռք կ'առնուին:

Այս միջոցներուն դիմաւորը, «Աստղեր» (վըտէթ) արտադրելուն մէջ կը վարանայ: Անոնց ընդհուպ, չարժանկարի դերասանուհիները կը կարծեն ծածկել ժապաւէններու մէջ ցուցադրուած նիւթերուն անկեղծ աղքատութիւնը: Կը կատարուին նաեւ «թէյընիք» երեկոյեաններ, որոնց ընդհուպ սպասուհիները կը զեղեցկանան կամ վ'ընդարձակուին:

Հակառակ այս կարգադրութեանց, նիւթին սպառումը օրէ օր կը պակսեցնէ չարժանկարին վախտրդական ոյժը:

Ա.հա այս տարնասին դէմ է որ իսկական արուեստագէտները կը փորձեն թռամբ կանգնել: Ինչպէս:

1 – 2 – 1956

«ՆՈՐ ՀՈՍԱՓԸ»

Ատենէ մը լի վեր ոմոչ յեղաշրջումներ կը կատարուին ֆրանսական չարժանկարի աստղերդին մէջ: Ընդծին դըժ-պոհութիւններու հետեւանք այս երեսոյթը, իր բախտորոշ աղդեցութիւնը ունեցաւ ժապաւէններու վրեանքին մէջ: Կ'ար-ժէ դիտնալ թէ ոմո՞ւ կը պարտինք վերոյիշեալ փոփոխու-թիւնները եւ ի՞նչպէս ծնունդ առաւ այն չարժումը, որ եր-կարատեւ պայքարէ մը ետք յաղթական ելաւ՝ իր տեսակէտ-ները պարտադրելով հասքով ու պործով:

Դժգոհները շատ էին:

Ոումն մը երիտասարդ լրագրողներ, մասնագէտ դարճած ժապաւէններու մարդին մէջ, ծայրայեղ պոռթկումով մը մարտակոչ ըրին եւ ըմբոստութեան դրօշը պարզեցին շատ մը ականաւոր բեմադիրներու դէմ, ճաղկելով անոնց պործերը: Այս երիտասարդները, որոնց պլուխը անցած էր ծանօթ լրա-գրող՝ Անտրէ Պազէն (այժմ մեռած), յանդգնութիւնն ունե-ցան պայքար բանալու, մինչ այս վրուանքեր համարուած Ռընէ Քլէր, Ժանրի Ժանսոն, Մարսէլ Քառնէ, Ժիւլիէն Տիւվիվիէ եւ նմանները: Անտրէ Պազէնի մահէն ետք, իր հաւա-տարիմ աշակերտները՝ Թրիւֆօ, Շապրոլ, Կոտար, Րէօնէր եւ ուրիշներ, այդ պայքարը իր պաղաքենական դիտնակէտին հասցուցին «Քայէ տիւ Սինեմա»յի ախնաւկներուն մէջ: Իրենց պրիչը ան-խնայ չարժեցին «նեխած ժապաւէնները» ստեղծողներուն դէմ:

Երիտասարդական այս ընդվզեցուցիչ յարձակողականնե-րուն դէմ լուռ մնաց հինները: Աւելին՝ հինները ծի-

ծաղեցան եւ «երախտապարտ նախանձ» նկատեցին անոնց յորջորջումները:

Հինեերու այս ազգահատակն վարմունքը աւելի լուրեց երիտասարդներուն ջիղերը: Իրենց յօդուածներուն հետզհետէ անոգոք կը դառնային բոլոր անոնց հանդէպ, որոնք չէին բաժներ իրենց տեսութիւնները ժապաւէններու մասին: Ատեն մը եկաւ ուր այս տարբեր ըմբռնումները կատղի ի կատղի յայտարարեցին որ «ներկայիս գործող բոլոր բեմադիրները կը սպաննեն ֆրանսական չարժանիկարի արուեստը. ժամանակը հասած է որ անոնք հրաժարին այդ առաքելէն»: Սակաւաթիւ բեմադիրներ դուրս կը մնային այս չատ խիստ առարկութիւններէն. ծան Ռընուար եւ քանի մը երիտասարդ բեմադիրներ՝ Վատիմ, Ատթրիւք եւայլն:

Խախտի ու պարապաներու բերումով, նոյն այս քննադատները առիթը ունեցան բեմադիր դառնալու եւ ժապաւէններ արտադրելու, իրենց կարդին: Առնոմմէ առաջինը, Բլօտ Շապրոլ, արդէն երկու ժապաւէն դարձուց. «Լը պօ Սէրժ» եւ «Լէ Քուզէն»: Այս երկուքն ալ մեծ յաջողութիւն դտան եւ մամուլը շատ պնահատական խօսքերով արտայայտուեցաւ: Բնականաբար «հինեերը» կը սպասէին այս ժապաւէններուն ձախողութեան, բայց ի դերեւ ելաւ իրենց սպասածը: Գալով երիտասարդ լրագրողներու խմբակին, խանդավառ յօդուածներով ոգեկոչեց Շապրոլի ժապաւէնները, որոնք կ'ապացուցանէին թէ այս քննադատները պիտեն, ի պահանջել հարկին, դրչէն գործի անցնիլ:

Կարեւոր ուրիշ կողմ մըն ալ մատնանշելի էր Շապրոլի ժապաւէններու պարագային.— անոնց գինը: «Լը պօ Սէրժ»ը արժած էր 38 միլիոն մխայն, իսկ «Լէ Քուզէն»ը հազիւ վաթսուն: Եթէ նկատի առնուի մինչ այդ արտադրուած ժապաւէններու միջին գինը (120 միլիոն) կարելի է երեւակայել թէ ի՛նչ հաճոյքով երիտասարդներու խումբը հինեերուն երեսին տուաւ իրենց ընկերոջ կրկնակի յաջողութիւնը: Այս պարագան դաս մըն էր մատնաւորապէս մեծանուն բեմադիրներուն, որոնց իւրաքանչիւր ժապաւէնին արտադրութիւնը 300 միլիոնէն պակաս չէր արժեր: Այս վերջիններուն պէտք է

մտածէին այդ պարտադային վրայ եւ համոզուիլ, որ կարելի է լաւ գործ արտադրել չատ աւելի համեստ սկզբնաղբիւրով ալ:

Շապրոլի յաղթանակէն անմիջապէս ետք ահա ուրիշ մը: Ա.յս անգամ Ժրանսուա Թրիւֆոյի վոլմէ որ նոյն խմբակին կը պատկանի:

Իր Ա. ժապաւէնը «Լէ քամբրըսան քու» շատախօսն ապատակի մը պէս իջաւ երէցներու երեսին, քանի որ արժանապատիւ Ֆրանսական շարժանկարը ներկայացնելու՝ հանի՞ւ վատաօնին, եւ իրը այդ զանազան մրցանիշներ վաստկեցաւ: Ի մէջ այլոց ըսենք որ Թրիւֆոյի ժապաւէնը շատ աւելի բարձր է քան Շապրոլինը, եւ մէկ տարիներ յետոյ այդ գործը տակնուվրայ պիտի ընայ:

Ի տես այս ակնթախ յաջողութիւններուն, «երէցները» չէին կրնար իրենց անտարբերութեան մէջ մնալ. վտանգը մեծ էր: Ա.յս երիտասարդները, իրենց գիրքերը գրաւելու վրայ էին: Հակազդելու համար այս «նոր հոսանք»ին շուրջ եղած աղմուկին, հինները՝ իրենց վարպետին՝ անցեան հակայարձակողականի եւ հրապարակ նետեցին բոլոր այն գործերը, որ ասկէ քսան կամ երեսուն տարի առաջ ստեղծագործած էին, ապահովելով՝ երբ իրենք ալ երիտասարդ էին: Արդ, այս գործերուն եւ հիմակուան նորերու գործերու բաղդատութիւնը այն եզրակացութեան կը յանդի, որ հինները սկզբնական գործերը աւելի հասուն են արուեստի տեսակէտով քան նորերունը: Բայց այս արարագան ոչինչ կը փոխէ ներկայ իրականութեանէն: Հինները ղէմ եղած առարկութիւնը այն է, որ կառչելով իրենց անցեալի ստեղծագործութեանց ոչ մէկ ջանք կը վատնեն նոր եւ արժէքաւոր գործեր տալու:

Կարելի չէ չուրախանալ երիտասարդներուն տարած յաջողութիւններուն վրայ, քայց վերջնական կարծիք մը յայտնելու համար երիտասարդ բեմադրիչներու արժէքին մասին՝ պէտք է սպասել իրենց յաջորդաբար տալիք գործերուն:

6 – 8 – 1959

ՇԱՐԱՆԿԱՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՆ ԹԱՊԱԽԷՆՆԵՐԸ

Յարդ խուսափած եմ հայկական ժապաւէններուն, այս-
ինքն Երեւանի արտադրութեանց մասին խօսելէ: Մէկէ աւելի
պատճառներով: Փափաքելի էր որ քննադատութիւններ գըր-
ուէին այստեղ եւ տրուէին լուրեր սինեմայի հայկական ժա-
պաւէններու մասին: Չեղաւ այդ բոլորը եւ վախնալով որ
կրնայ դէեռ շատ երկար տեսել այս խուսափումը, — մեղմէ
անկախ պատճառներով, — կ'ուզեմ գէթ բացատրութիւն մը
տալ այս վերապահութեան:

Արուեստը, այն մարդն է՝ ուր ներելի չէ, ոչ ալ թոյ-
լատրելի, աժան հայրենասիրական զգացումներէ տարուե-
լով, գովեստ շռայլել եւ մեր վարկաբեկութեան տեղ
առնելով, թացատանչել.— «Հայկական է, պատուական է»:
Յաւակնի խրոխտութիւն մը դարձած է, մեր հանդիսատեսներուն
վամ ունկնդիրներուն մօտ, քննական ոգիի պակասը, երբ ի-
րենց կը ցուցադրուին հայրենիքէն հասած արտադրութիւն-
ներ: Եթէ ղրկուածը ճնճղուկ մը ըլլայ, զայն սոխակ
կը դարձնենք: Օրինակներ չեն պակսիր ամէն մարդի մէջ,
բայց մեզ հետաքրքրողը, առ այժմ, չարժանկարն է:

Երկու տարիէ ի վեր Ֆրանսայի մէջ ալ կը ցուցադրուին
նման հայկական արտադրութիւններ: Առնենք «Ուրուական-
ները հեռանում են» ժապաւէնը, որու իր մասնակցութիւնը
բերած է նաեւ վաստակաւոր արուեստագէտ Վահրամ Փա-
փազեանը: Սովորաբար մը գացի եւ բոլորին պէս, ես ալ, քիչ
մը աչքերս գոցելով եւ սիրտս լայն բանալով, պատրաստուե-

ցայ վայելքին: Աւա՛ղ, դեռ քանի մը վայրկեան չանցած, աչքերս սկսան բացուիլ, լայն բացուիլ եւ տեսնել: Աւելորդ է խօսիլ տեսածներուս մասին եւ մանաւանդ քննադատել: Այսքանը միայն ըսեմ թէ տասը վայրկեան ետքը ստիպուեցայ սրտիս ձգել եւ մեկնիլ, այն տպաւորութեամբ թէ ակնատես եղած էի չարժանկարի սկզբնական շրջանին մէջ պատրաստուած ժապաւէնի մը, որ երկար տարիներու յապաղումով մը կը ներկայացուէր մեզի: Սկզբնական շրջան ըսելով պէտք է հասկնալ... հազար լինը հարիւրականն թուականները: Բայց այդ ժապաւէնը պատրաստուած է տակէ քանի մը տարի առաջ միայն, այսինքն՝ երբ չարժանկարի արուեստը, ամէն երկրի մէջ, հասած էր լուրջ եւ կատարեալ հաստնութեան մը:

Միամիտ պէտք է ըլլալ վարձելու համար թէ թոլոր հանդիսատեսներն ալ իմ օրինակիս հետեւեցան: Եթէ չեմ սխալիր՝ մինակս էի: Շուրջիններուս կը նայէի, փնտռելով իրենց դէմքերուն վրայ յուսախաբութեան արտայայտութիւն մը, ինչ որ շատ պարզ կը թուէր ինծի: Նախ պաստառին վրայ չարժող դերասանները խօսքերը բացարձակապէս անըմբռնելի էին, փակ խաղարկութիւնը՝ պարզապէս ծիծաղելի, (նիւթը շատ լուրջ եւ խորտնկ էր):

Այսուհանդերձ քովս նստած տիկին մը, որ ակամայները լայն բացած մոխիկ կ'ընէր, ամուսնոյն դառնալով, դիւտ մը ընողի զոհունակութեամբ, պոռաց. «Իմ սիրտը, ըսաւ»: Կ'ակնարկէր դերասանի մը, որուն խօսքերէն միակ այդ բառն էր հասկցած, բայց եւ այնպէս խորապէս յուզուած էր տիկինը:

Հոս փակագիծ մը բանալով՝ ըսեմ թէ այդպիսի տիկիններու կեցուածքն է (մեծամասնութիւնը կը վազմեն առոնք), որ պարտադրած էր ինծի լուռ մնալ հայկական ժապաւէններուն հանդէպ: Անոնցմինք: Կ'ուզեմ հաւատալ թէ Հայաստանէն եկած ժապաւէններուն ամէնէն անյաջողն էր այդ դործը, հակառակ այն սովորութեան՝ որ, նման արտածումներու ժամանակ, ամենալաւերն են որ կ'ընտրուին:

Բաղդատմամբ այդ ժապաւէնին, Պատուի համարը գլուխ գործոց մըն է: Ճիշտ է որ այդ ալ ոչինչ ունի յատկանշական՝ չարժանկարի արուեստին նուաճումներուն վերաբերեալ: Այ– սուհանդերձ ունի դէթ թատերական արժէք, եւ այդ իսկ պատճառաւ հետաքրքրական է: Բայց այդ արժէքները մա– սամբ կը չքանան, երբ մտածենք որ նոյն այդ թատերախա– ղը, աւելի մօտ յիսուն տարի առաջ, լաւագոյնս բեմադրուած եւ ներկայացուած է Աբէլեանններու եւ Սեւումեանններու պէս անուանի դերասաններու կողմէ, Պոլսոյ կամ Թիֆլիսի հայ թատրոններուն մէջ: Այնպէս որ Պատուի համարի այս յաջող խաղարկութիւնը ոչ մէկ վայրկ կը բերէ հայ չարժանկարի արուեստին: Շարժանկարը դասական դրայճած արժէքաւոր դործերու չեմարան մը չէ: Ֆրանսայի մէջ, տարբեր ար– ուեստի մարդիկ են «Քոմէտի Ֆրանսէզ»ը եւ Ֆրանսական չարժանկարը: Տարրական իրողութիւն մը որ վայրկեան չէ ըմ– բռնուած Հայաստանի մէջ: Հայ արուեստագէտները, այս– պէս, ամուլ յամառութեամբ մը, կը շարունակեն բեմադրել «Պէպօ»ներ, «Անոյշ»ներ, եւ այլն: Բնականաբար դժգոհ պի– տի չըլլայինք այդ դործերուն ժապաւէնի վերածուելէն, եթէ այդ ժապաւէնները պարզ եւ տատասի ընդօրինակումը եղած չըլլային թատրոնի կամ Օփերայի բեմադրութեանց: Ժապա– ւէնը պէտք է որ իր յատուկ դրշմը դնէր այդ դործերուն վրայ: Ցոյց տար որ եթէ կայ թատրոն, եթէ կայ օփերա, կայ նաեւ չարժանկարի արուեստ մը: Թէ ինչպէս կ'ըլլայ այդ պործողութիւնը, տեղը չէ բացատրելու այստեղ, բայց յետին բեմադիրն ալ պիտի եւ կ'ըմբռնէ թէ չարժանկարը ոչ մէկուն թատրոն չէ, այլ եւ «կինեթոլ» մնաւ չէ: Ինչո՞ւ, ու– րեմն, Հայաստանի արուեստագէտները կը մոռնան այս ի– րողութիւնը: Եւ ինչո՞ւ Հայաստանի մէջ, չարժանկարը չէ հասած այն հասունութեան, որու հասած են պարը, երդը եւ թատրոնը որոշ չափով: Կը զարմանանք որ, խորհրդային վերնիրներուն մէջ, յառաջադէմ նկատուած հայ հանրապե– տութիւնը, չարժանկարի մարզին մէջ, ոչինչով կը հատատէ նուաճում մը: Այս երեւոյթը կը բացատրուի երկու տեսա– դրութիւններով.— կամ այն է որ մեր սթիւտիոները չունին

մասնագիտական անհրաժեշտ տարրերը, կամ այն է որ մեր արուեստագէտները տկար են պահանջուած մասնագիտութեան մէջ: Կը կարծեմ թէ այս վերջին երեւոյթը աւելի մօտ է իրականութեան: Եթէ հայ թեմադիրները ունենային մասնագիտական ճոխ պաշար ու պատրաստութիւն, եթէ ունենային կոչումը իրենց յանձնուած պաշտօնին, անկասկած պիտի նշմարէին այս թերութիւնները եւ պիտի ընտրէին այնպիսի նիւթեր, որոնք համապատասխանէին չարժանկարին պահանջներուն:

Երեւանի աթիւտիոնները պէտք է պատրաստեն կարող ուժեր, որպէսզի մօտ ատենէն հայկական ժապաւէնները հասնին այնպիսի հատուածութեան մը, որ կարելի ըլլայ ցուցադրել միջազգային թեմերու վրայ:

Հայկականը հանճարը պատռեց երկրին սահմանները եւ իր վիպերով ճառագայթեց աշխարհի չորս ծագերը, բայց եամ այլ մարզերու մէջ: Ցանկալի է որ մեր ժապաւէնները ալ արժանանան նոյն վիպերին: Մինչ այդ, Երեւանը լաւ կ'ընէր՝ եթէ իրեն վերապահէր այն ժապաւէնները, որոնք կը ցուցադրուին արտասահմանի մէջ՝ առանց ցոյց տալու հայ տաղանդին վկայութիւնը:

28 – 2 – 1960

ԼԵԶՈՒԻ ՃԱՄԲՈՎ

Իր ներքեւէն, հայ մանուկները «քարի լոյս»ով կը բանա-
յին իրենց աչքերը: Լոյսը ինքնին տչինչ կը կորսնցնէ իր
վարկէն՝ երբ հիմա, հայ բոյներու մէջ, «պոնժուռ»ով կ'ող-
ջունուի: Բայց մեզի համար, որ կառչած կը մնանք Լուսա-
ւորչի կանխեղէն արծարծած լոյսին, կը զգանք թէ որքան
կ'աղօտին անոր արձակած շողերը, երբ «քարի լոյս»ը կը
փոխարինուի օտարոտի «կուտ մօռնինկ»ներով:

Գրելով այս տողերը նորութիւնն մը ըսելու չափաւո-
րութիւնը չունիմ եւ ոչ ալ լոյսը թէ սակէ ետքը կը փոխուի:
Ամէն բան կոչկոռ կտպած, իր դրոշմը դրած է մեր նեղկաց
կեանքին վրայ: Մեր ըմբռնումներն ալ ենթարկուած են ա-
նոնց ազդեցութեան: Ճիշտ է թէ դեռ ամէն ինչ չէ կորսը-
սած: Թուենակարար կը կրկնուին շատ մը գեղեցիկ խօսքեր
եւ թելադրանքներ: Այսչափ բծախնդրութիւն մեր լեզուին
համար, իսկապէս գովելի է: Այսուհանդերձ ապշեցուցիչ է,
տեսնելով որ «քարի լոյս»երը կը նուաղին մեր յարկերէն
ներս: «Գործօղութիւնը յաջող անցաւ, քայց մեռաւ հիւան-
դը», սկիսի ըսենք ու մխիթարուինք, ինչպէս սկիսի ըսէր
վիրաբոյժը, արդարացնելու համար ինքզինքը: Արդ, հարց
կուտանք մեր պոյուրեամբ պրպտած վիրաբոյժներուն, թէ
ախտը եղածը կ'ընեն՞ արդեօք, ատոյգ մահուան չզատտապար-
տելու համար ինչ որ յանձնուած է իրենց հոգածութեան:

Այս հարցը կը դնենք՝ քանի մեր «հիւանդ»ը դեռ չէ մե-
ռած: Լաստատեսներ սկիսի ըսեն թէ Սփիւռքը մօտ կէս դարու

կեանք մը ունեցաւ առանց իր Հայութիւնը վտանգելու: Անժխտելի իրականութիւն: Բայց «Արեւագալ» երդողներուն թիւը պահպանեցաւ, պարպուեցաւ Հայոց եկեղեցին, փրթած է թելը այն սպերուն՝ որոնք մեր Մեծատաքանչը երգեցին, իսկ հիմա հեծեծանքն է միայն որ դեռ կը լսենք:

Կար ժամանակ, երբ հայ մանուկները հայերէնով կ'երդէին, կ'աղօթէին, կը պատմէին, ու մեր սիրտերը խոր հըճուանքով կը լեցուէին: Իսկ այսօր հայերէնը մենաշնորհը դարձած է ճառախօսներուն: Բեմերուն վրայ էն, բեմերուն ետեւէն, բեմերուն քովէն պայմր սպետարանները պակսած չեն: Մոխիկ ընող կայ, բայց հասկցո՞ղ:

Խողովակներու վերածուած բերանները լիւը չատցեր է թէ ոչ, ի՞նչ օգուտ, երբ հայ մանուկները պրպտողներուն լիւը կը նուազի: Ճիշտ է որ այս գործը աւելի դժուար է քան բեմերուն առջեւ կեցնել պոռալը, ծափահարութիւններ տեղացնելը: Դպրոցներու մէջ է որ կարելի է դեռ օգտակար աշխատանքներ տանիլ: Այնտեղ է որ կը կերտուի հայ միտքը, հայ լեզուն: Անցեալին մէջ, մեր անդուստական մտաւորականները, հակառակ իրենց փայլուն տիտղոսներուն, կ'երթային գաւառ եւ գիւղերու մէջ վարժապետ կը դառնային: Հիմա, աւա՛ղ, նոր ժամանակները նոր բարքեր առաջ բերած են, մոռցնել կու տան մեզի ինչ որ էական է՝ մեր իսկ գոյութեան համար: Արդ, ոչ ճառ եւ ոչ ալ ծափ, այլ պուտ մը աշխատանք, որպէսզի չցամքի իւղը կանթեղին եւ նրատարանները չպարպուին:

Ճակատագրի բերումով, մեր բնակատեղները փոխադրըտած են հիմա այստեղ: Սասուն, Զէյթուն, Պիթլիս ու Վան, դարձած են Փարիզ, Լիոն, Վալանս, Մարսէյլ: Եթէ նոյնիսկ փոխուած են ժամանակները, չէ փոխուած պատգամը մեր նախնիքներուն: Աւետիս Հայ դարձնող, Ուրարտուն ճուլող մեր ժողովուրդը չի կրնար անտարբեր մնալ իր իսկ գոյութեան սպառնացող յորձանքներուն դէմ: Փարիզը իր երկու կայսեր վարժարաններով մեծ դեր կրնայ խաղալ այդ վտանգին առաջքը առնելու համար: Հապա միւս գաղութ-

նե՞րը, մանաւանդ Մարտիկլը, ուր հոծ բազմութիւն մը ունինք:

Ա.հա հնչած է ժամը: Այս այն պահն է, ուր պետք թօյլատրելի է որոշ յոյսեր ունենալ մեր լեզուին պահպանման համար: Անոնցընել այս պահը առանց սթափելու, սխտի նշանակէր վարագոյրը քաշել մեր տրքատան խորանները վրայ:

22 – 3 – 1960

ՀԱԿԱԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ

Ես այս տողերը չեմ գրեր մամլոչէրը ձեռքիս, ոչ ալ պի-
նանշանը գրպանիս մէջ պահած: Մամլոչէրը ցարդ, իրր խա-
ղալիկ ալ չեմ ունեցած, թայց ունեցած եմ միւսը, որ քնա-
կանաթար գրպանիս մէջ չէ որ կը պահեմ: Արդեօք պէ՞տք էր
գրէի այս ներածականը, փաստելու համար թէ այս ըոպէիս
ազատատրտում կը զգամ վինգլինգս այն բոլոր տառրոպելինե-
րէն, որոնք չատերուն համար կը քնորոշեն յեղափոխականը,
մամլոչէրիստը. ասելի պարզ՝ Դաշնակցականը: Եթէ նոյնիսկ
մեղանչումի մը կրնայ նկատուիլ ատիկա, այսուհանդերձ չե՛մ
«հակահայաստանեան», «հակաէջմիածնական», ոչ ալ «հա-
յաստանասէր» կամ «էջմիածնական»: Զեմ այս բոլորը, քա-
նի որ, իրրեւ պոյական դործածութիւնը նորութիւն ըլլալով
հանդերձ մեր լեզուին մէջ, անկեղծօրէն չեմ յաջողած այդ
տառրոպելինեըէն մէկն ու մէկը պատշաճեցնել իմ անձիս:
Բայց հաւանական է որ մէկը ինծի տուած է արդէն վերո-
յիշեալ ածականներէն մին, առանց իմ հաւանութեանս կամ
ալ փափաքիս: Ինչպէս երանի չտալ այն օրերուն, այն հին
օրերուն, ուր պեռ կրնայիր դուքը հիւանել Հայոց աստուած-
նեըուն առանց չակերտաւոր «հայաստանասիրութեան», եւ
պրոհ տալ, մեր պատանեկան ոգիի հրեղէն մոլուցքովը, բո-
լոր այն չաստուածնեըուն դէմ, որոնք խորթ կը թուէին մե-
զի, եւ ա՛յս, առանց հակահայաստանեան հռչակուելու «Հա-
յաստանասիրութեան» վաճառականներուն կողմէ: Կ'աշխա-
տիմ վերապրիլ այդ երազ օրերը, ուր դողդոջ լեզուով մը

աղատութիւն կ'երդէինք եւ երէցներուն ծափերուն կ'արժանանայինք: Նալբանդեանները ոգին կարծես իր արձադանգը կը գտնէր մեր մէջ, եւ իբրեւ ապագայ ուխտաւորները անոր պատգամները, մխիթարան կը գոչէինք. «Մինչեւ մահու անապրդ ա՛ւն...»: Ջեմ դիտեր, այդ օրերուն Դաշնակցական էի՞նք (հարիւր տոսը տարեկան), բայց գիտեմ այսքանը, որ ան թէ մեր մէջ գտնուէր մէկը ըսելու համար թէ փշոտ է ճանապարհը աղատութիւն ուզողին եւ վհատեցնելու դիտումով մեր մանկական քայլերը, ըսեր թէ մեզի շատ փորձանք կը սպասէ նոյն այդ ճանապարհին վրայ, անկասկած մասվզէրի տեղ մեր դպրոցական պայուսակները անոր դլխուն պիտի իջեցուցած ըլլայինք:

Այսպէս, տարիներ շարունակ, ներշնչուելով մեր պատմութեան երկաթափիր դիրքերէն, առեղծեցինք մեր հայրենիքը, եւ մեր երեւակայութեան օգնութեամբն ալ յաջողեցանք թարմահազար բանակներ կազմել, զօրավարներ նշանակել (այս վերջիններուը Քաջն Վարդանները կամ Գայլ Վահանները կը նմանցնէինք), եւ անոնց երդային վախարդանքովը անանելով՝ անպիտացանք մեր նեղլկան: Որքացած խլեակներ էինք, կ'անպիտանայինք եւ չէինք տեսներ այն ճակատագրական խաւարը, որ պատած էր մեր ծնողքները հոգիները, մինչդեռ մենք անփութօրէն կը ճեղքէինք այդ խաւարը, ինչպէս թոցավառ աստղեր, եւ «աղատ-անկախ» երգելով, քիչ մը ըսյս եւ քիչ մը յոյս կը ներշնչէինք արհաւիրքէն ճողոպրած անոնց լուսատեսիչ հոգիներուն: Ու այս բոլորը կ'ընէինք առանց աչք ունենալու «Հայաստանասէր» մակդիրին:

Այդ թուականէն մինչեւ այսօր, եթէ ոչ բարձրաձայն, պէտք ներքնապէս երգեր ենք նոյն այդ երգերը, նոյն յոյզերով եւ նոյն յոյսերով: Եթէ սիրեր ենք վարդանը ու առեր վասակը, այդ չենք ըրեր «Հայաստանասէր» կամ «հակահայաստանեան» ըլլալու ցանկութեամբ: Այլ պարզապէս մեր Հայու առողջ բնազդին ցասումէն թելադրուած: Եթէ սիրեր ենք Իսրայէլ Օրին, Մինաս Չերազը կամ Խրիմեանը, ակնյն-

թարթի մը չենք մտածեր թէ Հայաստանասիրութիւ՞ն է մեր ըրածը թէ ոչ: Այլ ենթագիտակցարար համոզուած ենք թէ ուրիշ կերպ չէինք կրնար ընել: Ու երբ նոյն ատեն Հայու առողջ բնազդով սիրեր ենք Ազատամարտը եւ Անդրանիկը, Վարուժանը եւ Սիամանթօն, Բրլուտաւորը եւ Զաւարեանը, ահա պարծեր ենք «հակահայաստանեան»: Ինչո՞վ բացատրել այս անճոռնի ածականին զործածութիւնը մեր լեզուին մէջ: Ի՞նչպէս բացատրել հայ մանուկներուն, որ եթէ կրնան հպարտօրէն փառքը հիւսել Աւարայրին, նոյնը չեն կրնար ընել Սարտարապատին: Ի՞նչպէս բացատրել անոնց, որ այսչափ բաղդատական եղերը ունեցող երկու պատմական դէպքեր կրնան հակոտնեայ եզրակացութեանց տեղի տալ: Ո՛րքան սխալ ուղէին որ այս առեղծուածը խաչ-քառի ձեւին տակ ներկայանար մեզի եւ զուարճութեամբ եւ զբօսանքով փորձէինք գտնել անոր հանգոյցը: Աւա՛ղ, ո՛չ ներդիծանք է այս եւ ոչ ալ ժամանցի համար նետուած հանելուկ մը, այլ մեր ներկայ կեանքէն ներս սպրդած զարշահոտ երեւոյթ մը, որ իր եզակի տրամաբանութեամբը, կրնայ արգասիեել Տղմուտի Բաջերը ու անտեսել եւ մոռացութեան պիրկը նետել Սարտարապատի մէջ ինկած վրդովմունքը:

Բայց լաւ է վերջ տալ այս ճակատագրական հեգնանքին ու հանգիստ ձգել Հայոց աչխարհի սուրբ ընդերքներուն մէջ թաղուած անթիւ նահատակները, ու չվորձել մեղմ տրամաբանութեամբ եւ նորատեղեծ յանկերգներով արտատաւորել յիշատակը անոնց, որոնք խաղոյկներու վրայ հրկիզուած պահուն, չէին մտածած թէ, ազատութեան բաղխումին իրենց կեանքերը ի տպաս դնելով, «Հայատատանատէր» էին թէ ոչ: Զունեցան այդ երկմտանքը սին, ու պարզին հանդարտ նոյնանալ հողին այն խոր համոզումով, թէ Հայոց աչխարհի դաշտերը քերրի, կու տան մեզ պարձեալ աերմեր ալիտանիր ու աերմերն այդ Հայ անդաստանին, կը պտռտնան ծիլ, ծաղիկ, կը դառնան կոկոն ու մեր երկնակամարին ջերմ շողերուն տակ, կը ծաղկին անոնք՝ նոր Ազատները վառ ապագային:

* * *

Եւ ահա պատահած է հրաշքը: Վշտի հովիտները, սահմանէն անդին ու սահմանէն ասդին, վերածուած են հիմա յոյսի հովիտներու: Հո՛ն, Ալարատը իրենց աչքերուն դիմաց, հո՛ս, նոյն Մասիսը սէգ՝ արտերուն մէջ, ժիր հայ բեկորներու կարաւանը կը քալէ անհաս փառքի որպէս հանդապետ՝ նոր վահաններու արեւ-աչքերուն, Արամազդներու անյաղթ ոգիին փայլը ծիրանի առած իրենց:

Ինչո՞ւ ուրեմն խաթարել այդ ոգին նոր քաոսերով ու նոր բարքերով: Ինչո՞ւ հապա, քնածին եւ ինքնաբուխ մեր սէրերուն խորթ սահմանումներ ընել: Ինչո՞ւ չսիրել Բաղրամեան մը, առանց «Հայաստանասէր» որակումին ու սիրել Ռոստոմ մը՝ առանց «Հակահայաստանեան» ըլլալու:

Մենք կարող ենք սիրել «Կարմիր ժամուցը» Արփիարեանի ու Նորավէպերը Լ. Բաշալեանի եւ դեռ «Ողեղան» Յակիմ Դաշտենցի, եւ որպէս աղօթք եւ որպէս մաստ՛անք՝ անմահ Զարեհնցի «Գովք Հայաստանի»ն:

Արդ, ինչո՞ւ չսիրել Կովկասը պարծող խօլ գրիչը վեհ, Սիամանթոյի կամ Ռուբէնի Տարօն Աչխարհն «Ծռեները» արի: Մինչ՛ ցամքած է ոգին Բ. Իշխանեանններուն, մինչ՛ կորած է անդարձ, Մուրատ Պօյաճեանններու յիշատակը սուրբ, մինչ՛ Թէքէեանի «Լմբռատուխիւնը Սրբազան» աղօթող մը խակ չունի:

* * *

Պատմաքաղաքական յօդուած չէ այս որ ստիպուիմ պատմութեան էջէն դուրս բերել փաստեր, հաստատելու համար թէ կար ժամանակ մը՝ երբ Ատրատրապատը դաշնակցական չէր եւ տասնօրեան այն Մասիսեան կուսակցական չէր, եւ որպէս ծիածան՝ հայ երկնակամարին վրայ ծածանող դրօշն ետռազոյն չէր. ամենեւին նուէր մը մթդքական: Ու փետրուարեան այն լուսատեսիլին՝ վրէժի պոռթկումը էր ու կը մնայ դեռ... համակ ազգայինն:

5 – 4 – 1960

«ԻՆՉՈ՞Ւ Է ԱՂՄԿՈՒՄ ԳԵՏԸ»

Փափուկ դեր մը վերապահուած է հայ քննադատին՝ երբ իր գլուխը կը շարժէ հայկական ժապաւէնի մը քննադատելու համար: Հարուրապատիկ օտար ժապաւէններու վրայ կարծիք կը յայտնես, մարդ քան չ'ըսեր, բայց վա՛յ մէկ հայկական ժապաւէնի մը մասին առարկութիւն մը ընես, գլուխները կը սկսին շարժիլ եւ վայրկեան համբերող մը կը թափեն գլխուդ, ըսելով. «Հէյ վա՛խ, այս մէկն ալ հայրենիքին դէմ է»:

Այս յառաջաբանէն ետքը, անցնինք Բոքսի արուհին մէջ վերջերս ցուցադրուած հայկական ժապաւէնին. «Ինչո՞ւ է աղմկում գետը», որ վատահ եմ մէկ մէկ կէտի մը մէջ, բոլոր ներկաները սիրտերը սփոփանքով համակեց: Այդ կէտը՝ թուրքերուն հասցէին ապտակ յայտուած մխիթարները: Զգալ եւ տեսնել մէկ Մայրը հայրենիքին մէջ մեր արուեստագէտները ազատօրէն կ'արտայայտեն իրենց զգացումները հանդէպ թուրքին, այնպէս ինչպէս ծանօթ են մեզի՝ Սփիւռքի մէջ, ապացոյց մըն է մէկ հայրենիքը եւ Սփիւռքը հատաւորակից կէտ մը ունին նաեւ այդ ուղղութեամբ:

Արձանագրենք ետք այս իրողութիւնը, անցնինք հիմա ժապաւէնին արուեստի հիմնական տարրերուն քննադատութեան:

Այստեղ վիակագիծ մը քաշնանք՝ յիշեցնելու համար թէ ոուս արուեստագէտները, Զուբրայ, Քանդաւրչուք, Քալանթիադով, իրենց պետերիկ ստեղծագործութիւններով հատուստեցին թէ ոուսահայոն չարժանկատը հասած է արդէն կատար-

եալ հատուածներ: «41րդը», «Երբ արագիլները կ'անցնին» եւ «Մարդու մը ճակատագիրը» ժապաւէնները շատ գնահատելի գործեր են: Կը ցաւիմ որ նոյն այս գնահատութեամբ չեմ կրնար ողջունել հայկական ժապաւէնները: «Ինչո՞ւ գետը աղմկում է» կրնայ որոշ ափոփանք պարզեւել հայրենակարօտ արտերուն՝ շնորհիւ ցուցադրուած գոյն Մասիսներուն: Բայց Մասիսը տարբեր, արուեստը տարբեր, ուստի պէտք չէ զարմանալ թէ նման գործեր չեն կրնար ցուցադրուիլ Բոքսիի սրահներէն դուրս:

Տէր Աւագեանն, բեմադիրը, ունի որոշ արժանիք: Եթէ իր գործը չի գոհացներ մեզ, պատասխանատուն չէ այնքան ինքը, որքան իր ընտրած նիւթը եւ անոր հեղինակը: Ի՞նչ է ուրեմն այդ նիւթը, որուն լոպէ մը փակ չենք կրնար կապուիլ, հակառակ բեմադիրին եւ դերակատարներուն ջանքերուն: Գործողութիւնը տեղի կ'ունենայ մեր հայրենիքի սահմանակից գիւղի մը մէջ: Սահմանապահ պինտուրմներ աչալուրջ կը հսկեն, մինչ գիւղին մէջ կեանքը կ'ընթանայ իր սովորական թափով: Աշխատանք, զամբաստանք, ինչպէս նաեւ զուսպ սէրեր եւ անզուսպ երգեր, մաս կը կազմեն գիւղին առօրեային: Մինչեւ հոս ոչինչ կայ անբնականն: Բայց ահա, խնդիրը կը բարդանայ՝ երբ սահմանապահ պինտուրմներէն մէկը, հետապիտակով զինուած կողմը (Թուրքիա) անցուդարձերը դիտած պահուն, կը նշմարէ թէ Արաքսի միւս ափին վրայ թուրքերը ճեռնարկած են գետին ուղղութիւնը փոխելու: Ու, ո՛վ զարմանք, կը նշմարէ որ այդ աշխատանքները կը վարէ Հայ մը: Իսկ ո՞վ կ'ուզէք որ ըլլայ այդ մէկը, նոյն այդ պինտուրին սիրած աղջկան հայրը, որ մեռած կը կարծուէր հայրենական պատերազմին մէջ: Հանդարտեցնելու համար ընթերցողը, ըսեմ անմիջապէս թէ դաւաճան մը չէ այդ Հայրը, պատերազմի ընթացքին գերի ինկած, կը փոխադրուի Գերմանիա, անկէ կ'ուղարկուի Ամերիկէ, ծանր աշխատանքներու համար, երբ պատերազմը կը վերջանայ, երկրէ երկիր մաս գալով՝ կը հասնի... Թուրքիա, ուր կը ձերբակալուի: Իբրեւ մասնագէտ, պինտը կ'աշխատցնեն Արաքսի ափին վրայ, ճիշտ միւս կողմը կը պահուի իր հայրենական

դիւղը: Կարօտը արտին, այս հայ տարտպիրը կը տատապի՝ մինչեւ այն օրը, երբ մահը յանձն առնելով ինքզինքը կը նետէ գետին մէջ եւ հակառակ ժուռքը դինուտրներուն արձակած գնդակնեռուն՝ կը յաջողի ոտք դնել հայրենի ափին վրայ:

Կ'ընդունիմ թէ ճակատագիրը շատ դէշ խաղեր խաղացած է Հայերուս դլխուն: Բայց այդպիսի խաղեր դրի կամ չարժանկարի առնելու պարագային՝ նախընտրելի է խուսափիլ... Ծիծաղելիէն: Ինչպէս կարելի է այսպիսի չինծու նիւթի մը հաւատալ: Բոլորս ալ գիտենք թէ 1945ին խորհրդային դերինները տուն վերադարձան, թէեւ ոմանք նախընտրեցին այս կողմերը մնալ: Ինչպէս կ'երեւի ժապաւէնին մէջ, միայն մեր այս խեղճ Հայն է, որ չէ կրցեր օրինաւոր ճամբով վերադառնալ հայրենիք եւ երկրէ երկիր թափառելով՝ ինկեր է... Թուրքիա: Միջանկեալ ըսենք թէ հայրենիք երթալու համար բոլոր ճամբաններն ալ հարկադրաբար Թուրքիայէն չեն անցնիր:

Ամէն գատ այս մարդը անուս մէկը չէ եւ իրը այդ պէտք է գիտնար թէ որեւէ երկրի խորհրդային պաշտօնատուն, գինքը գիւրաւ կրնար հայրենիք վերադարձնել: Ի՞նչ կը պատահէր այդ պարագային, պարզապէս այս ժապաւէնը գոյութիւն չէր ունենար: Հարց կու տանք այս ժապաւէնին թեմադրիչ, թէ ինքը այդ Հայուն պէ՞ս պիտի չարժէր, որ գիւտի մը պէս կը հրամցնէ մեզի: Ընդունինք գոպէ մը թէ թեմադիրին համար այս նիւթը մխայն պատրուակ մը ըլլար, Թուրքերուն հանդէպ իր զգացումները արտայայտելու: Նպատակը ինքնին գովելի է եւ նաեւ յուսադրիչ շատ մը առկիւնոներէ դիտուած: Բայց հարկ կար՞ր մինչեւ Թուրքերուն դէմ դատաստան ընելու համար, այսպիսի չինծու պատմութեան մը: Նի՞ւթ կը պակսի արդեօք Թուրքերու բարբարոսութիւնը պատկերացնելու համար:

Արդ, իր խորքին մէջ գնահատելի այս ձեռնարկը, ձախողած է իր ձեւին մէջ: Գեղեցիկ միտքերը անպայման յաջող գործերու գրաւականները չեն: Այսուհանդերձ գովելի են կարդ մը դերակատարները ջանքերը մեզի հաղորդակից ընելու համար իրենց ներքին ապրումներուն:

Եզրակացությունն, որով է թե հայկական չարժանկարը կը չարժի, բայց շատ դանդաղ: Այս կրողությեան պիտակից են բոլոր անոնք, որոնք ամեն հայրենասիրությունեմբ թեմ չեն ուզեր դարձնել հայկական չարժանկարը:

5 – 7 – 1960

ԱՂՕԹՔՆԵՐԸ ԱՂՕԹՈՂ ՁՈՒՆԻՆ

Հոգեպարարտ երեւոյթ մըն ճակատագրական հեղինակը: Ան է հարցումը որու պիտի պատասխանել՝ երբ կը տեսնենք մեզ, անհետացող սերունդի մը փոսերուն վրայ, երիտասարդ գրիչ մըն է, որ կ'ողբայ մեր իրականութեան մէջ ստեղծուած այս տխուր կացութիւնը:

Երէկ Հրաչ Փափազեանի, այսօր Յակոբ Տէր-Յակոբեանի կորուստները, իրենց անձին եւ գործին վայել արձագանգը պիտի հոս: Մեր գաղափարական եւ ընկերանրապէս մտաւոր անդաստանի մշակներուն նօսրացումը զգաստացումի դրժբախտ առիթներ կը ստեղծէ: Յառաջիմ խմբագրութիւնն իր յարգանքի վճռքին հետ առաւ նաեւ ահազանգը ստեղծուած եղերական կացութեան, որուն անմիջական տուժողը սիրտի ըլլայ, Նոր Սերունդը: Զգացական անդրադարձումէ աւելի իրատես մտքի մը արտայայտութիւնը նկատեցինք այդ զոյդ գրութեանց մէջ՝ որոնք արդիւնք եղող ջամբանականներ ըլլալէ աւելի, լուրջ խորհրդածութեանց առանցքը կը կազմեն:

Նոր ժամանակներ՝ նոր հարկադրանքներ: Պատման չէ «ի վերին երեսատէմ»ի առաջին վանկը հեգեհկանքի մեկնակէտ նկատել, այլ պահ մը խորհիլ մեկնողներուն վրայ ու լծուիլ գործի՝ այնպէս ինչպէս անոնք պիտի ուզէին որ ընենք:

Այսօր որբութեան նոր ձեւ մը իր տուները հետած է մեր ազգային գոյութեան վրայ: Եւ քանի կը չատնան խաչերը անոնց որոնք «պիտի լմնչ պէտք է ընել, ինչո՞ւ պէտք

է ընել եւ ի՞նչպէս պէտք է ընել», այնքան կը ծաւալի մը-թուելիւնը Սփիւռքահայ իրականութեան վրայ: Այդ աներեւոյթ ներկայութիւնը անհետացումը խորտակումն է այն վարմունքին, որուն շնորհիւ կարելի էր տեղ հատցնել մեր երազները: Հիմա այդ կարմրչին կմախքն է որ նետուած է անդունդին վրայ եւ ուր որ դնելէ առաջ ստիպուած պիտի ըլլանք պահ մը խորհելու: Ու քանի պիտի չատնան չիրմնները առանց որոնց խօսքն ու գործը կշիռ եւ արժէք ունին, այնքան պիտի ծաւալի առաստամսումը մեր հոգիներէն ներս:

Այհա թէ ինչո՛ւ կը յուզէ ու միանգամայն կը մտահոգէ մեզ մեծ Չիրիմներու հեռանկարը: Անոնց ստուերացումը կ'ենթադրէ նաեւ նուազումը աղօթողներուն, մանաւանդ անոնց՝ որոնց աղօթքը ուխտ մը կը պարփակէ: Թուաբանական հաշիւով ամէն փոս աղօթող մը կ'ունենայ, քայց ազգային տեսանկիւնէն դիտուած՝ մեր փոսերը հատանաբար՝ չենթադրուին այդ տեսութեան: Հետու չէ այն օրը, ուր անտարբերութեան քօղին մութ շղարշներով պիտի ծածկուին հայ երիտասարդութեան հոգիները:

Այս պարագան թուղթին կը յանձնենք, քանի դեռ մեր Աղօթքները Աղօթողներ ունին եւ յոգնած հերոսներուն կողքին չյոգնածներ կը պտտուին:

Ժամանակին, իր սերտընդին հոգեվարքը նկարագրելով, Շահան Շահնուր ի միջի այլոց կը գրէր. «Պարպուեցաւ Հայոց եկեղեցին: Ոլիս մեկնող նամակներուն թիւը պակսեցաւ ու անդին մայրեր լացին»: Տժգոյն իրականութեան մը հարազատ պատկերը:

Նահանջականութենէ խոսափելու վերջին փորձ մը ընելով՝ կ'ուզենք դեռ անսպիլ այն հաւատքով թէ ամէն մէկ ցոր փոս, ցոր ուխտ մը կը հարկադրէ: Բայց ասիկա կը կատարենք առանց որեւէ պատրանքի՝ քանի ամէն փորձ ճախողութիւն մը կ'ենթադրէ:

16 – 9 – 1960

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՆ ԺԱՊԱՒԷՆՆԵՐՈՒ ՏԵՂՔԱՅԼԸ

Եթէ նկատի առնենք քաղմաթիւ երկիրներու կատարած նուաճումները այս մարդին մէջ, տեղքայլ չէ, այլ նահանջ: Յաւելի հաստատում մը պոր կ'ընենք ի տես այն ժապաւէններուն, որոս զանազան առիթներով Երեւան կը հրամցնէ Սփիւռքի հայ ժողովուրդին: Կարելի էր լուռ մնալ ու չդրել, քանի որ այդքանն ալ սխոփանք մըն է հայրենակարօտ զանգուածներուն համար: Զէ՞ որ Հայաստանն է որ կ'արտացոլայ այդ նկարներուն մէջ ու լեզուն պոր կը լսենք՝ հայերէնն է: Ինչո՞ւ ուրեմն քարակը վնտռել ու արուեստի մասին խօսիլ, երբ համոզուած ենք որ վաղը, նոր ժապաւէնի մը ցուցադրութեան առթիւ, մեր հայրենակիցները, մութ սրահներուն մէջ, անգամ մը եւս պիտի արտասուեն ի տես պոյզ Մասիսներուն ու անոնց ալեհեր գագաթներուն: Ծանօթ այս իրողութեան, Երեւանի մեր թեմադիրները կարծես զատած են ժապաւէնը յուզիչ պատճէներու գաղտնիքը, քիչ մը Մասիս՝ պոյզ գագաթներով, քիչ մը Երեւան՝ պոյզ երեսներով, եւ քանի մը խաղողի ողկոյզներ, կովխոզի անուշիկ աղջիկներուն կողմէ քաղուած: Եւ այս բոլորին վրայ, քիչ մը Արարատեան անուշ պինի եւ քիչ մը երգ, բաւական են փոթորկելու մեր կարօտակէզ սրտերը, ինչպէս նաեւ բաւական են, ի զատ մեռցնելու շարժանկարը Երեւանի մէջ: Վասնզի եթէ յուզիչ են Մասիսները հոս մեզի համար, պէտք չէ մոռնալ թէ այդ պատկերները նոյն յուզականութիւնը չունին Հայաստան ապրող մարդոց համար, որոնք առիթը ունին Մասիսը՝ իր բնական մեծութեամբ տեսնելու եւ ի հարկին յուզուելու:

Փորձենք ուրեմն մատնանշել մեր չարժանիկարվին տկար կողմերը ու կարելիութեան սահմանին մէջ չինուիչ դարձնել մեր քննադատութիւնները, որոնք երբէք սիրտեր վրդովելու հոս, գոնէ դրական անդրադարձումներ կ'ունենան հոն, ուր պարկեշտութիւնը չի պոհուիր ի տէր աժան հայրենասիրութեան, երբ հարցը Արուեստին կը վերաբերի:

Հայաստանեան ժապաւէնները ամէնէն տկար կողմը դերասանական խաղարկութիւնն է: Փորձառու դերասաններ, վաստակաւոր, բայց ապատհանդերձ ընդունակ չեն չարժանիկարին պահանջները ենթարկուելու: Թատրոնին մէջ թերծուած՝ մնացած են հաւատարիմ իրենց առաջին սէրին: Այս պատճառաւ ալ հարկաւոր չարժանիկարը աւելի թատրոնին ենթարկուած է եւ չունի ինքնուրոյն դիմագիծ մը: Դերասանները արտայայտութեանց չափազանցութիւնը, խօսքի հընչումներու անտեղի երանգաւորումները, կը խանգարեն այս նոր արուեստին դիմագիծը: Թատրոնի բեմին վրայ, դերասանը ստիպուած է իր դիմախաղերը որոշ չափով չեչտելու, որպէսզի իր ապրումները, նոյն ուժգնութեամբ հաղորդուին, թէ՛ առաջին կարգին վրայ նստող հանդիսատեսին եւ թէ վերջին վարգին վրայ նստողին: Արդ, եթէ արտայայտութեան որոշ չափով թազմապատկուած ձեւը ընդունելի է թատրոնի համար, նոյնը անհանդուրժելի ու անտեղի է չարժանկարին մէջ: Հոս, դերակատարին խաղարկութիւնը պայմանադրուած է համէրային կատարած չարժումներուն: Դերասանը կրնայ իր յուզումը փոխանցել հանդիսատեսին՝ առանց արտաքինացուելու կամ երեսը ծամածռելու, քանի համէրան, միեւն յատուկ չարժումներով այդ յուզումը զգալի կը դարձնէ: Թատրոնին մէջ դերասանը եւ իր խաղարկութիւնը, գործողութեան առանցքը կը հանդիսանան, իսկ ժապաւէնին մէջ երկրորդական է դերակատարին գործօնը: Մէկ խօսքով տարբ մըն է, որ կը նոյնանայ ժապաւէնի միւս տարրերուն հետ (զարդանկար, լրեր, երաժշտութիւն, աղմուկ եւայլն) ու կը կորսնցնէ թատրոնին մէջ ունեցած իր առանձնաշնորհները: Առնենք օրինակ մը. պաստառին վրայ, դերակատարը նստած կը ծխէ: Ետեւէն դուռ մը կը բացուի եւ ոճրագործ մը, պաշտօնը ձեռ-

քին մէջ ամուր կառնած՝ կը յառաջանայ պէտքի իր զոհը ու կը պատրաստուի հարուածով մը զգետնել զայն: Այդ ճգնաժամային րոպէին, յանկարծ ոճրագործը ու իր զոհը կ'անհետանան պատահարէն ու հանդիսատեսին կը յուզադրուի մի այլ ձեռք մը, որուն մատներուն մէջ կը մխայ ծխիկ մը: Ակնյայտնի է որ ձեռքը՝ քիչ առաջ ցուցադրուած դերասանին կը պատկանի ու հակառակ անոր որ հանդիսատեսին տեսածը լոկ ձեռք մըն է, այսուհանդերձ ան իր երեւակայութեամբ կը շարունակէ տեսնել ոճրագործը, որ րոպէ մը առաջ, դաշոյնը վեր առած կը պատրաստուէր իր արարքին: Եւ երբ, պատատակին վրայ երեւցող ձեռքին մատները կը պըրկուին ու ծխիկը վար կ'իյնայ, հանդիսատեսին համար հասկնալի կը դառնայ որ մարդը կռնակէն զարնուելով մեռած է: Ապացնով ուզեցի ցոյց տալ որ նոյնիսկ անշունչ առարկաներ կրնան մեծ դեր կատարել ժապաւէնի մը մէջ: Վերոյիշեալ տեսարանը կարելի չէ թատրոնի բեմին վրայ նոյն ձեւով իրականացնել, քանի տարրերը իրարմէ անջատելու հնարաւորութիւն չկայ հոն: Բեմին վրայ, դերասանը ամբողջութիւնն մըն է, պատատակին վրայ մատնիկ մը միայն, որ ներդաշնակօրէն կը գործէ միւս քաղկացուցիչ մասնիկներուն հետ: Այս ներդաշնակութեան հակողը՝ բեմադրիրն է: Տրուած գործողութեան մը ընթացքին, ան է որ կը կատարէ տարրերուն դասաստրումը եւ կ'որոշէ անոնց ներկայութեան ժամանակը: Ահա այսպիսի տարրական իրողութիւններ կ'անտեսուին հարկական ժապաւէններուն մէջ: Այդ պատճառաւ, որքան ալ մեծ ըլլայ տաղանդը, Հ. Ներսէսեանի, կամ Ա. Ասեոխեանի, անոնց խաղարկութիւնը պիտի մնայ թերի ժապաւէններու մարդին մէջ, ցորչափ չընդունուին որ շարժանկարին համար անշունչ տարր մը նոյնքան կարեւոր է, որքան է իրենց խաղարկութիւնը:

Մեր այս առարկութիւնը իւ զօրու է նաեւ այն պարագային՝ երբ ժապաւէնը թատերական կտոր մը կը պատկերացնէ: Եթէ շարժանկարը իր արտայայտութեան բազում միջոցներով քան մը չյաջողի թատերախաղին վրայ, այս վերջինը ոչ միայն լաւ ժապաւէն մը չի դառնար, այլ եւ կը

դաղրի լաւ թատրոն ըլլալէ: Աւելորդ է աւելի երկար վերլուծել այս տարրական պիտեվէրները, որոնք այսքանով ալ հասկնալի են բոլոր անոնց համար, որ կը հետաքրքրուին արուեստի այս մարզերով:

Ինչ վերը անուններ թուեցի եւ ենթադրելով որ աւելորդ կնճիռներ կրնան ծնունդ առնել այդ մասնանշումովս, կը փութամ հետեւեալ ճշդումը ընել: Ֆրանսական դասական թատրոնին ծառայող մեծ դերասաններ կան: Անոնք է որ թատերախաղերուն գլխաւոր դերերը կը ստանձնեն: Հակառակ ասոր, չարժանկարին մէջ անոնց կը վերապահուին երկրորդական կամ երրորդականդերեր: Նսեմացում մը չէ այս, այլ ըստ պատշաճի գնահատում մխայն: Նոյնը պէտք է կատարուի Հայաստանի մէջ: Թատրոնն իր ճամբով եւ չարժանկարը իր ճամբով: Մէկը միւսին կարկատան դարձնելով կատարեալ գործ չի ստեղծուիր:

Երեսունեւվեց տարեկան է մեր չարժանկարը: Այսինքն հասուն տարիքի մէջ: Այս է նաեւ մեր խստութեան պատճառը: Ընդունելով հանդերձ որ աղաւաղութեան պակասը որոշ չափով վնասած է անոր բնական զարգացման, մեզի համար անհասկնալի կը թուի որ քսաներորդ դարուն մէջ, հայկական չարժանկարը այսքան ետ մնացած ըլլայ թաղդատմամբ, ոչ միայն արեւմտեան երկիրներու չարժանկարներուն, այլ եւ ռուսականին: Պիտի պնդուին բարեմիտ կամ չարամիտ մարդիկ, որ իմ այս առարկութիւնս հերքելու համար, ըսեն թէ թաղդատմամբ Ուզպէք, Ղազախ կամ Տաճիկ ժապաւէններուն, մերինները գերատես են: Ի ծնէ գոհ ու երջանիկ մարդիկ են այդպիսիները, որոնց հետ աւելորդ է վիճաբանիլ: Նա մանաւանդ երբ իրենց ըսածը իրողութիւն է: Բայց թող ներէ ընթերցողը եթէ յաւակնութիւնն ունենամ Հայը առնուազն Ռուսի մը հետ մրցակցութեան մէջ դնելու:

Ինչպէս վերը կը յիշէի, աղաւաղութեան պակասը անկասկած աւերներ գործած է արուեստի շատ մը մարզերուն մէջ: Բայց հիմա երբ կ'ըսուի թէ պարուն կը քուրէ Սթալինի մահէն առաջին, մենք կը սպասէինք որ այդ պարունը նոյնքան թռիչք տար ժապաւէնի հայ արուեստագէտներուն, որքան

տուաւ հիւսիսի ռուս եղբայրներուն: Ռուս թեմադիր Զուքրայ ցոյց տուաւ, որ քիչ մը ազատութեամբ կարելի է մեծ գործեր տալ: Իր 41րդը անկիւնադարձ մը եղաւ ռուսահայ շարժանկային համար: Մինչ մեր ժապաւէնները կը շարունակեն լրտեսց ամռայ առեղծայրը: Եւ այս այնպիսի դարու մը մէջ, ուր մարդիկ համերան կը գործածեն նոյն պիտութեամբ, որքան նախորդ դարուն կը գործածէին գրիչը: Մեր օրերուն, ժապաւէնի միջոցաւ արտայայտուիլը քնարական երեւոյթ մըն է: Մէկ խօսքով համերան եւ ժապաւէնը նեղկայ բարքերուն մաս կը կազմեն, առեսակ մը մխս ու ոսկոր, մեր ժամանակներուն մէջ ապրող մարդոց համար: Ինչքան բացատրել որ մեր ժողովուրդին մօտ պակաս ըլլան տաղանդն ու ստեղծագործութիւնը այս մարդին մէջ, երբ բոլոր միւս մարզերուն մէջ այնքան յառաջդիմութիւններ կ'արձանագրուին:

Այս պարագան առիթ կու տայ մեզի նոր առաջադրութիւններ ընելու: Մինչեւ հոս մեր քննադատութիւնները կեդրոնացուցինք ժապաւէնի դերակատարներուն եւ թեմադիրներուն վրայ: Նորութիւն մը կատարած ըլլալու յաւակնութիւնը չունինք, քանի Հայաստանի մէջ առօնց հասցէին եղած են ու դեռ կ'ըլլան նոյնիսկ քննադատութիւններ: Բայց հակառակ ասոր՝ ոչինչ կը փոխուի: Եթէ տկար են թեմադիրները ու դերակատարները, ո՞վ կ'ապրիլէ որ նորեր պատրաստուին: Արեւմտեան երկիրներու մէջ, դժուար է, լրտեսց պայծառնին մէջ արմատացած մարդիկ փոխարինել նորերով: Մէկ խօսքով՝ «Ո. Ծ. Բ.»ի (խնամի, ծանօթ, բարեկամ) ընկալեալ սովորութիւն մը: Բայց կը կարծէինք թէ Ստր. Մխուրիւնը գերծ է նման ախտերէ եւ կը յուսայինք որ մարդիկ կը պնահատուին հոն լրտեսց արժանիքին: Արդ, երեսուն եւ վեց տարիէ ի վեր, հայկական ժապաւէնները հարիւրին հնձնաւնը թեմադրուած է չորս–հինգ թեմադիրներու կողմէ. Հ. Բէկնազարեան, Ա. Մարտիրոսեան, Բարխուդարեան, Իսահակեան: Աւելի վերջերս, Մերիք Աւագեան, Հայարեան: Առաջինն երեքին կը պարտինք մեր ժապաւէններուն մեծամասնութիւնը, որոնց մասին արդէն խոստութեամբ արտայայտուեցանք: Մեր ափսոսն առջեւ չու-

նինք անոնց բոլոր ստեղծագործութիւնները, քայց հաստատապար կրնանք ըսել թէ հայ ժապաւէնին ներկայ տկար վիճակին համար, կարելի է պատասխանատու նկատել բոլոր անոնք որոնք երեսունեւվեց տարիներ պաշտօնի վրայ ըլլալով հանդերձ, չեն յաջողած հայ ժապաւէնը իր արժանի պատուանդանին վրայ դնել: Պատասխանատու են նաեւ բոլոր անոնք, որոնք նոր ուժեր պատրաստելու պարծին մէջ թերացած են: Ընդունակ երիտասարդներ չեն պակսիր, կը բաւէ քաջալերել զանոնք: Անոնց մէջ պէտք է վիմտռել վաղուան հայ չարժանկարի աշխատաւորները: Իրրեւ այս ժամանակներու ներկայացուցիչներ, ըմբռնելու ու անոր ծառայելու քան Թիֆլիզի կամ Մոսկուայի հայկական թատրոններուն մէջ իրենց անուանը առած մարդիկ:

Բայց երեւոյթները ըսել կու տան մեզի որ չարժանկարի գործը երեսի վրայ ձգուած է մեր երկրին մէջ: Այս արուեստը, որուն կարեւորութիւնը քանիցս չեչտուած էր Լենինի կողմէ, կարծես պէտք եղած չափով չէ քաջալերուած Երեւանի մէջ: 1924էն մինչեւ 1957 թուականը 68 գեղարուեստական ժապաւէններ իրագործուած են: Միջին հաշուով, տարեկան երկու ժապաւէն: Զարմանալի է որ այսպիսի կարեւոր ճարտարարուեստի մը համար, Հայաստան աւելի մեծ պիւտճէ մը չունի: Այս ուղղութեամբ պէտք է լուրջ միջոցներ ձեռք առնուին, որպէսզի կարելի ըլլայ առնուազն քանի մը ժապաւէններու տարեկան արտադրութիւնը, որպէսզի ասպարէզը հրապուրիչ ըլլայ նորերուն:

Այս տեսլադրանքներու ճամբով, մաղթենք որ հայ դիրքէն, հայ թատրոնէն ու հայ երաժշտութենէն առաջը՝ առիթը տրուի մեզի հպարտանալու նաեւ Երեւանեան ժապաւէններով:

1/2 – 7 – 1961

ԱԿՐՈՊՈԼԻ ՇՈՒՔԻՆ ՏԱԿ

Տեսնել Հելլադան եւ... ապրիլ, զայն դա՛րձեալ տեսնելու բախտը ունենալու համար: Դարերու խաւը հագիւ թէ կարողացած է աքօղել անցեալի չքեղ փառքերը, որոնց վեհաշուք մնացորդները, քնոտութեան մէջ վոթիողուած, խոր հիացում եւ ակնածանք կ'առթեն ամէն անոնց, որոնք մարդկային տեղծագործութիւնը քաղաքակրթութեան ամէնէն վաւերական ապրակը կը նկատեն: Նախնիներէնը եւ ոգեղէնը պուզտահետ կ'ընթանան այս երկրին մէջ, ու մարդիկ կը զիտակցին թէ՝ անմահ ըլլալու պատրոնիքը այդ միաստուածեան մէջ կը կայանայ:

Յաւիտենականութեան այս ճամբուն վրայ, ահա ե՛ս, պատահական անցորդ մը: Անցեալի յուշերուն մէջ մխրճուած (արդէ՞ն), հին օրերու սարսուռները օրրանը կ'որոնեմ: Հեղնանքի նման բան մըն է տակայն, անհատականն անցեալով պքտպիլ հոս, երբ չուրջդ հաւաքական անցեալի մը վիաուհեղ վոթիողները լրտեսոց վեհ չուքը ափուած են ամէն պի: Բայց, հեղնանքէն խրտչող չէ Հայը, մանաւանդ պատմահայը, որուն դոյութի՛ւնն իսկ հեղնանքի ճամբով կ'ընթանայ: Հո՛ս, Ակրոպոլի չուքին տակ, թիւթեղեայ պորշ խրճիթներուն մէջ ծուարած կամ Ամերիկայի երկնասլաց չէնքերուն մէջ ապաստանած Հայերը, ողջ վկաներն են մեր տարապայման գոյութեան: Նոյն ցեղին զաւակները, բայց տարբեր ճակատագրի մը սահմանուած: Ամերիկահայ, Ֆրանսահայ, Յունահայ եւ ղեռ արտասահմանեան քանի՛ կոտորակները, որոնք այսուհան-

դերձ, բերուած են մէկ յաջտարարի տակ, որ կը կոչուի Հայաստան: Հո՛ս, գորշ խրճիթներուս, եւ հո՛ն՝ ջեղ քնակարաններուս մէջ, հաւատոյ նո՛յն հանգանակը — Հայաստան: Ու թող նեղեն ինծի Հոմերոսն ու Քսենոփոնը, Պիղիսաոն ու Պերիկլէսը, եթէ իրենց երգած ու դարերուն դէմ առյաւէտ կոթողած փառքերը թողած, մխրճուիմ մեր լիլիճեղեայ Հայաստոցներուն մէջ եւ արտիս գարկերով ապրիմ այն միւս մեծութիւնը, որ կայ հո՛ս, այս գորշ խրճիթներուն տակ տրոփող վեհ սրտերուն մէջ:

Մանկութիւն չեն տեսած այս մարդիկը, պատանեկութեան վառ տարտնքներուն տեղ մահուան ցուրտ դողը զգացած են: Իրենց երազ օրերը արեան ուղիներով ընթացած է, մինչեւ որ կեանքի ալիքը հոս նետած է զանոնք: Թիլիճեղեայ այս քնակարանները խարիսխ հանդիսացած են իրենց հողմատատան գոյութեան: Հոս ամէն մէկ լիլիճեղ համակ պատմութիւն է: Ամէն մէկ երդիք՝ աղօթքի խորան մըն է, ուրկէ լսուած են ու դեռ կը լսուին մեր մամիկներուն քաղցր մրմունջները: Նեղ փողոցներ, խորտ ու բորտ: Փողոցը հոս պէտք է հասկնալ յարաբերական իմաստով մը. ան՝ աւելի մէկ մանրիկն է տուներուն, քանի որ դուռով մը միայն բաժնուած է տան ննջասենեակէն: Առաջինն ակնարկով կը կարծէք լիլէ դժբախտութիւնը կը տիրէ հոն, իսկ երկրորդով՝ կը համոզուիք որ, եթէ փլցնէք այդ խրճիթները, անոնց տէրերուն սրտէն մաս մը փրցուցած պիտի ըլլաք:

Հեգնանքներու մեծագոյնը՝ Փիքսի խրճիթներուն մօտ կառուցուող հսկայական պալատի չէնքն է: Որեւէ պետութիւն կրնար հպարտ ըլլալ այսպիսի շինութեամբ մը, ուր դպրոցականներու համար ամէն յարմարութիւն նկատի առնուած է: Եռայարկ, քարաշէն, մարզադաշտով եւ հանդիսասրահով օժտուած շէնք մը, որ եթէ պատիւ կը բերէ այդ գործին հմայեղրամը տուող հայ բարերար տիկնոջ, այտուհանդերձ, նուազ պատիւ ու փառք չի բերեր այդ գործին լծուած փոստ մը Հայերուն, որոնք ոտի ի վրին աշխատելով, եւ ժողովուրդի լումաններու օժանդակութեամբ իր վերջակէտին կը հասցընեն, բոլոր Հայերուս պարծանք հանդիսացող այդ դպրոցը:

Եթէ այս չէնքին նմանը Հայաստանի մէկ փոքրիկ գիւղին մէջ շինուած ըլլար, վատահաթար, ամէն մէկուց ի գործ ալիտի դրուէր, որպէսզի իմացուի աշխարհի բոլոր կողմերը: Փերեզականեր ալ ալիտի չպակսէին, որ զայն վերադրէին խորհրդային հանճարին: Ցնքսի այս հոյակապ չէնքը, որ կը շինուի առանց փողի եւ թմբռուկի, կ'ապացուցանէ որ, համայնավար լուծի տակ թէ ազատ պայմաններու մէջ, Հայը կը գործէ, ցորչափ չէ մեռած Հայու ոգին մեր բազմութիւններուն մէջ:

24 – 8 – 1961

«ՍԱՂՄՈՍ ԱՍԱՑԷՔ...»

Հոգեվարք վիճակներ կան, որ կապարի ծանրութեամբ կը ճնշեն խոհերուդ վրայ ու կը դժուարացնեն բառերու արշաւը դէպի դրիչդ: Աստուածաշունչ խօսք կրնայ չըլլալ ըսուելիքը, ոչ ալ պատգամ մը, այսուհանդերձ, վարանումը՝ արճճի նման կը ծանրանայ ուղեղիդ վրայ: Այս չփոթ կացութեան մէջ, յստակ մխակ բանը, վարանումն է, զոր պէտք է զգեստաւորել: Ազատել ուղեղդ անոր ճնշող մշուշէն, որպէսզի կարելի ըլլայ թուղթին յանձնել ինչ որ կը պատկանի անոր:

Վարանումով կամ առանց վարանումի, այս յօդուածը ախատած է այլեւս եւ տրամաբանական ճամբով պէտք է տեղ հասնի ան: Այդ տեղը հայ ներիտասարդութեան ախրան է, ուր երազ հայրենիք մը ամուր խարխուխ նեաոած է երկար տարիներ: Տարիները, իրենց անուշ ու լեղի յուշերով եւ յոյզերով թաւալած են: Երազ հայրենիքը աղօտ տեսիլքի մը վերածուած: Իրականութիւնը իր մռայլ զանգուածովը, վարագոյր քաշած է մեր խոհալարկան պատրանքներուն առջեւ: Վարագոյրին այս կողմը կեցած ենք մենք, փոթորկած սըրտերով, կնճռոտ ճակատներով ու կարօտ աչքերով: Վարագոյրին միւս կողմը, հայրենիքը՝ այնպէս ինչպէս չկինք քաղաձար որ ըլլար, քայց է: Եւ ի՞նչ է ճակատը: Խուխի՞ն, թէ անոր հանդիպակ կազմուած նախատաչարտամը: Վարագոյրէն անդին, պտնուած է պատասխանը այս հարցումին ու վարանումները կարծես փարատած: «Հայրենիքը խորհրդայինն է ու հարցը փակուած»: Հապա մե՞նք: Մենք որ սորված ու հո-

լուած ենք հայրենիքը առանց ածականի: Մինչեւ մարդկայնօրէն կարելի՞ է համակերպիլ իրողութեան մը, պարզապէս անոր համար որ կարելի չէ անկէ խուսափիլ: Եթէ նոյնիսկ իմացականն ճամբով հանդուրժենք եւ համակերպինք այս իրողութեան, ի՞նչպէս հաշտեցնել այդ իրողութիւնը մեր ըզգացականի աշխարհին հետ, որուն չունչովը ապրեր ենք հայրենիքը ու դեռ մնացեր ենք Հայ: Հայրենի իրականութիւնը այնքան ներթորթոմ չէ ունեցած մեր էութեան մէջ ու անոր հոգեկան կազմաւորման մէջ, որքան ունեցած են մեր աւետարանները իրենց եռաթակայական խորհուրդներովը: Ճիշդ է որ, հեռու մեր երկրի հողէն, դաշտերուն մէջ կարկաչող ջուրերէն, ու քարերուն մէջէն հրաշքի նման յառնող քաղաքներէն ու դեռ այդ բոլորին վրայ ապրող ու ոգնող մեր ժողովուրդէն, մենք չենք մնար այնպէս ինչպէս կոչուած էինք ըլլալ: Հոս սիրտերը չուտ կը դատարկուին: Արեւտո օրերը շատ կարճ են ու հայ իրականութեան վրայ օր ցերեկով լուսնի տխուր տեսքը, ճակատագրական դարձած խաղ մըն է այլեւս: Խորշ ակօսներ քացուած են մեր ներաշխարհէն ներս ու մեր սրտերը վարձես կը դժկամակին մեր հին եւ ազնիւ երազներն իսկ օրօրելէ: Մեր խօլ ու անեզրական խոյանքները կը նուաղին ու մեր վազքը կը կատարենք հեւացող չունչով: Մարաթոնը չէ մեր մեկնակէտը եւ ոչ ալ Ամիկնքը՝ մեր նպատակակէտը: Այս երկու կէտերը ջիրար միացնողը քանի մը մղոն է միայն, հապա մե՞րը... Մեկնեցանք խաւարչին լոյսը որոնելով. ու դեռ կ'որոնենք: Ու հասած ենք տեղ մը ուր ամէն ինչ ամպամած է, քարքերը՝ խաթարուած, հոգիները՝ ցամքած ու սարսուռները՝ նուաղած: Ահա պատկերը մեր իրականութեան, որուն մռայլ շուքը, փրրեւ խաւարի նախերգանք, օր ըստ օրէ աւելի կը ծանրանայ ու տողունի մը պէս լիրբ, կը մաղձի ղէպի մեր սիրտը, մեր ուղեղը: «Ահաւոր բան մը այնտեղ կը կատարուի մութին մէջ» կ'աղաղակէր հայ մեծ բանաստեղծ մը, ի տես դաժանային արարքի մը: Բանը՝ տեսանելի էր եւ արտաճմլիկ. ջարդուած գանկեր, խոշտանգուած մարմիններ, արեան գետեր, դումարը՝ մէկ միլիոն: Ահաւոր բան մըն ալ կը կատարուի հոս, հիմա, լոյսին մէջ,

ուր օր ցերեկով մահաբոյր Լուսինները պար բռնած են մեր վրաձանութեան վրայ: Մեծ եղեռնը ունեցաւ իր տառապանքի երգիչները, որոնք չմոռցին մնացորդացին ցասը ամոքել, իսկ հիմա ոչ իսկ Թէքէեան մը որ «Օգնութիւն» կանչէ:

Ցոռետես ըլլալու մարմաջը չէ որ այս տողերը գրելու կը մղէ զիս, ոչ ալ հոգեկան թեկոսմը: Այլ երանելի մարդոց, խուլ անտարբերութիւնը ի տես այս իրականութեան: Սփիւռքի մէջ արձակուած հայ երիտասարդութեան տխուր հառաչանքները, հայ վերեզակներու նժարին մէջ շատ ծանր չեն կշռեր: Մարդիկ կան որ պատած են իրենց այլասերած հոգիներու վրկութեան ճամբան, էջմիածինը: Հապա Հայութի՞ւնը, Թրքահայ Դատը, ու այն բոլորը, որու համար ժողովուրդ մը ամբողջ նահատակուեր է: Ոչինչ, միայն էջմիածինը: Սնափառ յաւակնութեամբ, ու անմոռելի յամառութեամբ հոլովուած էջմիածինը՝ մեղքերու քաւութեան կըրնայ թերեւս ծառայել: Բայց հայ երիտասարդութիւնը որ մեղք չէ գործած, այլ մեղքերու զոհ՝ «Սաղմոս ասացէք Տեառն Աստուծոյ» հոլովելու հարկը չի տեսներ:

Մեր հաւատոյ հանդանակը տաճարի մը սահմաններուն մէջ կարելի չէ պարփակել:

Մեր հոգեկան ապրումներն ու մեր երազները, խունկերու գորշչիներուն մէջ չենք ուզեր թաղել:

Ու եթէ չարաթաստիկ իրականութիւն մը կոպտօրէն սանձէ մեր պատրանքներուն հայցած տարապայման յոյսերը՝ Հայութեան լաւագոյն ապագայի մը հեռանկարով, տակաւ պատճառ մը չէ ու չի կրնար ըլլալ որ մինչեւ մեր վերջին շունչը, մինչեւ մեր բազկերակին վերջին զարկը, ու վերջին արարին վերջին պատկերը, նոյն սէրը չպահենք հանդէպ այն դաւանանքին, որուն չնորհիւ երկար տարիներ ապրեցանք հոգեկան ու իմացական անխոտան վայելք մը, թէ իբրեւ Հայ եւ թէ իբրեւ մարդ:

22 – 9 – 1961

ՀՈՂՄԱՏԱՏԱՆ ՆԿԱՐՆԵՐ

Անդրադարձումի պահը Սփիւռքահայ կեանքին մէջ անկասկած լեղի զարթնումի մը կը նմանի: Այս այն պահն է, ուր խիղճը պլուպա կը ցցէ, կը զգաստանայ: Կը զգաս որ գոյութիւնդ ունի կապարի ծանրութեամբ, անեղր ծաւալով՝ խիղճը: Կարելի է ոչքօղել զայն, խրտուիլակի թեւեր հագցնել, քնացնել կամ, ի հարկին, պլոնովցնել շռայլ խօսքերու բաժակին մէջ: Բայց այդ բոլորէն առաջ եւ բոլորէն ետքը կայ պահ մը, թէկուզ ակնթարթի մը տեւողութեամբ, որ բաւական է պատռելու համար քօղը, մերկացնելու խրտուիլակը, թափահարելու քնոտ ամբոխիւնը ու զսպելու ապրեցումը: Ցոյսի եւ լոյսի րոպէ մը չէ, մութի րոպէ մը՝ նոճիներու շուքին թաքնուած: Հոն, ուր պատկերները աղօտ են վերջալոյսի երերուն ու հեւացող լոյսերուն պէս: Աւելացծող ոչինչ կայ հոն, այլ համատարած մութի մը ու մութին մէջ՝ խուլ զարկ մը, աւելի ճիշդ խիղճի խայթ մը, մեղուի վխտոցին պէս անախորժ: Երազած էք հարկաւ վտանգը, զեսի վերպարով ձեր եռեւէն վազող հրէշը: Խուսափելու համար անոր ճանկէն կը վազէք հեւ ի հեւ, բայց հոդ չէք շահիր. մնացած էք նոյն տեղը: Կը զգաք վայրկեանը, ուր գոհ պիտի երթաք հրէշին, զերանկիղ կը բանաք, կը պոռաք... օգնութիւն, եւ երբ կ'անդրադառնաք որ այդ ճիչը կը մնայ անարձագանգ, կը դադրեցնէք ձեր վազքը, ճարահատ անձնատուր ըլլալու պատրաստակամութեամբ:

Վտանգը, մեր պարագային, չունի հրէշի մը կերպարը: Աներեւոյթ է, եթէ ոչ էութեամբ, գէթ իր ձեւին մէջ: Երբ

է ան տղոյնի մը պէս: Չի յարձակիր, կը տղայ: Չի հարուածեր, այլ կը պղտէ: Ցաւ չի տար ձեր մարմնին, այլ վատառողջ հեչտանքի մը սարսուռով կը պատէ ձեր էութիւնը:

Ցատակ չեղաւ տրուած պատկերին իմաստը: Ենթադրութիւնները սկսած են սաւառնիլ անկասկած: Բանխմաց իմաստակներ արդէն խակ յանգած են դերակացութեան մը: Միշտ նոյնները, որոնք քիչ կը կարդան, բայց շատ հասկնալ կը ձեւացնեն: Ինչ որ յստակ չէ, է ուրեմն կասկածելի: Անկիւնաստոր դրուխներ, որոնց ծանրութիւնը հոմանիշ չէ անպայմանի խելացութեան: Կը ջանաք բացատրել թէ պղտոր ջուրի մը մէջէն, երբ մարդ դրուխը դուրս կը ցցէ, իր տեսածը, հակառակ բնութեան պեղեցիկին, աղօտ կ'ըլլայ:

Կը փորձես բացատրել թէ մեր իրականութիւնն ալ պղտոր ջուրի նման է եւ մենք լողացողներս այդ օրէնքին ենթակայ: Ըսելդ ու պղջալդ մէկ կ'ըլլայ: Հակառակ իր պարթեւ հասակին, առողջ երեւոյթին, մեծ աչքերուն եւ նոյնքան մեծ ականջներուն, մարդը չի հասկնար: Կարելի՞ է այպանել: Ո՛չ, կանոնադրի մարդ է, բանաձեւերու, բայց ոչ դատողութեան: Հոգեկան բարդ հարցերու մէջ մխրճուող չէ, կը խուսափի վերլուծումներէ: Հանդոյց կապած բարդոյթներով չի պրպտիր· «իր գործը չէ» կ'ըսէ, բայց ներեղեցի կը հոլովէ, ի՛նչ փոյթ, որ աւետարան չի կարդար: Հայ երիտասարդութեան ու նոր սերունդի անունով կը խօսի, բայց իր զաւակները քառ մը հայերէն չեն գիտեր: Անծայրածիր Հայաստան կը պահանջէ, բայց երկու Արարատներն ալ թաղին արճարանին հետ չի փոխեր: Էջմիածնի համար կը պայքարի, բայց իր պսակը ներ կնունքը օտարներուն մօտ կը կատարէ: Հայ երգն ու գիրը կը փառաբանէ, բայց մէկ ֆրանքի ո՛չ մերգ կը գնէ, ոչ ալ գիր: Եւ երբ ի տես այս այլանդակ երեւոյթներուն, պղտոր յորջորջես հայ իրականութիւնը, իրեն կոչտին ամէնէն պզտլուն տեղը կոխած կ'ըլլաս: Կ'ընդվզի, կը բորբոքի, ներայլն:

Սեւեր հագցնել հայ իրականութեան՝ բացասական գործ է: Բայց պատրանքին թեւերով սաւառնիլ անոր վրայ նոյնպէս

վտանգաւոր խաղ չէ: Փասրուղիի մը մութ արահետներէն կը քալենք եւ ամէն քայլափոխի ճահիճ մը, նողկանք ազդող, կը կասեցնէ մեր ընթացքը ղէպի երեւակայական լոյսը: Հաւատքի վոխարէն կասկածը սկսած է խարխափ նետել մեր հոգիներուն մէջ ու վաղքի վոխարէն անթափառելերով կը յառաջանանք: Ամէն քայլափոխին լապտերի մը չէ որ կը հանդիպինք, այլ մութ հարցականի մը, մէկը միւսէն աւելի մեծ, ամեհի, որ կը խուժէ դանդկէդ ներս ու կը տրտրէ զայն: Պատասխանի կարօտ հարցումներ, որոնց լուծումը օր ըստ օրէ կը նուազի, հեւացող լոյսի մը նման: Աւետարանները ունէինք, որոնք կրնային անսպառ նիւթ հայթայթել մեռնող ճրագները: Աւա՛ղ, սարկաւագներու ձեռքին մէջ կորսնցուցած են լրենց զօրութիւնը, խորհուրդը: Իմացական եւ քարոյական մեր պանձերը աճուրդի դրուած են ու կը սպառին անվերադարձ: Սպասման րոպէները կ'երկարին ու մեր երազները ալ կ'անհետին թախծոտ երգի մը նման: Ի՞նչ կ'ուզէինք, Հայաստան մը Միացեալ եւ Անկախ: Ի՞նչ ունինք: Հայաստան մը, ո՛չ միացեալ, ո՛չ ալ անկախ: Մարդիկ կան որ կարմիր պատմուճանով եւ ոսկի թելերով կը ներկայացնեն զայն ու եղածը պոհացուցիչ կը նկատեն: Սուտ կը խօսին, կը խարդախեն: Կը զգա՞ն թէ ինչ ասեր կը պործեն մեր հոգիներէն ներս: Հոգեկան տուայտանքներու մասին խօսիլ մարդոց հետ, որոնք աւելի ժպպասէնի ու գինրքի առեւտուրով կը զբաղին, առնուազն հեգնանք է: Փերեզակներու գարշաշրջան է, ուր Հայաստան ասելի ապրանքներու չտեսմարան է քան հաւատքի խորան: Նոյն այդ մարդիկը, որ Ս. Հայաստան կը փառաբանեն լորձնաչուրթն, կրնան նոյն խանդավառութեամբ Անկախ Հայաստան մը փառաբանել՝ եթէ իրենց նոյնքան գինրք ու ժպպասէն հայթայթուի, առասել՝ երթուղարձի տոմս մը աւետեաց երկրին համար:

Ընդվզողներ պիտի գտնուին անկասկած եւ լաւ է որ այդպէս ըլլայ: Ամօթի զգացումը թէկուզ յանցապարտի մը մօտ ազնուացուցիչ կրան մը ունի: Բայց ամօթով կամ առանց

անոր, քառսը կը մնայ համատարած, որուն մէջ կը պեպեղինք հաստատ կոթողի մը փարելու յոյսով:

Նիւթեղէն հայրենիքի մը փոխարէնն ստեղծած էինք հոգեղէնը, որպէսզի դիմանանք ու տեսնենք: Մարդիկ գոնեսցան հեգնելու զայն, փոխարէնը ոչինչ տալով մեզի: Հոգեկան կայմերը սկսան մէկը միւսին ետեւէն խորտակուիլ: Ո՞վ է յանցաւորը: Հեգնո՞ղը թէ հեգնանքին տուն տուողը: Ի՛նչ վոյթ, մենք գիտենք զոհին անունը, հայ երիտասարդութիւնը, որուն գլխուն վրայ պարբեռնած են լրագրութեան աճապարարները որոնք չակերտը իբրեւ դիւտ կը գործածեն, բայց առանց չակերտի ըսելիք չունին: Ասոնց համար եւս մեր հոգեկան տագնապները դարձած են առեւտուրի հուսմ նիւթեր:

Բայց հին ու նոր fn վէրfերով...

Այս թոլորէն առաջ ու ետքը կայ, այսուհանդերձ, բան մը որ գեռ մաքուր է ու անբիծ: Խորհուրդ ունի ան՝ եթէ ոչ խորհրդատու, խորան ունի ան՝ եթէ ոչ քահանայ, աղօթք ունի՝ եթէ ոչ աղօթող: Անո՞ւնը, Հայութիւն, որ ոչինչ ունի կախարդական՝ գէթ իր արտաքինով: Կը նմանի ձեզի, մեզի, բայց որ դարերու իր փառահեղ էջերով է ու կը մնայ մեր հաւատոյ հանգանակը: Արաքսէն անդին կան մարդիկ, որ կը տքնին՝ քար մը աւելցնելու համար անոր ոտքին տակ: Ու աստղին կան մարդիկ, որ կը չարունակեն համրանք հաւաքել հոգիին ուժով ու գաղափարին ճամբով նոյն այդ Հայութեան համար: Մէկը միւսը լրացնող գործեր, ակնածանքի եւ երախտագիտութեան կարօտ: Ու քանի այս է էականը, հապա ինչո՛ւ քամմնելի խաղերը, ամէնօրեայ ապականող մարզանքները: Երանի թէ հարցումը պատասխան չունենար ու պատրանքը ըլլար ներելի: Ո՛չ մէկը եւ ոչ միւսը: Որովհետեւ, Հայութեան անունով խօսողներ կան, որ չեն հաւատար Հայութեան. էջմիածնի անունով երդուողներ, բայց ոչ հաւատացեալներ, Արարատի ձիւնը փառաբանողներ՝ որոնց սիրտերուն մէջ հազիւ թրուրի մը տեղը կայ: Հայաստան գացող ճամբորդներու բանակներ կան, բայց անոնց հոգիին մէջ

հայրենիքը չուկայի մը արժէքը ունի միայն: Ու դեռ կան թեմերու յաւիտենական «զարդեր», որոնք Հայութեան տեսականացման համար հանդէս կը սարքեն, բայց առ ի զգուշութիւն, իրենց պաւակները հեռու կը պահեն նոյն այդ հանդէսներէն, որպէսզի դէթ անոնք տեսնեն... նիւթապէս:

Ի՛նչ ածականս տալ այդ մարդոց, որոնք կը շարունակեն իրենց դրոշ չուքերովը արատաւորել Հայութեան տուրբ խորանները, երբ կամովին ցամքեցուցած են իրենց զաւակներուն հոգիներուն մէջ թէ՛ Հայութիւնը եւ թէ Հայաստանը:

Այս «փաղանգ»էն դուրս կան դեռ հեզնանքի աստղետները, որոնք ամէն ինչ չակերտի մէջ առնելու մարմաջէն կը տառապին, պիղատոսին նման կը վարուին մեր իրականութեան հետ, կարծես վերի արտի ցորեն եղած ըլլային: Երբ հոգեկան հայրենիքի մասին կը խօսին, անդուստ պահանջկ մը բռնուած՝ կը չակերտաւորեն զայն: Մէկ խօսքով ինչ որ հոգեղէն է, չակերտի արժանի եւ ինչ որ նիւթեղէն՝ ոչ: Նիւթեղէնը չօշափելի է երբ մանաւանդ դրպանը կը մտնէ, իսկ հոգեկանը՝ ոչ: Այսքանը կը հասկնանք, սակայն չենք հասկընար՝ երբ նոյն այս չակերտի ախտեանները կ'ունենան զղջումի նոպաներ, դուրս մեր կարգին տոկտուած ենք չակերտի մէջ առնել:

Գաղութահայ վիճակը պարարտ հող է տայֆաքոմի եւ այրասերման: Անասյֆած օրինակներ չկան այլեւս: Հրապարակը ամայացած է ու պղտոր ջուրի ձկնորսները չատցած են: Սանձարձակ գործողներուն աստղերկը ազատ է: Սաստող ձեռքերն ու գրիչները պակսած: Սակարանին մէջ Հայրենիքին գինը բարձրացած է: Մեծաքանակի գին ալ կ'ընեն ապրանքը ծախելու համար: Արարատո՞վ կ'ուզէք թէ առանց Արարատի: Երկուքէն ալ վայ ու երկուքին համար ալ յաճախորդ չի պակսիր: Սարդարապատով համեմուածը կայ եւ Նոյեմբերովը: Երթեմն երկուքը միասին, նայած սակարանի հոսանքին:

Ո՞եղծ Արարատ, խեղճ Հայրենիք ու նոյնքան խեղճ հայ երիտասարդութիւն: Կար ժամանակ, երբ Արարատը թռիչքներուդ տուն տուող խորհուրդ էր, անմերձենալի իր զագա-

թով, որուն համար արիւնդ պոհաբերելու պատրաստակամ էիր: Հիմա պարզած է նիւթ, չուկայի ապրանք, որուն ըսպիտակէն մաս մըն ալ դուն կը պնեա... առանց արիւնի: Կար ժամանակ, երբ հայրենիքը յոյսի եւ լոյսի ներշնչարան էր, թէկուզ հնամեայ քաղաքներով ու լուռ խորաններով: Հիմա, հոն բուերը չեն վայեր, հրապարակները լուսաւոր են ու ըշտեմարանները լեցուն, բայց աւա՛ղ, պատարկուած կ'երեւին հոգիները փրենց կենսանիւթէն: Գիտեմ, որ քայաուրթիւններ կան ու պեռ կը պտնուին: Շիրազը հոն է պեռ, ինչպէս Մահարին ու կայ էջմիածինը՝ աղօթքի խորան: Ճիշտ է թէ կը պրեն՝ երբ կարդացողներու թիւը նուազած է այլեսս, ու ճիշտ է նաեւ որ կ'աղօթեն՝ երբ մեր հաւատքը աչնան հովերուն վրայ մեղմ կ'օրօրուի:

Վերջալոյսի տեսարանը իր թախծոտ պոյներով պեղեցիկ է անկասկած: Տխուր է մայրամուտը, բայց յուսադրիչ երկունքի մը նախերգանքը ունի իր մէջ: Ցոռեռեա պրիչով դրծուած այս նկարները երանի թէ ունենայինք մենք մէջ յուսադրիչ պոռթկումի մը վենսանիւթերը: Ճիշտ է որ պեռ արեւը մայրը չէ մտած ու հորիզոնին վրայ իր վերջին խաղը կը խաղայ հայելիի մը նման, բայց մեր երկինքը կը մնայ պեռ ամպամած, մութ հագած: Բայց հինէն եկած երդի մը պէս կը յիշեմ աստղերու պատմութիւն մը: Փոթորկող երկինքի մը երկունքը... բոցավառ համաստեղութեան մը առաստղերը: Հաւատա՞լ այդ բոլորին: Ինչո՞ւ չէ: Վերջալոյսը ժամը 7ին կու գայ: Դեռ քառորդ ժամ կայ ընկեր...:

5/7 – 8 – 1962

ՆԱՀԱՆՋԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ

Լաւած եմ որ պովասանքը չէք սիրեր ու կ'արհամարհէք պոռոտախօսները: Արուեստի մարդ էք, «վա՛յ ձեզի» ձեր խոկ խօսքերով: Գրուխեանս մէջ սիրտի սպրդին անկասկած դովասանքներ ու վերեւս պոռոտախօսութիւններ, վա՛յ ինծի: Երեսունեւհինգ տարի առաջ գրեցիք «Նահանջը առանց երգի»ն: Երեսունեւհինգ տարիէ մի վեր, ահա, կը նահանջենք երգելով: Երեսոյթը պաշտօնականացնելու ձեւ մը: Երգը բոլոր նախօսականն պահանջ մըն է Հայուն համար: Ուղղահայեաց կամ հորիզոնական դրուխեան մէջ, այլ խօսքով՝ երկնցած կամ կանգնած վիճակի մէջ, Հայը կը սիրէ երգել: Հաւանաբար ասիս մէկը վրիպած է ձեր ուշադրութենէն: Բայց պանք կարեւորին, — Նահանջին, որ երգով կամ առանց երգի՝ մեզ կը կազմէ մեր առօրեային: Ու նկատելով որ մեր ընտիս կըրկնութիւնը կ'ըլլայ մեր հանապազօրեայ հառաչներուն, որոնք որեւէ գաղտնիք չունին ձեզի համար, ահա նորութիւն մը, ձեր անունին հատցէագրուած, ձեր պիրքին առընչութեամբ:

«Յարգելի Պարոն, — նոյն աերունդին չենք պատկանիր ու մեր սպրումները եւ հոգեկան տուայտանքները հաւանաբար կը տարբերին: Դուք կը պատկանիք այն աերունդին, որ Փարիզ հասած օրն իսկ «Շաքըլէէն շանժէ ընելով» կը փութար Հայոց եկեղեցին: Շանժէ ընել չվիտցողները քալելով կ'երթային:

Մենք տարբեր ենք ձեր վէպին պաղթական Հայերէն, դէմ երեւոյթով: Շաքըլէէն շանժէ չենք ըներ, այլ ինք-

նաշարժներու արտգընթաց գնացքով կը վայելենք փարիզը եկեղեցիէն հեռացնող սալայատակներուն վրայ: Գաղթական չենք, մեզմէ ոմանք հոս ծուսած, ոմանք հոս արմատ արձակած: Դժգոհ ըլլալու պատճառ չունինք: «Ժան Կուժոնի եկեղեցին պարպուեր է թէ ոչ, կամ Պոլիս մեկնող նամակներու թիւը պակսեր է կամ հայ մայրեր լացեր են տեղ մը», ի՞նչ վոյթ մեզի: Մեր մտահոգութեան առանցքը այդ չէ հիմա, այլ... Մոսկուայի համաձայնագրին չստորագրութիւը Ֆրանսայի կողմէ: Վաղը ուրիշ մտահոգութիւններ: Մենք քաղաքցի ենք սիքըզըն հոս կամ այլուր, ոչ հայմաբլոս: Ներներու վախարտանքը հրապուրիչ է մեզի համար եւս, բայց մեզ չի տանիր կորստեան, որոնց վախն ունին ձեր հերոսները: Մեր աերունդին փխէռները քարի պէս տուկուն են: Պարզ գոգաղխրութեամբ մը՝ ին անունս ալ Սուրէնն է, ինչպէս է ձեր հերոսներէն մէկուն անունը: Ինչպէս անոր, ինծի եւս պատահած է պինովնալ բարեկամներու շըրջանակին մէջ, բայց այն տարբերութեամբ, որ արբեցութի էօփորիէ պահերուն, պէտք չեմ տեսած Սաղմոս կամ Երեմիական արտասանելու Հայրութեան ճակատագրին վրայ: Ու դժուար է ինծի հասկնալ որ ձեր հերոսը, այդպիսի ուրախ պինովութեան մը պահուն, երբ չեն պակսիր խօսակցութեանն արդիական նիւթեր, գատաստանի կը մտնէ Աբգար կամ Գաղիկ թագաւորներուն ախալները մատնանշելով, վրէժխնդրական զգացումներ կ'արտայայտէ անոնց հասցէին կամ հանդէպ հայ ղեկավարներուն, իբրեւ պատասխանատուներու:

Հայրութեան այս տարտպատման ճակատագիրը մութ կէտ մըն է դեռ ինծի համար: Հաւանաբար կ'ակնարկուի անցեալի ջարդերուն: Ծանօթ եմ այդ անցեալին: Լիակի մէջ տրուեցայ Աբգար եւ Գաղիկ թագաւորներուն պատմութիւնը, յետոյ ուսումնասիրեցի մեր պապերուն յաջող կամ անյաջող գործերը: Բայց ընդունեցէք որ բոլոր այս աշխատանքները պինովի զգեցութեամբ ստեղծուած հոգեխոռով մթնոլորտի մը մէջ կատարուելիք բաներ չեն:

Արդի երկատասղութեան խօսքով՝ ձեր հերոսները զբաղճանալ չեն պիտեր: Փարիզ կը պտնուինք, լոյսի աշխարհի

մէջ, պինդն ու Նէնէկճեր, ու դարձեալ դժգոհ են: Թոյլ տըւէք ըսելու թէ մեր սերունդը, այսինքն պլու–ճին հագնողները, ժամանակավրէպ կը պահենք ձեր հերոսներուն ապրելակերպն ու մտածելակերպը, թոլորովին հինցած, բանդապուշանք դարճած: Ամէն պարագայի տակ՝ ինքնատիպ է վէպը, թէեւ այրեւս հին, հերոսները չինական ասանդաւէսրեր կախարդներուն նման: Եթէ ֆիլմի վերածուի, մեծ յաջողութիւն կ'ունենայ: Բայց լաւ է որ չվերածուի, ապա թէ ոչ Պոպը եւ Թոնին կը խնդան՝ ի տես այս կերպարներուն: Թոնին եւ Պոպը իմ մտերիմ բարեկամներս են: Միասին ճուպոքս մտիկ կ'ընենք եւ չուինկ–կըմ կը ծամենք:

Յարգելի՛ Պարոն, կը նկատէք որ գրութիւնս քննադատական նկարագիր առացաւ: Այդ չէր նպատակս, այլ ձեզի պարզ չնորհաւորական նամակ մը գրել էր մեծ հօրս մղումով:

Մեծ հայրս ըսաւ, որ դուք մեծ գրող մըն էք: Ես միայն ձեր «Նահանջը» կարդացած եմ, գրգռուած մէկ ընկերոջս կողմէ, որ ձեր գիրքին առաջին էջը դոց ըրած՝ կ'արտասանէր սիւրփրիզ–փարթիներու մէջ: Իմ կարդիս՝ սիրեցի ձեր ոճը եւ եզական նկարագրութիւնները: Կը հասկնանք թէ ի՛նչ ըսել կ'ուզեմ: Թէպէտ ծագումով Հայ եմ, բայց հոս ծնած եւ մեծցած ըլլալով, կ'ախորժիմ այդպիսի նկարագրութիւններէ: Ու քանի որ խոստովանութիւններու մէջ մտայ, վերջացընելու համար ասելցնեմ որ Նէնէկ մըն ալ ես եմ ճանչցած եւ մտադիր եմ պզբոյկով մը տալու այդ պատմութիւնը, ձեւական այն տարբերութեամբ որ հերոսներս պլու–ճին պիտի կրեն ու պինովութեան պահերու մէջ հիւանդագին պոռթկումներ պիտի չունենան: «Հայը ամուլ է, անծին, անպտուղ» ըսող հերոսներ պիտի չըլլան, այլ պիտի հասկցնեն Նէնէկներուն թէ Հայը ամուլ չէ, անծին չէ, անպտուղ չէ: Հասկնալի է, չէ՞»:

* * *

Ճչտում մը՝ վերջացնելէ առաջ այս յօդուածը:

Սերունդի մը ներկայացուցիչը, այսառեղ, կը խօսի դինք նախորդող սերունդի մը մասին, որ կ'երեւի Նահանջը վէպին

մէջ: Ձեւով նամակ մըն է, որ պրուած չէ, այլ մխայն մտածուած է՝ օտարութեան մէջ ծնած, մնած ու մեծցած Սուրէնի մը կամ Պետրոսի մը կողմէ: Ցարմար նկատեցի մտածումը վերածել պատկերի, որպէսզի լաւ ըմբռնուի եւ ըղձացուի այն ահաւոր ահազանգը, զոր, 35 տարիներ առաջ, հայ մեծ գրող մը հնչեցուց ի տիւրս աչխարհի: Ատիկա նախերգանք մը եղաւ մեր օրերու ողբերգութեան համար, զոր տաղանդաւոր հայ գրագէտը Շ. Շահնուր, կանխօրօք ըղձաց իր միսերուն ու հոգիին մէջ, յետոյ նահանջեց հայ գրականութեան անդաստանէն՝ առանց փողի, թմբուկի, առանց երգի:

Այժմ Հայաստանի եւ Սփիւռքի մէջ կը մեծարուի մենակեաց գրագէտին գործը, վիրաւոր վիպասանին տաղանդը եւ ստեղծագործութիւնը, բայց պուք գիտէք թէ վառաւորման այս պահերուն պիտի յաջորդէ դարձեալ տարրեր եւ աներգ նահանջ մը:

1 – 9 – 1963

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՆ ԺԱՊԱՒԷՆՆԵՐ

Հայաստանեան ժապաւէններու ցուցադրութեանց ներկայ պտոյտողները մէկ ալ պոյութիւն պիտի ունենան:

Զգացում մի հարց է՝ արուեստի նախընտրութիւն ըլլալէ առաջ: Հոն են մամիկն ու պապիկը իրենց թոռներով ու համայն ընտանեօք: Եկած են լսելու հայրենի ձայնը: Ինչ փոյթ եթէ պատառին մէջէն լսուող հատերէնը քիչ մը խորթ թուի ականջներուն եւ շատ անգամ անհասկնալի, իր ռուսականն չեչտին պատճառաւ:

Շարականին պրաբարը հասկցողները քիչ են բայց անոր հաւատացողները շատ: Այսպէս է նաեւ այս պարագային: Հայաստանէն ժապաւէն եկած է: Ո՞վ թեմադրած է զայն, ո՞վ է յօրինողը, ո՞վ երաժիշտը կամ դերակատարները: Ա-ւելորդ հարցումներ հայ հանդիսատեսին համար:

Այս պարագան ընդհանրական թնոյթ ունի եւ յատուկ չէ մէկայն մամիկներուն եւ պապիկներուն: Շարժանկարային հասկացողութիւն ունեցող հանդիսատեսներն ալ նոյն ձեւով կը մօտենան հարցին: Մարդիկ որոնք դիտեն զանազանել Քարնէն՝ Քրուզոյէն, կամ Կօտար մը Շապրոլէն, բայց անկարող են ասելի ճիշտ անիմաստ կը պտնեն պիտնալ թէ ո՞ր թեմադիրին կը պատկանի ցուցադրուելիք հայ ժապաւէնը: Այս ժխտական երեւոյթին մէջ, իրենց պատասխանատուութեան թաժինը ունին թնակականարար Հայաստանի թեմադիրները ու յօրինողները, որոնց անհատականութեան պակասը պատճառ դարձած է, որ իրենց անունները կորսուին ներ-

յացուած գործերու անսահման տափակութեանց մէջ: Մէկ երկու բացառութիւնները՝ իր ատենին եւ կարգին մատնանշած ենք արդէն:

Գրողներու եւ արուեստագէտներու համագումարներ կը կատարուին Երեւանի մէջ եւ ամէն ոք կը մատնանշէ մեր եսա հաստատած վերեւոյթները: Բանաձեւեր կը քուէարկուին, (միաձայնութեամբ) հայկական չարժանկարը հասցնելու համար իր արժանի բարձրութեան: Այս բանաձեւերուն տուած արդիւնքներուն կը պատկանի «Հայրենի երգ» ժապաւէնը որ երեկոյթին առաջին մասը կը կազմէր: Բեմադրութիւնը՝ Լեւոն Խահակեանի, յօրինողներ՝ Հր. Յովհաննիսեան, Ա. Շահինեան եւայլն: Փաստանկար մը, նուիրուած Հայաստանի խորհրդայնացման 40րդ տարեդարձին.— «40 տարեկան է Երեւանը, դա իր իսկական տարիքն է» կ'ըսէ խօսնակը: Երբ Հայաստանի մէջ, կառավարութեան պաշտօնական նախաձեռնութեամբ Երեւանի 2000ամեակին նուիրուած հանդիսաւոր թիւններ կը ծրագրուին, առնուազն չփոթութիւն կը պատճառէ ժապաւէնին մէջ ներկայացուած Երեւանի տարիքը:

Այս մատնանշումը ըրինք ցոյց տալու համար ներկայացուած գործին փաստանկարային հանգամանքը: Աւելորդ է ըսել որ ժապաւէնը մէկ նպատակի կը ծառայէ.— Ծանօթացնել Հայաստանը այն ձեւով եւ ոճով, որ կը համապատասխանէ Հայաստանի համայնավար կուսակցութեան մէջ դեռ ապատան գտած սխալնականներուն չհերուն:

Յանկերդ դարձած պատկերներ, որոնք կը հրամցուին ըստ պարագային՝ եւ այս ի հեճուկս մեր ժողովուրդին, անոր իսկական չհերուն, ի հեճուկս մեր արուեստին ու անոր իսկական վերելքին չարժանկարի մարդին մէջ: Բայց հակառակ իր դանդաղ ընթացքին, ձախսեր մօնթաժին, մէկ խօսքով փաստանկարի մը տարրական տուեալներէն պուրկ հանդամանքին, ժապաւէնը յաջողեցաւ այսուհանդերձ քանի մը կարօտի հառաչներ խլել ջերմեռանդ հանդիսատեսներուն կուրծքերէն: Կոմիտասի «Անտունի»ն երգուած Պօղոսեանի կողմէ, Նահապետ Քուչակի յիշատակութիւնը խօսնակին կողմէ, ինչպէս նաեւ ազնուր Արարատի ասխատակ ներկայու-

թիւնը պատահին վրայ, զգացական լուրջ պատճառներ են տրպէտի մեղմենք մենք եւս մեր քննադատութիւնը հանդէպ այս ժապաւէնը անբախտ յօրինողներուն:

Երեկոյթին երկրորդ բաժնին վերապահուած էր «Ճամբայ» լիամետրաժ ժապաւէնը, այլ խօսքով՝ երկարատեւ ժապաւէն մը, որուն թեմատիրն է Ս. Գէորգեան, յօրինողը՝ Բադրասեան: Մէկէ աւելի առասելութիւններով օժտուած գործ մըն է այս: Գիւղի մը վեանքը, իրեն յատուկ ատորոգելիներով: Աշխատանք, տէր, ընտանեկան թարքեր, պատկերացուած ճշգրիտ կերպով՝ առանց չափազանցութեանց: Դերակատարները յաջող կերպով անձնաւորած են ժապաւէնին տիպարները: Ամէն ոք յարմար ձեւով զետեղուած է իր դերին մէջ: Պատկերներուն կեդրոնացումը, շրջանակաւորումը եւ լուսաւորումը ճաշակով կատարուած է Ռ. Սարոյեանի կողմէ: Նիւթը ինքնին որեւէ առանձնայատկութիւն մը չունի, բացի այն երեւոյթէն որ ժապաւէնին մէջ ցոյց կը տրուի հայ «խուլիկաններ», որոնք տեւ չուկայով եւ նման անարդ զբաղումներով կը պարապին:

Ապատթալինացման թեթեւ փատատ մըն ալ այս:

Սթալինեան շրջանին ոեւէ թեմատիր չէր յանդգներ ըսել որ խուլիկաններ գոյութիւն ունին Խորհրդային ընկերութեան մէջ:

Գործին հեղինակները մեծապէս ազդուած են Երուխանի, Նար-Դոսի, Պարոնեանի եւ Օտեանի տիպարներէն եւ յաջող կերպով պատկերացուցած են զանոնք:

Մասնաստրաբար գնահատելի է թեմատրութիւնը, որուն ոճը կը համապատասխանէ չարժանկարի արուեստին առանձնայատկութիւններուն:

Մաղթենք որ այս ժապաւէնը նոր ճամբայ մը հանդիսանայ հայկական չարժանկարի արուեստագէտներուն համար, որովհետեւ այդ մարզին մէջ եւս շատ են ճամբաները եւ ընտրութեան կը կարօտին:

16 – 4 – 1964

«ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԱՐՈՒԵՍՏԸ»

Շարժանկարը իր վաթսունեւրորդ տարին բոլորեց: Ուսումնասիրութիւններ եւ պատմութիւններ գրուած են այս արուեստին մասին, բայց անոր պատմութիւնը դեռ չէր գըրուած: Դժուար ճեռնարկ մը, քանի այդ մարզին մէջ վաստակ ունեցողներու տարիքը հաւասար է շարժանկարին տարիքին ու այդ պատճառաւ ալ անոնք պէտք եղած հեռատրութիւնը չունին դէպքերն ու գործերը դատելու քննական լուրջ տեսանկիւնէ մը: Ինչպէս արդի գրականութեան համար, հոս ալ կարելի է միայն խօսիլ անհատականութիւններու, եւ ո՛չ դպրոցներու մասին, որոնց դասաւորումը կարելի պիտի ըլլայ աւելի ուշ: Անհատականութիւններու մասին գրուածներուն մէջ ալ կրնան վրիպումներ պատահիլ: Արժէքաւոր ըստեղծագործողներ կամ ստեղծագործութիւններ կրնան չուքին մէջ մնալ կամ թերի դասաւորման ենթարկուիլ: Վերջին դատաստանը ժամանակն է որ կու տայ: Ան է որ իր անողոք վճիռը կ՝արձակէ: Վաթսունը հազիւ բոլորած արուեստի մը համար, դժուար է անշուշտ Շէյքսփիրներ գտնել քայց առնուազն կարելի է խօսիլ կարգ մը անուններու մասին, որոնց շնորհիւ պատկերը դարձաւ նկար ու նկարը վերածուեցաւ արուեստի: Անոնցմէ էր Ժորժ Մէլիէս որ 1895ին առաջին հանդիսատեսներէն եղաւ Լիւմիէրի շարժուն պատկերներուն ցուցադրութեան: Այդ րոպէին իսկ ան հասկցաւ թէ ինչ կարելիութիւններ կը բացուին արուեստի ապագային համար: Եւ իրատես Լիւմիէրի գործիքը, շնորհիւ այս մարդուն, պի-

ti դառնար մոգական լապտեր մը, որ երեւակայութեան ու երազին դուռները պիտի բանար մեր առջեւ:

Գիտական պրպտումներու համար ստեղծուած դործիք մը (չարժուն նկարներ արձանագրող) ահա կը դառնար «ստուին» ու անիրականին պատգամախօսը: Իր ժամանակակիցներէն կը տարբերէր Մէլիէսի տեսակէտը չարժանկարին վերին նկատմամբ: Լիւմիէրի մը համար այդ դործիքը յատուկ էր այժմեական դէպքեր արձանագրելու (երկրաշարժ, պատերազմ, հանդիսութիւններ) եւայլն: Մէլիէս հասկցաւ որ չարժանկարը, լուրերու տեղեկատու մը ըլլալէ առելի պէտք էր դառնար պատմիչ մը, հէքեաթի խմաստով, ու ստեղծեց աէնարիօն եւ թեմատրուիլիւնը, եթէ թանաստեղծ բառը կը նշանակէ յօրինող, Մէլիէս ուրեմն իսկական թանաստեղծ մըն էր, որ գիտէր յօրինել թէ՛ միտքով եւ թէ իր ձեռքերու ու դէմքին խաղերով: Էտիսըն, Լիւմիէր, Մարէ, Տիքսըն եւ ուրիշներ ստեղծեցին չարժանկարի դործիքը ու զայն կատարելագործեցին: Մէլիէս այս գործիքով ստեղծեց Եօթնեներորդ արուեստը: 1897էն մինչեւ 1902, Մէլիէս արտադրեց բազմաթիւ ժապաւէններ, որոնց թէ՛ դերակատարը եղաւ եւ թէ թեմատիրը: Իրեն կը պարտինք՝ Ֆաուստը, Փիկմալիոնը, Սանտրիյօնը, եւ ժիւլ Վէրնի «Դէպի լուսին ճամբորդութիւնը» եւ ուրիշներ:

Հասարակութիւնը խանդավառութեամբ կը հետեւէր իր կազմակերպած չարժանկարային ցուցադրութիւններուն: Իսկ դործի մարդիկ սկսած էին հետաքրքրուիլ այս արուեստով ու հիմը կը դնէին նոր ճարտարարուեստի մը: Հոլիվուտ իր առաջին գործերը հրապարակ կը հանէր, մինչ Փարիզի մէջ փաթէ ընկերութիւնը խոշոր գումարներ կը յատկացնէր «Փարիզի Գաղտնիքները», «Թշուառները» ու նման ժողովրդականութիւն ունեցող գործերու համար: Գործի մարդոց ներդործումը այս առպարէզին մէջ պատճառ դարձաւ որ այս ինքնուրոյն արուեստը միշտ ալ հաւատարիմ չմնայ, իր կոչումին: Փերեզակներու չահամոլութիւնը, որուն կը նպաստէր բնականօրէն ժողովուրդին ցոյց տուած հետաքրքրութիւնը հանդէպ նոր ժապաւէններուն՝ լուրջ արգելքներ էին

շարժանկարի արուեստին բնականոն զարգացման: Այսինքն ժամանակ չէր տրուեր յօրինողներուն, որպէսզի լուրջ եւ շարժանկարին յատուկ գործեր արտադրէին: Այս փուքիտուբեան հետեւանքը ալիտի ըլլար այն, որ շարժանկարը դառնայ աժան զբաղանութեան պատգամախօսը, վերապահուած ամբոխներուն:

Դժուար էր նոյնատեղծ արուեստի մը խնկական դիմաղիծը քնորոշել ու նոյնքան դժուար, այդ դիմագիծը անաղարտ պահել՝ երբ ան շահու ապաարկղ դարձած էր գործի մարդոց համար:

Ճիշտ է որ փորձեր կը կատարուէին անկումը վանեցնելու համար: Ֆրանսական Ակադեմիան նոյնիսկ կը փութացնէր իր ուժերը այս նոր արուեստին ծառայելու համար, որպէսզի ան մնայ բարձր պատուանդանի մը վրայ: Այդ մտահոգութեանց հետեւանքն էր Հանրի Լըվատանի «Դուքս տը Կիզի սպանութիւնը» ժապաւէնի վերածուիլը 1908ին, ինչպէս նաեւ «Ցուդայի համբոյրը»: Ազգային թատրոնն ալ անտարբեր չէր: Ան ալ իր ամենալաւ ուժերը կը տրամադրէր՝ Մունէ–Սիւլլի, Լը Պարժի, Լապէր եւ Բէժան, որոնք Ազգ. թատրոնին յատուկ գործերը կ'արտասանէին հրաշք գործիքին առջեւ, որ աւա՛ղ դեռ համր էր: Կարելի է երեւակայել ծիծաղելին, Բասին եւ Քոռնէյ արտասանել, դէմքի ու ձեռքի հարուստ շարժումներով ու յետոյ պատկերներուն մէջ զետեղել ցուցատախտակ մը՝ բացատրելու համար ըսուածը որ չէր լսուած:

Նոյն երեւոյթը բնականաբար եւ միւս երկիրներուն մէջ: Իտալացիները, որոնց օփերայի հանդէպ ունեցած նախասիրութիւնը ծանօթ է, առաւօրէն կ'օգտագործէին անոր վերապահուած նիւթերը: Պոմպէյի վերջին օրերը՝ (1908ին) Քապիրիա (1913), ահա նիւթեր որ կը հրամցուէին Տ'Անունցիոյի ակրահաղ հատարակութեան, մինչ թեմին եռեւէն նուագախումբի գործիքները ահարկու ժխոր մը կը բարձրացնէին ամէն անգամ որ պատահին վրայ երեւային Անթիպալի փիղերը կամ ալ երբ մարտիրոսներ առաջնորդուէին դէպի վայրի կենդանիները կրկէսներուն մէջ:

Այս յետադարձ ակնարկը ու անոր պարփակած օրինակները չարժանկարի ակզբնական չրջանի հոլովոյթներուն առընչութեամբ աւելի լաւ ըմբռնել կու տան ժօրժ Մէլիէսի մը բերած նպաստը այս առտպարէզին:

Շնորհիւ իրեն ու իր հետեւորդներուն, որոնց մասին արէտք է առանձնապէս խօսիլ, չարժանկարը պահած է ու պեռ պիտի պահէ «եօթներորդ Արուեստ»ի իր վոչեմը:

10 – 3 – 1965

ՄԵՐ ԱՊՐԻԼԸ

Ապրիլ է դարձեալ: Ծառերը իրենց ծիլերը կ'արձակեն ու դաշտերը կանաչ մարգագետիններու կը վերածուին: Ամէն ինչ կեանք է, ամէն ինչ գեղեցիկ: Ապրիլը՝ իր զարնան երկու քոյր ամիսներուն հետ, համակ ծիծաղ է, համակ լոյս ու դեռ երախաներուն կենսունակ ճիչն է ու ճիւղերուն վրայ թառած թռչուններուն առաջին գայլայլը: Երփնեցրանգ գոյներու ներդաշնակ համադրութիւն մը ու քիւրեղ ձայներու աղնիւ համանուագ մը:

Այս կամ նման բառերով պիտի նկարագրուէր այս ամիսը ոեսէ մարդու կողմէ որ քիչ շատ ծանօթ է գեղեցիկին ու լաւին առհմանումներուն: Սեւ գոյներով պատկերել Ապրիլը, սեւ չղարչ հագցնել անոր, առնուազն անպատշաճ այլափոխում մը պիտի թուէր: Բայց հակառակ այս իրողութեան, յիսուներորդ անգամ ըլլալով Հայը կը մեղանչէ: Կը մեղանչէ իր գրիչով, իր վրձինով, իր ցասումով, իր անէծքով: Կը մեղանչեն Հայերը, իրենց հոգիի աչեկոծ պոռթկումը, հայ մամլիկէն ակած մինչեւ ճգնաւոր վանականը, կը մեղանչեն Ապրիլին:

Ցիսուն տարիէ ի վեր, այս եղանակին մենք, կեանքն ու լոյսը սիրող ժողովուրդի մը զաւակներս, կ'ամփոփոխինք ու կը մխացնենք մեր մտածումները անորակելի սպանդի մը զոհերուն յիշատակին:

Այս է մեր Ապրիլը, իր Տէր Զօրով, իր Եփրատով ու անոր պորչ ալիքներուն մէջ գալարուող անձնազոհ մայրերու

դիակներով, ու պետք ժայռերուն վրայ փշրուած հայ անմեղ մանուկներու գանկերով:

Շատոնց է որ մեր արցունքները ցամքած են մեր աչքերուն մէջ ու մեր լացը չուներ իր ծանօթ հեկեկանքը: Կամովին վանած ենք ու պիտի վանենք այդ բոլորը, աւելի լաւ ըմբռնելու, աւելի յստակ դատելու համար եղածը: Արցունքը պիտի աղօտէր Հայուն տղեղութիւնը ու լացը կրնար թերեւս կատեցնել մեր ընդվզումին թափը: Ջսպած ենք մեր հոգիներուն խոռվքը քայց չենք յաղեցուցած անոնց ծարաւը: Ծարաւը այս ամիսին աւելի տանջող է, աւելի այրող: Այդ մրմունջը մեր էութեան մէջ տղէ պրաւական մըն է որ անտարբերութեան քօղը պետք չէ լռցած այն տղեղութեան վրայ, որուն յիանամեակը կ'ոգեկոչենք զուտպ՝ այլեւ պիտակից վըճռականութեամբ մը: Մեր դահիճը ակատծ է մտահոգութիւն ցոյց տալ: Կ'անդրադառնայ իր կատարած սխալին, այսինքն մեզ ազգովին ջնջելնչած չըլլալուն: Որովհետեւ պիտէ որ պատմութիւնը անողոք է սխալողներուն հանդէպ ու պատճառ չկայ, որ ան բացառութիւն կատարէ այս պարագային: Ու մենք կը հսկենք, որ նման չեղում մը չըլլայ ու անողոք վճիռը լախտի նման իջնէ բոլոր անոնց վրայ որոնց գոյութիւնը ամօթալի արատ մըն է մարդկային քաղաքակրթութեան համար:

24 – 4 – 1965

ՄԵՐ ԹԵՐԹԸ

«Ցառաջ» կարդացի՞ր, «Ցառաջ» ստացա՞ր, ո՞ւր է «Ցառաջ»ս...

Ամեն քառատուն տարի, ամեն տեղ ուր Հայ մը կ'ապրի, ամեն յարկի տակ ուր հայ սիրտ մը կը տրոփէ, ամեն քաղաք ուր Հայութիւնը ներկայ է, «Ցառաջ» կարդացուած է, ինտուած է: Տարագիր բազմութիւններուն հայկականութեան հանապազօրեայ սնունդը հանդիսացաւ ան, երբ հայկականութիւնը հիւծած ու այրանդակ սլատկեր մը կը ներկայացնէր մեր գաղութներուն մէջ: Պարպուած հոգիներուն մէջ հաւատքի ապիշ ներարկել, ապառած մարմիններուն կամքի ու պայքարի մկանները պրկել, տարապայման ու դալկոտ գոյութեան մը յոյսի, յարատեւ յոյսի, պատուասիրը դրոշմել ու դեռ օրէ օր հեռացող, հայրենիքի մը աղօտ ու երերուն պատկերը վերականգնացնել ու զայն նշխար դարձընել գաղութահայ աղօթքէ գոգրկ երդիքներուն մէջ, գործ մըն էր որ պէտք էր կատարուէր: Քառատուն տարի առաջ, մարդ մը, գաղափարի անբիծ սլատարկու մը, հաւատքի անխոնջ ուխտաւոր մը, հայկականութեան անթաւիր երկրպագու մը, հրապարակ կը հանէր «Ցառաջ»ը ծառանալով այն քոլոր մութ ուժերուն դէմ, որոնք տողուններուն պէս կը մաղձոյին դէպի մեր ուղեղները երբ արդէն պղեհնուած էին մեր մարմինները:

Քառատուն տարիներ անցեր են այդ թուականէն: Տարագրութեան աեւ էջերը թղթատուած են այլեւս: Ողբի ու

տրքի մեր պատմութիւը, գարձած է հիմա լոյսի ու նաեւ յոյսի գաղութ մը, մկեղեցիներով, դպրոցներով, ակումբներով, կազմակերպութիւններով ու թերթերով հարուստ: Ցուսահատ ու խելակորոյս ամբոխները փոխարինուած են գիտակից, պարծունեայ ու կազմակերպուած անհատներով, միութիւններով: Հիւծած մարմիններուն ոդրն ու կոծը վերածուած են երգի: Տեղատուող հայկականութիւնը իր բնական մակընթացութիւնը գտած է ու անհունին մէջ լքուած հոդմացրիւ խլեակները յաջողած են թումբեր կառուցանել վիհերու եզերքին ու կասեցնել իրենց գահավէժ անկումը: «Հեռուէն կու գանք կոր» ինչպէս պիտի ըսէր Ֆրանսացի մեր բարեկամը: Ճիշտ է, շատ հեռուէն, քայց հաւանարար դարձեալ հեռու երթալու համար ու այս անգամ ոչ թէ փոխադրական իմաստով, այլ իսկական, քանի մեր հայրենիքը հեռու տեղ մը կը գտնուի, Արարատի ստորոտը, Արաքսի ու Եփրատի ջուրերուն մօտ, հո՛ն ուր մեր պապերը Հայութեան առաջին վրանները գարկած էին. հո՛ն, ուր մեր մամիկները իրենց լուռ աղօթքները մրմնջած էին. հո՛ն, ուր ատրուններ ողջակէզ եղած են. հո՛ն, վերջապէս, ուր Հայաստան եղած է, է՛ ու կը մնա՛յ:

«Յառաջ»ի գառասունեորդ տարեդարձին առթիւ, այս տողերը տրպէս թարդման անոր իսկական առաքելութեան: Որովհետեւ եթէ ճակատագրի թերմամբ այս թերթը գարձաւ տարագիրներու թերթը, այսուհանդերձ տարագրութիւնը անոր համար նպատակ չդարձաւ, այլ լոկ հանգրուան մը դէպի վերջին կայանը տանող պարտադրուած ապաստան մը: «Յառաջ»ի հրեղէն տառերը ահա երկար տարիներ նետուած են իրրեւ լուսարձակ այդ մեծ ճանապարհի վերկայնքին: Երթի ժամը դեռ չէ հնչած թերեւս, քայց ուղին հարթուած է անկասկած: Բուլանդակ կեանքի մը տքնաջան աշխատանքով հարթուած ուղի մը, ուր ուշ կամ կանուխ տաք պիտի դնէ աշխարհացրիւ Հայութիւնը: «Ամէն մէկ Հայ թիւ մըն է» կ'ըսէր ու յամառօրէն կը կրկնէր մեր խմբագրապետը, դիտակցելով այդ թիւին քաղաքական նշանակութեան: Իր խօսքն ու գիրը կարծես յատկապէս այդ մխաւորին ուղղուած

ըլլային ու այդ պատճառաւ ալ անոնք աւելի համոզիչ էին, աւելի դարբնող:

Բայց ինչո՞ւ չարունակել այս դատընթացքի նմանող բըն-նորոշումները մարդու մը համար, որուն կեանքն ու գործը որեւէ չափար եւ քօղ չէր կրեր, մարդու մը համար, որուն խօսքն ու գործը նեղդաչնակօրէն կ'ընթանային իր առօրեա-կին հետ, վերջապէս մարդու մը համար, որ սիրած էր Հա-յութիւնը ու ախրուած անկէ:

Գիտենք այդ ամէնը, ինչպէս նաեւ գիտենք որ ոչ եւս է Ան ու իր անչունչ մարմինը անհանգիստ կը նոնջէ ցուրտ չի-րիմի մը տակ:

Ճիշդ է որ «Իր Խօսքը» անդենականէն արձակուած պատ-գամի մը պէս պարբերաբար պիտի հասնի մեզի, ու հաստա-նաբար իր կեանքի ընթացքին ցանած սերմերը ծիլեր արձա-կեն ու ոգին յաղթանակէ. իր ոգին, բայց միեւնոյն այդ, հիմա, անպուսակ յուղում մը, խայթոց մորմոք մը տեղ կու տան բա-ռերուս «ես ի՞նչ ընեմ... ոգիով...»:

1 – 8 – 1965

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂԻՈՎ

Ամէն Հայ, ինչ որ ալ ըլլայ իր դաւանանքը, առանց յարանուանական, քաղաքական կամ դասակարգային նկատումներու, մէկտղի դնելով ժամանակաւոր կամ պարագայական նախասիրութիւնները, պէտք է, եթէ ոչ հրապարակաւ գէթ լռելեայն, իր յարգանքի տուրքը բերէ, համահայկական այս հանդիսութեան, Դաշնակցութեան 75ամեակի տօնակատարութեան:

Եթէ առանց վարանումի կարելի է ընել նման առաջարկ մը, բաւական մխիթարական պէտք է ըլլալ, հաւատալու համար որ ամէն Հայ, քնարդական առողջ լմբռնումով մը կ'իւրացնէ զայն:

Այս վերջին տարիներուն կատարուած համերաշխական փորձերը, միաւորութեան կոչերը, հայրենիք դարձող ու վերարտաքսող պաշտօնական կամ ինքնակոչ քանքերներու տրուած հաւաստիքները՝ ի խնդիր Հայ Դատին, այն տպաւորութիւնը կը ձգէին թէ քան մը փոխուած է մխիթարեան ու հոպինեան մէջ: Ապրիլեան նահատակներու յիշատակի համերաշխ տօնակատարն ալ պրաւական մը կրնար նկատուիլ մերձեցման մը ցանկութեան: Հրապարակ նետուած խօսքերն ու կարգախօսքերը կը ձգտէին մթնոլորտ առեղծել ու համոզել եթէ ոչ Դաշնակցութիւնը, գոնէ Դաշնակցականները, թէ Հայրենիքի, նոյնիսկ պատասխանատու շրջանակներէն ներս նոր մտայնութիւն մը կը տիրէ ու մինչ այս Դաշնակցութեան հասցէին ներուած «անաթեմա»ն վերցած է այլեւս: Եւ վերջապէս, — միշտ պաշտօնական եւ անպաշտօն խոսո-

վակներուն համաձայն —, հայ ժողովուրդը երկրին մէջ իւրացուցած է Դաշնակցութեան տեսակէտները ի մասնաւորի հողային հարցերու առընչութեամբ:

Անկասկած ապագայ է այս հաստատութիւններուն դէմ երկրորդը: Երկրի ժողովուրդին ապրումներուն ու ակնկալութիւններուն ծանօթանալու համար, Դաշնակցութիւնը որեւէ խոշոփակի պէտք չունի: Նոյն երկրին վրայ ապրած, անոր համար մարտնչած ու իր քաջերուն արիւնով մկրտած հայրենիքի մը ապրումները պաղտնիք չեն մեզի համար: Բայց գոցենք փակագիծը ու դանք Դաշնակցութեան 75ամեակին մասին կատարած մեր առաջարկին:

Եթէ անկեղծ են մարդիկ ու հետեւողական՝ իրենց առաջադրութիւններուն մէջ, տրամաբանական եզրակացութեամբ մը մասնակից պիտի ըլլային մեր ազգաշինարարական հանդիսութիւններուն: Զէ՞ որ համայնավարներէն ակնեալ մինչեւ յետին թոլորտիքեանները եզակի ու ապշեցուցիչ զգաստացումով մը իւրացուցած են մեր թեմերու նշանախօսքերը ազգային եւ քաղաքական հարցերուն վերաբերեալ: Իրերու այս դասաւորումով ու անոնցմէ ներած քնաւական հոլովոյթով, մարդիկ կամ խմբակցութիւններ, առանց չուկայիկ հաշիւներու ու առարկութիւններու, պէտք է որ բոլորուէին Դաշնակցութեան շուրջ ու միասնաբար հետապնդէին Հայկական Դատը ըստ երկրի ու արտերկրի ժողովուրդին պահանջներուն: Բայց նման ցանկութիւն ոչ պոյութիւն ունեցած է, ոչ ալ կրնայ ունենալ, ցորչափ հակաղաչնակցականութիւնը չահաբեր արհեստ դարձած է կարգ մը մարդոց կամ խմբակցութեանց համար: Այսօր Դաշնակցութիւնը կը հանդուրժեն այնքան աւելն, որքան ան կրնայ մերթեւ զօղ ծառայել իրենց թատրուն գործունէութեանց: Եօթանասունհինգ տարուան գործունէութեամբ ձեռք բերուած վաստակն ու վարկը անկասկած բաղձալի բարոյական գանձեր են նման տոտրոգելիներէ զուրկ արկղներու համար: Ահա թէ ինչու ցանցերը լայն փըռուած են Դաշնակցութեան առջեւ ու թակարդները ծածկուած առինքնող ու նոյնիսկ եռագոյն պաստառներով: Այդ ուղղութեամբ տարուած աշխատանքներուն մասն կը կազմէ նաեւ

հայ դատին շուրջ առեղծուած եռուզեռը: Հրապուրիչ ու հոպեպարար կրնայ թուիլ երեւոյթը. մասնաւորաբար անգործ հանդիսատեսներուն համար, որոնք անյապաղութեամբ մը արտահէ արագ կ'ելլեան տեսնելու համար «Հայկական Դատ»ը կարծես սինեմասկոպի ժապաւէն մը եղած ըլլար:

Հրապարակը ողողուած է «Հայկական Դատերով»: Ծովերէ ծով կ'ուզես կամ առանց ծովի, կը թաւէ որ կոճակը դարձնես: Հայ դատը ոտնապնդակի վերածուած, մէկ բեմէն միւսը կը նետուի ձախ ոտքով հարուածող խաղացողներու կողմէ: Իսկական կրկէս մը, ուր մէկը հանրաքուէ կը պահանջէ ու թաւրիսեթեամբ մը ձախ ոտքով պնդակին կուտայ: Այն միւսը պօտիով... Հայաստան կը պահանջէ ու ձախ ոտքը առաջ կը նետէ: Ու դեռ կան (սկանակ) ձախլիկներ, որոնց հարուածները պնդակին չեն պակչիր, բայց կը շարունակեն ալ-ձախ վարպետի աքրոբներու պէս: Ամէն պնդակ կոլ մը դնելու ցանկութիւն մը, ինչ փոյթ թէ ո՛ր բերդին կը հասնի հարուածը: Ահա այլաբանական պատկերը տխուր իրականութեան մը, որուն վրայ երբեւ զարդ կ'ուզեն կցել նաեւ մեր անունը:

Ֆառաատուն տարի «հակահայատանեան» կոչուելէ ետք թող հիմա «հակահամերաշխական» կոչեն մեզ: 75 տարիներու խիղախ մարտնչումներով ձեռք բերուած արժանապատուութիւն մը չենք ուզեր կրկէսներու մէջ տոնավաճառ ընել: Այսպէս ապրեր է այս կուսակցութիւնը եօթանասունհինգ տարիներ ու այսպէս կը շարունակէ իր ընթացքը: Վաճառականի մը ծառայելու կոչուած կազմակերպութիւն մը չի կրնար, անհամար ֆէյտայիներու արխունով ձեռք բերուած անձեռնմխելի բարոյական վաստակը ածուրդի հանել:

Կար ժամանակ երբ մեր ժողովուրդի պլխուն, դամոկլեան սուրի նման կախուած էր Թուրքին կարգախօսը՝ «բնաջինջ ընել Հայութիւնը»: Անոր հակադրուեցաւ Դաշնակցութեան «Մահ կամ Ազատութիւն»ը: Գաղափարապաշտ երիտասարդութիւնը իւրացուց ու նոր իրագործեց զայն: Ու արիւնը հոսեցաւ այնպէս առատ, այնպէս անխնայ, հովիտներուն եր-

կայնքին, լեռներու ընկճին, վիհերու խորքին... Մատղաշ պատանիները, խիզախ Փետայիները, ողջակէզ եղան այդ անհաւասար մարտնչումներուն ընթացքին, որպէսզի յաջորդ սերունդները ապրին հպարտ, ապրին ազա՛տ ու ապրին անկա՛խ միացեալ հայրենիքի մը մէջ: Հայոց պատմութեան մէկ փառահեղ ու անջնջելի էջն է որ կ'արձանագրուէր իրենց արեամբ: Հայկական Հարցը ճնշ ու խմատ կ'առնէր չնորհիւ անոնց ու պարզ է որ վերջնե դաղափարական յաջորդները այդ անվեհեր հայորդիներուն քծախնդիր, խոհուն ու լրջօրէն տէր կանգնինք Հայ Դատին այն ուղիով, որ հարթուած է մեր քովանղակ պատմութեան ընթացքին: Եթէ կան աւետարանները որոնք պարագայական կամ պայմանագրական չեղումներու կ'ենթարկուին, մերը կը մնայ անփոփոխ եւ այս՝ ի հեճուկս հին եւ նոր օրերու պատմուճանատոր բարեկամներուն:

30 – 10 – 1965

ՌՈՒԲԷՆ

Այդ օրը պիտի նմանէր միւս օրերուն եթէ չըլլար առաջին լրատուական թերթի հրաժեշտ առաւ Ռուբէնի մահուան: Կուտակուած ամպերը իրենց մութ ստուերը նետեցին մեր արդէն խոր թաղուած հոգիներուն վրայ: Ֆէտայիի մը յատուկ համեստութեամբ, Ռուբէն հրաժեշտ առած էր մեղմ ու զսպուած հանդիսելու իր սիրելի մարտիկներուն մօտ:

Քիչերու տրուած է իրաւունքը մուտք գործելու մեր անունան Ֆէտայիներու ոգեղենացած պանթէոնէն ներս: Այդ քիչերէն մէկը եղաւ Ռուբէն, որուն անձին մէջ չաղախուած էր հայ յեղափոխականը ու առաջնորդող մտաւորականը: Իր քաղաքական աշխարհահայեացքը, հարազատօրէն ի՛արտայայտուէր իր յեղափոխականի գործունէութեան ու մարտընչումներուն մէջ: Սուր տրամաբանութեամբ օժտուած ան յաջողած էր մէկ յայտարարի վերածել հայ ժողովուրդի ազատագրութիւնները թխած զգացական քայլ եւ պատմական նշանակութիւն ունեցող ստորոգելիները ու գործնական յեղափոխականի մը յատուկ, հրամայականօրէն առարկայական գործելակերպը: Ոչ մէկ հակասութիւն մարդուն եւ գործին մէջ:

1951 Նոյ. 27ին «Լոյս Քաղաք»էն հրաժեշտ առաւ Տարօն-Տուրուբերանի «Պարոն»ը: Երկու օր վերջ Փէր-Լաշէզը քիչ մը եւս հայացաւ: Սպաղանաց Մակարի, Սէյտօ Պօղոսի, Գէորգ Զաւուշի կռուի ընկերն ու ղեկավարը անցաւ պատմութեան՝ պատմութիւն կերտելէ վերջ: Որքա՛ն տխուր է հաստատել նաեւ այն իրողութիւնը որ հայրենիքի ամէնէն ճակատագրական ժամանակներուն մարտնչող անզուգական Հա-

յեր բախտը չեն ունենար գէթ թաղուելու այն հողին մէջ, որուն ազատագրման համար զոհեցին ամէն բան: Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը հպարտ կրնայ ըլլալ իր հնոցին մէջ դարբնուած ֆէտայիներու փաղանգով, իսկ վաղուան պատմագիրը երջանիկ՝ լուսաւոր էջեր աւելցնելու երբեմնի մեր մթագնած պատմութեան վրայ: Հէնքեաթը պատմութեան վերածող ու պատմութիւնը չօշափելի իրականութիւն դարձնող մարտիկը եղաւ Ռուբէն երբ իր ընկերներուն հետ մեր պատերնական հողերը Հայաստանի վերածեց: Շնորհիւ իր քաղաքական հեռատեսութեան, հայ ժողովուրդը տէր դարձաւ այն վանքին որ օտար եւ թշնամի ուժեր կը պղծէին տանճարճակ: Իր գործը պիտի ամբողջացուի այն առեն մխայն երբ այդ հաւատքի վանքին վրայ աւերնան, մեր ազգին պոյութիւնը խորհրդանշող գոյդ գմբէթները, այլ խօսքով երկու Մասիսները: Ու դեռ ապագայ սերունդները պիտի անդրադառնան ինչպէս անդրադարձած էր Ռուբէն որ այդ գմբէթները կայուն պահելու համար պէտք է «զօրաւոր պատեր հիւսել աւոնց շուրջ» ու ան կ'ներեւակայէր արդէն որ այդ քնական պատերը, կը հանդիսանային հայկական վանանդը, Շիրակը, Բագրեւանդը եւ այլ ու այլ շրջաններ: Պատմա-աշխարհագրական տուեալներու վրայ հիմնուած տեսութիւններ են աւոնք զորս Ռուբէն ճարտարագէտի մը հմտութեամբ կը պատկերացնէր իր գրութիւններուն մէջ: Բայց Ռուբէնի տեսութիւնները լոկ գիտական տուեալներու վրայ չեն հիմնուած այլ եւ մեր անցեալի հոգեկան արժէքներուն վրայ: Ահա նմոյշ մը եւս իր առաջադրութիւններէն. «... բայց վանքը առանց խորանի անիմաստ շէնք մըն է, կը մտածէի, եւ Տարօնի աշխարհը եւ միջին Հայաստանը կ'ներեւակայէի այդ խորանը, ուր Բագրատունիք, Մամիկոնեան սպարապետները վանքին տուած էին իմաստ եւ հոգեկան ուժ՝ Սահակի եւ Մեսրոպի նման...»:

Դժուար է գրել մարդու մը մասին, որուն գործը կայ ու կը մնայ: Ու կը տարուինք մտածելու թէ ինչո՞ւ կը գրուին այս տողերը մէկու մը համար, որուն տեսութիւնները դեռ երկար տարիներ պիտի հանդիսանան առաջնորդող ուղին մեր քաղաքական հեռանկարներուն:

Բայց ես այնպէս կը զգուին այս տողերը որպէս վկայութիւն տերունդի մը որ ծնած է ու կ'ապրի օտարութեան մէջ ու կը ջանայ չհրաժարիլ Հայութենէն: Սերունդ մը որ կը ջանայ մերժել դալկոտ ու հոդմատատան աղօտ նկարներու վերածել երկրի յիշատակարանները: Բայց մինչեւ ե՞րբ: Իրաւուն՝ կը պիտակցինք որ վաղը Նոյեմբեր 28 է, այսինքն նոր օր, երկրէն քայլ մը անդին, ուր կը սկսի հարցականներու շարքը: Ու երկիւղը անհետ չթին, անորոշին, քամնալ կը մաղլցի դէպի մեր մէտքը:

1971 Նոյեմբեր 27: Այն սեւ շղարշը որ նետուած է մեր վրայ Ռուբէններու մահուան յիշատակումով, կրնայ վաղը չքանալ, անէանալ այս «Լոյս Քաղաք»ին հրապուրիչ ու քրմահաճ պեղեցկութիւններուն պղտանքին մէջ: Վաղի չկայ քաղաք մը ուր բնութեան լոյսն ու մութը այնքան սերտօրէն կապուած ըլլան որքան Փարիզը: Մեղանչող մարմիններու ու անթիւ հոգիներու ժամադրավայր մը ուր չարն ու բարին անբաժանելի կերպով շաղկապուած են: Վեհ թռիչքներու ու ստորին դաւերու թատերաբեմ մը. անդորր ու յաւիտենական ինչպէս նաեւ անյոյս օրհասական տէրերու օրրան մըն ալ Փարիզը: Այս աներկբայ հակադրութիւններու չտեմարանին մէջ երկնքին մեռնող գոյները նոյնքան պերճուիչ են որքան արշալոյսը արեւադարձին:

Հակադրութիւն մըն ալ մեր գոյութիւնը այս ափերուն վրայ, ուր օրերը խրարու կը յաջորդեն քայց դէմք մեզի համար խրարու չեն նմանիր: Այս խրերամերժ կացութեան մէջ, որ ըստ օրէ որքացած, հարց կու տանք մեզի մեզ մինչեւ ե՞րբ պիտի կրնանք վառ պահել յիշատակը անհետացած փառաւոր տերունդի մը, որ պատմութեան թեմը ճգած՝ անդարձ մեկնած է այլեւս:

28 – 11 – 1971

ԱՆԾԱՆՕԹ՝ ԱՅԴ ՀԱՍՑԷԻՆ

Պահարանին ձախ կողմը նման մակաղրութեան հանդիպած էք։ Ցատկաղած նամակ մը, որ կը վերադարձուի իր տիրոջը։ Անտարբերութեամբ աչք կը նետէք ճերմակին վրայ ձեր լուսկ ձեռքով սեւով գծուած պիրերուն վրայ, դեղնած օրաթերթի մը լուրերը կարդացողի հոգեվիճակով։ Ո՛վ չէ ատացած այդպիսի նամակներ, հետեւանք՝ տխալ հասցէագրութեան, կամ ալ՝ տեղափոխութեան առիթով։

Նոյն մտահոգութեամբ կը գրուին այն քանի մը տողերը, զորս կը յանձնեմ թուղթին լուռ ընկալեալ աւելորութեան։ Կաղանդ է չէ՞։ Արդ՝ «Ամանորի եւ Սուրբ Ծննդեան», կը վարանիմ։ Ի՛նչ գրել։ Գրիչս կը ծանրանայ մատներուս մէջ։ Մեղք որ տպագրուած տառեր չկան մօտս։ «Հինին նիւ եղը»...։ Ինչ դիւրութիւն։ Այդպէս է յառաջդիմութիւնը։ Պարզ ստորագրութիւն մը կը բաւէ հիմա ըսելու համար այն, ինչ որ չէք ուզեր ըսել, նոյնիսկ հարազատի մը։ Անցնինք։ Նոր տարուան տեմին ի՞նչ կրնայ գրել Հայը, մանաւանդ հրապարակաւ, եթէ ոչ իրենց Էութենէն պարպուած մաղթանքներ։ Ու կը տարուիմ խորհրդածելու։ Ցիտուն տարիէ ի վեր անուցած մեր երազները, իրենց կախարդանքը կորսընցուցած ժպտուն խրտուիլակներու վերածուած են։ «... Ու պիտի գայ հանուր կեանքի արշալոյսը վառ հագած...»։ Մի՞թէ։

Ցոյսերով յղի մեր մաղթանքները տեղ չեն հասած դեռ, ու հիմա մէկ առ մէկ ետ կու գան ու կը դիզուին մութ անկիւն մը, գտնուած իրերու խոնաւ դրազարանի մը մէջ, ո՞վ

բռնած է հաշիւը այն անհամար աղերսներուն, զորս ուղղած ենք մարդկութեան խղճին եւ, նոյնի՛սկ, Աստուծոյ: Չէ՞ որ «... Եկեղեցին հայկական մէն մի քարէ տակ դեռնի, դէպի երկինք թարձրացող պաղտնի ճամբայ մը ունի»: Ո՞ւղղ թէքեան: Հաւատացած էր եւ մենք ալ իրեն հետ: Կը գրէինք, կ'աղերսէինք, կ'աղօթէինք: Զարմն բարբառոյ յանապատի: Աստուած ալ հասցէ փոխած էր: Տեղափոխուած. կը պատասխէ: Բայց ինչ որ ասելի ողբերգական է հիմա, մեր հոգեկան ամրոցներուն անէացումն է: Ու կը տարուինք մտածելու, թէ ինչո՞ւ կը գրուին այս տողերը, որո՞ւն համար եւ որո՞ւն ուղղուած: Հայութեա՞ն: Երբ ան ալ իր կարգին հասցէ փոխած է ու այս նամակն ալ տեղ չհասնելու դատապարտուած:

Նոր տարուան սեմին, երբ տօնախմբութեամբ եղած նոր թռիչք կ'առնէ, ահա՛ Թուղթին կը յանձնուին կարմիրով ըրուած սեւ բաներ: Ու կը յիշենք անցեալը: «... Հաւատացէ՛ք ով Հայեր, վաղուան արշալոյսին, որուն ոտնաձայնը ես կը լսեմ...»: Երկար տարիներ, հաւատացինք, որ անցեալ մը ունենալը բաւական էր ներկան ու մանաւանդ ապագան կերտելու համար: Ցնորք: Մախուեցան զանձերը անցեալի հարուստ շեմարաններուն: Անթափուսերու վրայ կռթնած, ահա կը գտնուինք մութ փապուղիի մը երկայնքին, կարօտ՝ Լուսաւորչի կանթեղին առկայծող ճրագին, կարօտ՝ հաւատքի, կարօտ՝ լոյսի եւ յոյսի: Վարագոյր քաշել մեր այլանդակ պատմութեան առջեւ, առնուազն անհամ կատակ մը կըրնայ ըլլալ: Երանի՛ անոնց, որ Նարսիսեանական յանձնապաստան իմաստակութեամբ, ի տես այս իրողութեան, կը շարունակեն դեռ խաբկանքին պոլորշիներուն մէջ պարուրուիլ ու պարուրել...

1973ի սեմին, մինչ երկնասլաց զմբէթներու կամարներու տակ կը զօղանջեն վաղուան նոր յոյսերու զանգակները, ու հրեշտակներ աւետիս կու տան մարդկութեան «փառք ի բարձունս...» երգելով, ահա յամառօրէն մեր սիրտերը փակ կը մնան այդ հին ու չատ ծանօթ յանկերգին, որ այժմ ա՛ւղ, այնքան խորթ, այնքան խուլ կը հնչէ մեր ականջներուն:

Նոր Տարի: Ճակատագրական հեգնանք: Կար ժամանակ, երբ տարիները լրարու կը յաջորդէին նոր յոյսերու հեռանկարներու պատրանքով: Կաղանդը զեղեցիկ էր մեր երդիքներուն տակ: Երգը անպակաս: Գարունը մօտ էր: Այսօր սթափած ենք: Երազը կղպած ենք դարակին մէջ եւ գիտենք, որ գէթ մեզի համար օրերը պիտի թաւալին յար եւ նման, հինցած ժամացոյցի մը անհրապոյր զարկին համաչափ ընթացքով, առանց փողի, առանց արձագանգի: Տխուր է պատկերը: Բայց նախընտրելի է հաստատումը այս լրջութեան քան լորձնաչուրթին փառաբանութիւնը գալիֆի վառ օրերուն, որոնք կարծես օդին մէջ վախուսած աննիւթական նկարի մը պէս, օր ըստ օրէ կը հեռանան, փախուստ կու տան մեր ամէն մէկ քայլափոխին:

Ամանոր եւ Սուրբ Ծնունդ: Իրենց խմաստէն պարպուած բառեր՝ եթէ ի հարկէ մեր ակնկալածը ո՛չ խունկ է եւ ո՛չ ալ կօշիկներուն մէջ զետեղուած նուէրներ: Մեղի վիճակուած նուէրը, դալկոտ նկարն է վաղուան մեր հողմատատան դոյութեան:

Այս առաւօտ կաթիլ մը արցունք մեր աչքերուն մէջ դուցէ թեթեւցնէ մորմոքը, որ կապարի մը ծանրութեամբ կը ճնշէ մեր հոգիներուն: Կաթիլ մը արցունք այն ահաւոր պարտութեան համար, զոր կրեցինք այն օրը, երբ աղդովին Սփիւռք դարձանք: Մենք որ որակ էինք, դարձանք քանակ: Մենք որ համակ վերք էինք, դարձանք ժամերզութիւն: Մենք որ պարարտ հող էինք, յոտատեղ ծիլերու երկունքով յղի, դարձանք անհող ու ամուլ պանդուխտ մը, ճակատագրին ապաւինած ամբոխ մը: Անողոք է պատմութիւնը պարտուածներուն հանդէպ: Կը մնայ վճարել այդ պարտութեան գինը: Հաշիւը տուղ է, չատ տուղ...

Նոր Տարուան այս ուրախ օրերուն, ահա՛, սեւով շղարշուած այս տողերը, զոր կը յանձնեմ թղթատարին, Հայութեան անծանօթ հասցէին ուղղուած:

12 – 1 – 1973

ՎԵՐՋԻՆ ՆԱՀԱՆՋԸ

Հանդիսատ իր տառապած ոտիրունեըուն, իր հոգիին, իր տառապած հայութեան: Հասած է հիմա հոն՝ ուր «Նահանջ»ը կանգ կ'առնէ: Պիտի մնայ «երգ»ը:

Նահանջողը այսօր մեր ամբողջ Արեւմտահայ գրականութիւնն է, որուն ներկրպատուն էր Շահան Շահնուր: Ինչերուն տրուած էր արժանիքը Հայ Գրականութեան անդաստանին պիտաւոր դարպասէն ներս մտնելու: «Նահանջը առանց երգի»ն հանդիսացաւ իր վկայականը՝ քաղմելու համար այն պանթէոնին մէջ, ուր վերապահուած է ինկականն արժէքնեըուն:

Արեւմտահայութիւնը կրնայ պարծենալ իրմով: Իր կողքին քիչեր լաւագոյնս ապրեցան ափիւռքն ու անոր դալկոտ ապագան: Ոչ մէկ գիրք աւելի այժմէական մնաց՝ որքան իր «Նահանջ»ը՝ քառասունեակէն տարիներ ետքն ինկ:

Յարգանքը, զոր կը տածէր հանդիպ հայ գիրին ու գրականութեան, դարճուցած էր գինքը ժլատ՝ իր արտադրութեանց մէջ: Կը գրէր՝ երբ ըսելիք ունէր: Որչափ հեռացաւ հայրենիքէն, որքան բացուեցաւ ինքնականն անջրպետը ըսփիւռքի եւ հայրենիքին միջեւ, որչափ տարածուեցաւ ըսփիւռքը՝ վերածելով մեր յոյսերը աղօտ պատկերներու, Շահան Շահնուր զգաց որ մայրենիքը միակ վրկարար կայծն է՝ ուվկիանոսի յորձանքներուն մէջ նետուած վերջին լաստը, հայրենադարձ բազմութիւններուն վերջին ըոյսը: Փարեցաւ անոր ակիրքով. ծառայեց անհուն զուարճանքով ու խոր ակնածանքով:

Այսօր աուզի մէջ է հայ մշակոյթը ու տգաւոր մանաւանդ անոնք՝ որոնք համոզուած են թէ ալին պոռոտախօսութիւններով ու աժան իմաստակութեամբ չէ որ իմաստ կը ղգենու ափիւռքի մեր տարապայման պայուքիւնը, այլ մշակոյթով:

Սուգ ու արցունք մեր աչքերուն՝ երբ վապարի ծանրութեամբ նստած է մորմոքը մեր սիրտերուն մէջ: Ահաւոր հեռանկար մը, իր միապաղաղ տափակութեամբ կը պարզուի մեր աչքերուն եւ կը զգանք որ այլեւս անկարող պիտի ըլլանք «Երգ» մ'իսկ հիւսելու մեր անեղկեցայ նահանջին համար: Շահան Շահնուրի մահով որակն է որ կը մեկնի ու քանակը, ասա՛ղ, կը մնայ ու կը ծաւալի: Շահան Շահնուրի անդարձ մեկնումով, երգն է որ իր նուրբ ու ազնիւ մեղեդիով խոյս կու տայ ու կը մնայ ժամերգութիւնը՝ իր ձանձրացուցիչ միօրինակութեամբ:

Շահան Շահնուրի մահով, ափիւռքը կը կորանցնէ իր դրագէտը: Զօհրապէն եւ Օտեանէն ետք, չարունակել բարձր պահել Արեւմտահայ Գրականութեան ու մասնաւորաբար Կ. Պոլսոյ մէջ գարբնուած ոճն ու ոգին գործ մըն էր՝ զոր կըրնար չարունակել լաւագոյն գրիչը միայն: Անդուզական այդ գրիչն է որ կը փշրուի այսօր, կ'անէհանայ: Գրիչ մը որ քառասունեակէ տարի առաջ, ի տես կորսուող հայութեան, կը մարգարէանար, գրելով հետեւեալ տողերը. «... Պարպուեցաւ Հայոց եկեղեցին, Պոլիս մեկնող ննամականերուն թիւը պակսեցաւ ու անտեղ մայրեր լացին»:

Փարիզի պորշ սալայատակներուն վրայ ծափած մեր արցունքները անկասկած պիտի չզովացնեն իր տառապած հոգին: Բայց եւ այնպէս, երբ իրողութիւնը մինչ ցուրտ պիտի մնայ ու աւելի չեչտուի, իր յիշատակը գոնէ՝ երբ նահանջողները պիտի հետեւանան այլեւս՝ գիչ մը ջերմութիւն բերէ մտահոգ հոգիներուն:

23 – 8 – 1974

ԼՈՒՍԱՆՑՔԻՆ ՎՐԱՅ ԳՐՈՒԱԾ ԲԱՆԵՐ

Լուսանցքը, մանկութիւնը յիշեցնող, տետրակներու ձախ կողմը ուղղահայեաց գիծով մը սահմանուած միջոցն է, ուր կարմիր մատիտով կը մատնանշուէին էջին այլ կողմը երեւցած սխալները: Բնական է նաեւ որ վոխաբերական ձեւով գործածենք այդ միջոցը ի տես մեր հանրային կեանքին մէջ նչմարուած թերիներուն:

«Ցոռեաեանները կրնան առարկել որ եթէ նոյնիսկ ամբողջ էջը լուսանցքի վերածենք... եւն.»: Բայց լաւ է պահել ընկալեալ միջոցը եւ չանանք պզտիկ բայց կարմիր գիրերով լեցնել այդ լուսանցքը այն յոյսով որ կարմիրը քաշողական է եւ ընթեռնլի:

«Քննադատութիւնը դիւրին է, արուեստն է՝ դժուար» կ'ըսէ Ֆրանսացին. եւ պարզ է որ նման վարկած մը կը դուհացնէ բոլոր անոնք որոնք դժուարաւ կը հաշտուին քննադատութեան հետ:

Փորձեցէք մեր թերթերուն մէջ քննադատել հայկական ներկայացում մը, — երգահանդէս կամ թատրոն — դժդոհութիւն չէ, այլ փոթորիկի մը ահազանգը հնչեցուցած կ'ըլլար ու հասցէագրուած նամակը չուշանար.— «Ձեր քննադատութեան համաձայն չըլլալով, կը խնդրուի դադրեցնել թերթին առաքումը»: Ահա նմոյշ մը մեր եւրոպականացած բարքերէն:

Գրիչի մէկ հարուածով ուրանալ Սփիւռքի մէջ տասնամեակներու ընթացքին կատարուած աշխատանքները, ան-

չուշտ լուրջ մերձեցում մը չէ: Իսկ նարսիսական ինքնագոհացումով մօտենալն ալ մեր հանրային կեանքին մէջ կատարուած բոլոր գործունէութեանց, ախորժակի հարց է:

Պարզ է որ ժամանակները տարբեր են եւ հայկական նեղլայ Սփիւռքը չունի նախորդին հոգեկան ապրումները: Ընկերափիլիսոփայական վերլուծումներու պէտք չկայ հաստատելու համար որ երէկ, Սփիւռքը՝ տպատմանը սրահ մըն էր դէպի հայրենիք տանող կարաւաններուն սպասող անհանգիստ դանդաւած մը. այսօր թիւնաթոռներու մէջ քաղմած ծագումով Հայ օտար քաղաքացիներ են: Հասարակաց յայտարար մը գտնել այդ ամբոխին ապրումները համադրելու համար վերացական եւ աղնիւ զգացում մըն է ու իրր այդպիսին անիրականանալի պատրանք մը:

Մեր ազգային կեանքի տարապայման այս հոլովոյթը իր կարգ մը ընկերային եւ անհատական մարզերուն մէջ յառաջ բերած առաւելութիւններուն առընթեր, ունեցաւ նաեւ իր բացասական եւ ժխտական երեւոյթները: Սպասման սրահները վերջնական կայաններու վերածելով անհատապէս յաղթանակներ տարինք. բայց հաւաքական կեանքին մէջ Հայութիւնը կրեց գառն պարտութիւն մը: Մէկ խօսքով, մեր ազգային եւ քաղաքական ճգտումները փոլիորի վերածուեցան: Անցեալի պարտութիւն մը քօղարկուած դեղեցիկ պատմուճանով: Քաղքենի նոր եւ ամուլ բարքերուն մակընթացութիւնը, կասեցուց հոգեկան ազնիւ թռիչքներու թափը: Այսպէս է Սփիւռքը 1975ին, հակառակ իր հարիւրաւոր եկեղեցիներուն, ակումբներուն, դպրոցներուն եւ հանրային բոլոր քեմերուն:

Մարգարէ ըլլալու պէտք չկայ հաստատելու համար այս իրողութիւնը: Ինչ որ չփոթութիւն կը յառաջացնէ կարգ մը մտքերու մէջ, այն է որ տատանուող Հայութեան արտաքին չափը շատ չէ փոխուած, ոչ ալ իր հայրենասիրական արտայայտութիւնները: Պակսողը ներքինն է: Կար ժամանակ երբ Սրարատ եւ Հայաստան բառերը ազգային – քաղաքական պահանջներու եւ առաջադրանքներու խորհրդանշաններ էին, մէկը միւսով ամբողջացող: Ժողովուրդի մը հոգեկան եւ նիւ-

թական պահանջները իտացնող հարատած արտայայտիչներն էին: Հիմա, նոյն բառերը կը գործածենք մեր հոգեկան ահաւոր տեղատուութիւնը պարտկելու համար եւ ոչ իբրեւ օրկանական պահանջ. այլ իբրեւ թմրեցուցիչ, իբրեւ խաբկանք մեր ֆոլքլորիք հայրենասիրութեան: Ժափչիկը դարերով կրած իր տրտմութեան ցասերը երգի վերածեց ու զայն աշխարհին պարտադրեց: Մենք մեր ազգային ահաւոր աղէտին ցասերը ամոքեցինք եւ դեռ կ'ամոքենք խնջոյքներու անվաղորդայն դինովութեանց մէջ:

Ու հանդէսը կը շարունակուի իր աղօտ եւ զոլորշապատ պատկերներով եւ ոչ ոք կը մտածէ վերջ դնել այս խեղկատակութեան: Եւ ինչո՞ւ վերջ դնել երբ՝ մուտքը ազատ է եւ սեղանները՝ ճոխ:

Հեթանոս քաղաքակրթութիւնը անզգայաբար մեռաւ իր վրայ հրահրած խարոյկներուն մէջ: Այսօր մեր սարքած բարեկենդանի հանդէսներուն, աղաւնիները փոխարինած են թուխթականերով եւ հոգեպարար խարոյկներու փոխեր ուն եւ խանդավառ երգերուն ջերմոսթեան մէջ, անզգալաբար զոհ կ'երթանք հեշտանքին յառաջացուցած ամուլ թմրութեան:

Ոեսէ զիտակից Հայ ծանօթ է այս լրոտութեան: Կը զիտէ ու կը լռէ: Զինուորագրեալ Հայը չի կրնար կրաւորական մնալ իր տես տարերային այս թմբիրին: Լռութիւնը այս պարագային ոսկի չէ: Պէտք է ըսել ու գրել: Փօղերը պատռել եւ տեսնել իրականութիւնը թէկուզ երէկ ան վերջ դնէ մեր երազանքներուն:

Եթէ Սփիւռքը պատմութիւն դառնայ, ապագայ սերունդները պէտք է զիտակցին թէ որքան պակասած է լրջութիւնը իր նախորդներուն մէջ: Գուցէ այս վկայութիւնը ուրիշ վկայութիւններու կողքին, նիւթ մը եւս աւելցնէ վաղուան դատաստանին համար: Կամովին զանց առինք պատկերին դրական կողմերը: Եթէ մեղանչեցինք առարկայութեան դէմ, այդ ըրինք այն հաստատ համոզումով որ լրջնաչուքին վառարանութիւնները եւ դրական տեղեկագիրները աւելի դիւրութեամբ կ'անցնին պատմութեան մաքսատունէն ու կը հասնին ապագայ պատմագիրին:

Ահա տողերը կը գրուին որպէսզի պատահական յաղթանակները չմոլորեցնեն մեզ եւ աւելի համեստութեամբ լրբոշխենք զանոնք ի տես ընդհանրական նահանջին, որուն ենթակայ ենք ազգովին: Կը գրուին այս տողերը որպէսզի վաղուան Սերունդը գիտայ թէ թրքական ցեղասպանութիւնը ոչ միայն կոտորեց ժողովուրդի մը կէսը այլեւ կոտորակեց մնացորդացը, զայն արմատախիլ ընելով իր հողէն, պակասցուց անոր էութենէն հայկականութեան երթեմնի վեհ ու ազնիւ ստորոգելինները: Թող գիտնայ վերջապէս որ հակառակ մեր բոլոր ջանքերուն չկրցանք մեր վիշտը յաղթութեան երգի վերածել եւ որ մեծով – պզտիկով իմաստակութիւնը արուեստի վերածեցինք, եթէ ոչ՝ արհեստի. որ մեզի ժառանգ մնացած մշակոյթին ու հերոսական պատմութիւնը չարաչար գործածեցինք մեր դալկոտ առօրեան պարուրելու համար. որ մենք Դանիէլ Վարուժան եւ Վահան Թէքէեան արուստացնեցինք. ու դեռ դովքը հիւսեցինք Գէորգ Զաւուշներու եւ Անդրանիկներու, ու երգեր երգեցինք եւ երգը միայն նպատակ դարձուցինք: Այո՛, մենք հայրենիքի կարօտը երգեցինք Սիամանթոյով եւ Իսահակեանով քայց եւ նոյնքան յափըշտակութեամբ ճաշակեցինք խնջոյքներու մէջ առատօրէն բաշխուած ապուխտն ու երշիկը: Ու դեռ թող գիտնայ որ մեր սերունդը՝ իբերամերժ երեւոյթներու համադրութիւն մը դարձաւ, միլիոններու արժէքով մոմեր հալեցուց մեր եկեղեցիներու դոյատեւման համար քայց անոնց խորանը անտեսեց:

Այո՛, այս տողերը կը գրուին այն համոզումով որ պատմութիւնը նուազ անողոք կ'ըլլայ մեր հասցէին եթէ մենք ունենանք չափին եւ ծիծաղելիին զգացումը եւ չանցնինք Ռիւպիէոնի գիծէն անդին: Աշխերու պատմութեան մէջ երկու կամ երեք դարը անգամ մը մեծութիւններ կը ծնին ու հերոսական դրուագներ կ'արձանագրուին: Միլիոնաւոր անհատներ հաշուող ժողովուրդներն ալ գերծ չեն մնար այս օրէնքէն: Եւ ոչինչով ապացանելի է այս երեւոյթը: Ապացանելին աչքակապուկն է, որ դժբախտաբար միայն մանուկներուն չենք վերապահած մենք: Մենք պէտք է գիտակցինք որ աներկ-

բայ նահանջն է որ դարանակալ կը սպասէր մեր ամբոխնե-
րուն այս ճակատագրական ոտքինեռուն վրայ: Որ անապատի
աւազը իրրեւ անկողին ու մահուան երկիւղը իրրեւ խաղընկե-
րը ունեցող մանկութիւն չտեսած մեր հայրերը, եթէ ազա-
տեցան իսկ ստոյգ մահէն իրենց եռանդը պիտի մաշեցնէին
հանրային թեմերու եւ խնդիրքներու տակ բայց եւ ամուլ
մթնոլորտին մէջ: Եթէ իրատեսութիւնը սրակատած չըլլար մե-
ղի նուազ պիտի ըլլար Մխսակ Մխիթէնեռու յուսախաբութիւնը
որ կը պարզուի «Ցառաջ»ի մէջ դրած իր տողերուն, ուր լաս-
տերով կը փնտռէ պայքարի երբեմնի իր հին ընկերները, ա-
ւազ մեկնած, մեկուսացած կամ կոտրատած: Որքան մեծ եղաւ
իրենց հաւատքը հայկականութեան վառ ապագային հան-
դէպ, նոյնքան մեծ է այսօր հիասթափութիւնը ի տես ներ-
կայի քաղքենիացած եւ նոր բարքերու անճնատուր Հայու-
թեան:

Ճակատագիր է, կ'ըսենք ու կ'անոգնինք: Տկար ազգերու
վերապահուած բառ մըն ալ այս, ճակատագիրը՝ զոր կը դոր-
ծածենք իրրեւ արդարացում: Վա՛յ այն ժողովուրդներուն
որ իրրեւ վահան կը գործածեն այս նոմովեալ բառը: Ըստ իս
այն ինչ որ պակասած է մեզի, լրջութիւնն է: Լրջութիւնը մը-
տածելու, թէ ի՛նչ պիտի մտածեն մեր յաջորդները մեր կա-
տարած գործունէութեան մասին: «Երբ պատմութիւնը կը
սկսի գրուիլ», կ'ըսէ Ա. Ծառուկեան իր Նայիրիին մէջ ու
հարց կու տայ թէ «... մարդիկ օր մը ի՞նչ պիտի գրեն քու
մասիդ...»: Լուրջ մտահոգութիւն մը որ վայել է ծանօթ
գրապէտին եւ պարտաւոր բոլոր հանրային գործիչներուն:

Ինչ լուրջ բառ էր լրջութիւնը Հայերուս համար: Լուրջ
չըլլալ, համազօր է ամօթի: Ամօթ, ահա բառ մը եւս, որ
իր իմաստը սկսած է կորսնցնել:

Ոմանք կրնան առարկել որ ամէն ճշմարտութիւն ըսելը
բարիք չէ անպայմանո: «Չէ որ Խորենացին եւ Հոմերոսը ան-
մահացուցին իրենց հերոսները ընդգծելով նախընտրաբար
այն ինչ որ վեհանձն էր անոնց մէջ, ինչ որ ազնիւ, գեղեցիկ»:

Թող վաղուան Հոմերոսը եւ Խորենացին մտածեն այդ
մասին ու եթէ յարմար գտնեն թող մեր ողբերգութիւնը

յաղթանակի վերածենք: Մեր գրածը վկայութիւն մըն է եւ ոչ՝ աւետարանի խօսք:

Լուսանցքին վրայ գրուած բաներ ահա, որոնք յատակ-նութիւնը չունին կոշկոռ կապած մտայնութիւններ յեղաշըր-ջելու: Եւ եթէ կան խօսքի վրիպումներ եւ վերլուծումի կարգ մը անխուսափելի սխալներ, ընթերցողին կը մնայ սրբագրե-լու իրաւունքը:

Կարմիր գիրերով գրուած այս սեւ բաները կրնային եւ գրուած չըլլալ: Եթէ մեղանչում մըն է մեր կեանքին թելի կողմերը մատնանշելը, այսպանելի պիտի չըլլա՞ր սիրամարգի պէս յոխորտալը ի տես Սփիւռքի հողմատատան մեր իրակա-նութեան:

Եղակականանալու տ՛էք փափաք ունինք եւ ոչ ալ տրամա-դրութիւն: Եւ արդէն բնական է որ ոչ մէկ արդարացում ղեր ծ կը պահէ հանրային գործիչ մը ընդհանրական բնոյթ կրող երեւոյթներու պատասխանատուութեան մէջ: Ան մեղսակից է եւ դոհ միանգամայն: Այս պարագային պոնէ, չ՛ուզեր եւ Պիղատոս ըլլալ:

20 – 2 – 1975

«LES CHEVAUX DE FEU»

Կախարդիչ ժապաւէն մը, թեմադրուած 1966ին Ս. Պարաճանովի (Սարգիս Պարաճանեան) կողմէ: Եզակի ստեղծագործութիւն մը՝ կարծես վրճինով նկարահանուած, ուր տիւրապետողը գոյնն է: Նիւթը առնուած է դարուս սկիզբը դերուած ուկրանիացի վիպասանի մը գործէն, որ կը նկարագրէ Կարպաթեան լեռներուն մէջ ցաղուած գիւղի մը քնակիչներուն քարքերն եւ առօրեան: Նիւթին առանցքը կազմողը աէրն է, հովիւի մը անդրյս աէրը հանդէպ գոռող հողատէրի մը աղջկան: Կորսուած գիւղի մը ու անոր պարզ քնակիչներուն պատմութիւնը առիթ տուած է Պարաճանովին փնտռելու առաւելապէս գինքը հետաքրքրող նիւթը՝ այսինքն մարդէակը անոր վսկ հարազատ միջավայրին մէջ: Հոն ուր հողերը դեռ ասֆալթի չեն վերածուած եւ ուր քարերը հնամեայ երդերու լուռ արձագանգը կու տան, այլ խօսքով տեղ մը, ուր կրաղիւսը եւ մետաղը քացակայ են, ուր մարդիկ դեռ չեն վարակուած վաղանցուկ քաղաքակրթութեան մը խաբուսիկ եւ մակերեսային չպարներէն: Սոսկական մարդը, որ կ'ապրի ու կը պայքարի քնութեան հուժկու տարրերու դէմ, վերջապէս մեռնելու համար երկնքին եւ երկրին մէջ նետուած միջոցի մը մէջ, այնպէս ինչպէս եկած էր: Ըմբռչխնել կեանքը ումպ առ ումպ, ապրիլ վայրկեանը արեւին եւ հողին ջերմութեան եւ սարսուռներուն հետ եւ ոչ օրացոյցի նախադիծով, սիրել եւ ատել վճիտ ջուրերուն եւ յորդող ջրվէժներուն պէս, այլ խօսքով ամբողջապէս: Վանել արուեստա-

կանը, մերժել ծէսը երբ արհեստի կը վերածուի ան, ապրիլ կեանքը մարդու պէս, մեծ տէրերով, վիճակարի առելութիւններով: Առօրեան առաստղերի վերածել եւ ո՛չ հակառակը: Դուրս հանել մարդ–էակը անհատականութիւններ ճղմող մետաղեայ ձուլարաններէն, որոնք զինքը, վիզէն կախուած թըւանչանով մը մատնանշուած՝ տաշուած եւ կաղապարուած րոպոյի մը կը վերածեն:

Ահա՛ միջուկը Պարաճանովի ժապաւէնին, ուր պատկերները կը խօսին իրենց գոյներու այլազանութեամբ: Ստորակէտերն ու կախման կէտերն ալ հո՛ս զանազան գոյներով դրծագրուած են՝ աւելի շեշտելու համար անոնց ամէն մէկուն յատուկ իմաստը: Գոյնը այս պարագային թէ՛ նուագ է եւ թէ՛ գիր, եւ Պարաճանով տէրապետած է անոր ու իր ժապաւէնը դարձած է հարուստ պատկերներով գործուած յուզիչ համանուագ մը:

Պատռել գիւղի մը սահմանափակ միջոցը, դուրս ելլել տեղական ֆոլքլորի ծուղակէն ու ընդհանրական ընոյթ տալ հոն գործող անձերուն ու կատարուած դէպքերուն, պատահականութեան հարց չէ, այլ արուեստի, տաղանդի:

Կարելի չէ անտարբեր մնալ ի տես այս ստեղծագործութեան: Մեր ժամանակներուն մէջ, երբ նիւթի առյ պատըրուակելով մարդիկ չարժանիկարը համատարած ճապաղութեան վերածած են, չնորհիւ նման գործերու, չարժանկարի արուեստը դեռ այդպէս կոչուելու իր իրաւունքը կը պահէ:

Հաւանաբար այս ժապաւէնը քանի մը օրէն հրապարակէն վերցուի: Երբ պոռնիկութիւնը պաստառներուն վրայ այնքան չռայլօրէն կը ցուցադրուի, պարզ է, որ արուեստի նման նմոյշներ վրիպին հանդիսատեսին ուշադրութենէն: Ժողովուրդը միս կ'ուզէ տեսնել, այսպէս վճռած են չարժանկարի վերեզակները: Պարաճանովի ժապաւէնին մէջ կը պակսի այդ տարրը: Մասդրծոսթիւնը իր մասնագիտութիւնը չէ եղած: Ան ուզած է յուզել մեզ, ինչպէս յուզուած է ինքը ի տես բոլոր քստութիւններուն, որ կ'արատաւորեն մարդէակը:

Պէտք է տեսնել այս ժապաւէնը վերյիշելու եւ վերապրելու համար անցեալ մը, որ մերը եղած էր երէկ թէկուզ մոռցուած, դարակը դրուած: Վերապրիլ սարսուռը անբիծ սէրերուն, յիշել մանուկ այտերուն վրայէն հոսած արցունքի աղը, զգալ տուայտանքը մայրական տաք համբոյրներուն, վերապրիլ վախը երեւակայական վհուկներուն, յիշել դեւերուն առթած սարսափը մութ զիշերներուն, բանալ վերջապէս մոռցուած էջերը այլաբանական բոլոր պատկերներուն, որոնք յաճախած են մեզ եւ քնաղօրէն կազմաւորած մեր էութիւնը:

Դէպի ետ ընթացք մը անկասկած, բայց այլապէս նախընտրելի քան խելակորոյս փախուստը դէպի յառաջ:

Երբ մարդկային բոլոր ապրումները սէղոփաններու մէջ փաթթուած պահածոյ նիւթի կը վերածուին, Պարաճանովի այս ժապաւէնը մարդ-էակին կողմէ արձակուած ահազանգի ճիչը կրնայ համարուիլ:

Ահա՛, տաղանդաւոր այս հայ արուեստագէտն է, որ քանի մը տարիէ ի վեր արդելափակուած է անծանօթ վայրի մը մէջ մխաեռական ըլլալու ամբաստանութեամբ: Երանի՛ Պօտլէրներուն, Վերլէններուն, Օսկար Ուայլտներուն, Լորտ Պայրոններուն ու դեռ ժխտերուն, նման յառաջդիմական դարու մը մէջ ապրած չըլլալնուն համար: Ցրանսական եւ օտար մամուլը իր զայրոյթը եւ զարմանքը յայտնեց ի տես այս կամայական եւ անարդար դատապարտութեան: Կոչեր եղան եւ պիտի ըլլան դեռ հաւանաբար, իր ազատագրումին համար: Իր դատախազները լուռ կը մնան ցարդ: Մինչեւ ե՞րբ սակայն:

26 – 9 – 1975

ԱՅՆ ՊԱՐԶ ՕՐԵՐԸ

Այն օրերը ջերմութիւն ունէին: Ապրումները թանձր էին եւ ենթակայ չէին եղանակի քմահաճոյքին: Բնական երեւոյթ էր որ ձմեռէն յետոյ գարուն գար: Ինչ փոյթ. կարեւորը մեր գոյութիւնն էր եւ այդ մէկը ապահովուած էր ո՛չ թէ նիւթապէս, այլ հոգեպէս: Կաշկանդուած չէին մեր թռիչքները եւ այդ էր կարեւորը: Ամօթ չէ խոստովանիլը թէ օտարութեան մէջ ծնած ըլլալը մեզ յուզող խնդիր մը չէր:

Հայ էինք, Հայութեան մը ծոցին մէջ ուր աղօթքները խունկ ունէին, քառերը՝ կշիռ ու մարդիկ միւռոն: Գեղեցիկ օրեր էին, ուր հայ պիրը մագաղաթի վրայ փորագիր ըլլալ կը թուէր, թէկուզ սովորական թուղթի մը վրայ նետուած ըլլար ան: Բաֆֆին ներկայ էր մեր մէջ իր առասպելական խենթերով: Մինակը չէր: Մեր շրթունքներուն վրայ տեղ գտած էին անուննները բոլոր անոնց, որոնց խօսքն ու գործը աղնուացուցած էին ցեղը:

Այն օրերուն մեր տուները չունէին ներկայի չպարը, կը նմանէին աղնիւ վանականներու խուցերուն, անդորր եւ մաքուր: Մաքուր՝ նաեւ մեր հոգիները, մեր ենթաշխարհը:

Առաւօտները կարծես միշտ արեւով եղած ըլլային: Արեւը կը խայտար մեր սրտերուն մէջ ու երբ մեր աչքերը կը դարձնէինք դէպի աստեղազօծ երկինքը, շաբաթավերջ մը ապահովելու մղձաւանջը չէր մեզ մտահոգողը, այլ անհունին մէջ մեր երազներուն աւելի լայն հորիզոններ փնտռելը:

Երազ եւ իրականութիւն պիրկընդխառնուած՝ իրար կը չոյէին մեր երդիքներէն ներս: Տարբեր էին օրերը, ուր մըթ-

նոլորտը ապականած չէր տակաւին, ուր մեր արեան դնդիկները կը վանէին այն ինչ որ օտար էր, ինչ որ խորթ: Ենթադիտակցաբար կը զգայինք որ հրաշք յարութեան մը կը պարտինք մեր գոյութիւնը ու այդ գիտակցութիւնը կը մղէր մեզ տեւելու, ըլլալու:

Ո՞վ կը յանդգնէր այն ժամանակներուն մտածել որ օտարութեան մէջ, Հայը կը ձուլուի, կ'անհետանայ կ'այլասերի: Ողջ մարդկութիւնը դարեր շարունակ հաւատացած էր ու դեռ կը հաւատայ յարութեան մը, որուն ոչ իսկ փաստը ունի, եւ մեր, հրաշքներու չարքէ մը եւս՝ Հրաշագործին անձովը կ'իմաստաւորէ:

Ապա ինչո՞ւ չհաւատալ այս միւս յարութեան, որուն ողջ վկաներն էինք մենք: Ո՞վ պիտի ուզէր հերքել այս իրողութիւնը: Ամէն սրամտութիւն ըրած չենք ըլլար եթէ ըսենք որ Թովմաս առաքեալները, տեսնելով մեր հրաշք յարութիւնը աւելի շուտ արմենական կը դառնային, քան այն ինչ որ դարձան, տեսիլքներու հայթայթած այլաբանական խարխանքներու վրան ապաւինելով:

Արեւելքէն մինչեւ Եւրոպա Հայութիւնը կ'ապրէր ամրոցներու մէջ որ անխոցելի էին: Լքուած ապարանքներ չէին անոնք այն օրերուն: Հոն սերունդներ կը պատրաստուէին հայրենիքի կարօտով, հայրենիքին համար որ հեռու էր, — եթէ հեռաւորութիւնը չարունակենք միայն մղոններով չափել —: Բայց այնքան ներկայ, այնքան մօտ՝ հաւատքի ճամբով, որ բնազանցական պիտելիքներով չէ որ կը անանէր, այլ մեր առօրեայ ապրումներով, որ իրաւ էին, ւեցուն:

Հող չունէինք մեր ոտքերուն տակ, բայց աւի մը հող հայրենիքէն բերուած, մատունքի պէս ձեռքէ ձեռք կ'անցընէինք ու կը հաղորդուէինք:

Պատմութիւնը միշտ ալ անաչառ չէ եղած: Անոնն չունեցող հերոսներով չէ պրպտած: Կը յիշատակուի Արշակ Բ.ը որ «կ'արիանար ու կը չնչէր» երբ քիչ մը հայրենի հող ցանէին իր ոտքերուն տակ: Բայց ո՞վ պիտի դրէ պատմութիւնը այն հազարաւոր Արշակներուն, որոնք խօսքն ու ոգին պործի վերածած, իմացեալ տառապանքով ու երբեմն նաեւ մահուան

դնով, մեկնեցան հայրենիք, ուր ձմեռ էր տակաւին եւ ուր գարնան արձագանգները յոյսի ճամբով կը լսուէին միայն:

«Սփիւռքը հայրենիքին համար» բանաձեւումը իրականացած էր այդ պանդուխտային մեկնումով:

Սպասյ պատմագիրը անկասկած պիտի յիշատակէ այս էջը ու երբէ անաչառ ըլլայ յարդանքի իր վկայութիւնը պիտի բերէ նուիրեալներու անզուգական փաղանգին որ գիտցաւ իր օրինակով, իր զոհաբերութեամբ, ապրիլ եւ ապրեցնել հայկականութիւնը օտար ափերուն վրայ ու հոգեկան հայրենիքի ճամբով հողով հայրենիքին հասցնել Հայութիւնը:

* * *

Եւ ինչո՞ւ կը գրուին այս տողերը: Ինչո՞ւ չխօսիլ ներկայի մասին եւ մանաւանդ ապագային: Ինչո՞ւ չէ, խօսինք:

1977ի աեմին, բախտին լքուած Սփիւռքը կրնայ գեռեւս տեսնել: Ինչպէս կը տեսնեն Իրլանտացիները կամ Իտալացիները Ամերիկայի մէջ եւ ծագումով Ֆրանսացիները՝ Քանատայի մէջ: Կայուն գոյութիւն մը, Մորայ-Մելիքը յիշեցնող, Սաուսնցի Դաւիթին հետ ունեցած առասպելական մենամարտէն ետք: Բայց պատրանքներ պէտք չէ ունենալ մեր այս տակուռնուրթեան հանդէպ: Լաւ է խոստափիլ յախուռն չարժումներէն, ալիքէն, ալիքներէն:

Սովորութիւններու ճամբով երեւութապէս պահուած են այն ատորոգելիները որ կը քնուրթագծեն մեր ինքնութիւնը: Աւանդը պահուած է եւ կը նմանի արուեստական ջերմութեամբ հասած եւ աճած պտուղներուն: Բայց մեր գոյութեան հարցը պիտուրթեան զարգացումին հետ կապ չունի: Քոպայներ ալ չենք որ ամէն նոր դեղ մեր վրայ փորձուի:

Այս ցուրտ օրերուն եւ այն ջերմ օրերուն միջեւ անջրպետը բացուած է, լայնացած:

Կար ժամանակ երբ կարճ կարգախօսքները կ'իմաստաւորէին մեր ընթացքը: Թանձր եւ խտացած միտքեր, որ բացատրութեան չէին կարօտեր: Օրհնապէս կը գայինք եւ կ'իւ-

րացնէինք ըսուածը, գրուածը: Հիւսիսայինն թեւեռէն մինչեւ հարաւայինը, մեր ապրումները հասարակաց յայտարարի վերածող գրիչներ կայինն: Չկան:

Նոր էջ մը բացուած է մեր իրականութեան առջեւ: Ու այդ էջին վրայ կը գրուին բառեր, բառեր, բառեր: Ու կ'ըսուի որ մեզի համար գրուած բաներ են անոնք, եւ նման հիւանդի մը, կը ջանանք հասկնալ բժշկական դեղապիրի նմանող այդ հանելուկները, որոնք թարգմանութեան կը կարօտին կամ առնուազն ակադեմական բառարանի մը օժանդակութեան:

Նոր օրեր, նոր բարքեր: Այսպէսով կ'արդարացնեն չատեր, հրապարակին վրայ նետուած ապլազան տեսութիւնները:

Մենք դեռ եւս տկարութիւնը ունինք մտածելու թէ ամէն տեսութիւն յաղթանակ մը ապահովելու համար կը հրամցուի հանրութեան: Բայց իմաստութիւնը կը պարտադրէ մեզի որ խուսափինք Պիւրոսեան յաղթանակներէ, ուր ստացուած արդիւնքը չ'արդարացներ զոհերու քանակը:

Իմաստութիւնը որ մեր մենաշնորհը չէ եւ որ չատ հեռուներէն կու գայ, իր պատուոյ նիչերը Սոկրատին եւ Պղատոնին տուած է եւ ո՛չ Սոփեստներուն, որոնց մօտ խելքը չէ որ կը պակսէր այլ ողջմտութիւնը, որուն Ֆրանսացիք պոն սանս կ'ըսեն: Առաջինները կը գրէին հասկցնելու համար, ջանալով օգտակար ըլլալ· միւսները կը գրէին... գրելու համար: Առաջինները համեստ էին եւ մնացին: Միւսները՝ իմաստակ եւ ամբարտաւան՝ մոռցուեցան: Պատմութեան մաղը հովին տուաւ այն ինչ որ հովէն կու գար եւ պահեց այն, որ պարզ էր, կշիռ ունէր եւ տոկուն էր:

Ոմանք թերեւս զարմանան որ մինչեւ Սոկրատ գացինք ցոյց տալու համար այնքան պարզ իրողութիւն մը: Բայց մեծ օրինակները անհրաժեշտ են երբեմն, պղտիկները պզաստացնելու: Ըսելիք մը ունեցողը թող ըսէ՝ հասկնալի ձեւով: Պատրաստ ենք, միշտ, լսելու եւ տրվելու, պայմանաւ որ միտքեր կուսաբանելու կոչուած խօսքերը պլուպս ցաւցնող աղմուկի չվերածուին:

Համալսարաններէն, բարձրագոյն կրթական հաստատութիւններէն մխրճի անունդ ամբարած մարդիկ, լաւ է որ իրենց պաշարը իրենց չպահեն եւ մեզի ալ բաժին հանեն պարզութեամբ, սիրով, համեստութեամբ:

Կը պաղատինք, կարդալու հաճոյքը պարգեւեցէք մեզի, խնայելով կարդացած ըլլալնուս ղղջումը...:

* * *

Այս պաղ օրերուն, ուր մեր առաւօտները արեւին պակասէն կը տառապին եւ ուր չուքերը քիչ մը աւելի կը մթագնեն մեր ազգային կեանքը, ինչպէս չվերտռել այն հին հնոցները, որոնց բոցերը, փարիզի մէջ եւ այլուր, աերուններ պատրաստեցին:

12 – 1 – 1977

ԱՆԶՕՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՆՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆ

> Invente, et tu mourras persécuté comme un criminel; copie, et tu vivras heureux comme un sot.
>
> BALZAC

Սուրճի պահն է: Ոչ այն բաղմաթիւ սուրճերէն, որոնք օրուան գործունէութիւններուդ մաս կը կազմեն եւ բարեկամական հանդիպումներուդ չաղկապն են: Սուրճը բարեւէն ետք ամէնէն աւելի տարածուած ու ընդունուած բառը — ինչ ալ հեղուկ բարեւ մը — որ կու տանք ու կ'առնենք մեքենաբար, առանց մտածելու, ինչպէս օրն ի բուն ընդունուած կամ մատուցուած սուրճերը, նոյնիսկ եթէ, կրկնուելով ու կըրկնուելով ալեւս կորսնցուցած ըլլան իրենց համն ու բոյրը...

Սուրճի պահը՝ առաւօտեան զարթնումի պահն է ինծի համար, օրուան մը քանչորս ժամերէն այն միակ ժամը, փոյթ չէ թէ երբեմն կէսօր պեղչուած, ուր ես ինքս եմ, աղատ մարդը որ տէրն է իր մտածումներուն, եւ աղատ է մըտածումները պործի վերածելու: Ինչ վերջ, երբ փողոց իջնեմ ու խառնուիմ ամբոխին՝ պիտի դառնամ կէտ մը՝ կէտերուն մէջ, անանուն համրանքի միաւոր մը՝ անհուն չարքերով երկարող մարդկային անվերջանալի թուանշաններուն մէջ...:

Ուրեմն կ'երկարեմ այս պահը, ծուլօրէն, որքան որ կըրնամ, յանցապարտ խոստովանութիւն մը ընելու դատապարտուած մէկուն պէս, որ կը փորձէ ժամանակ շահիլ զանազան պատրուակներով:

Սեւ հեղուկը սկսած է պաղիլ ու պակսիլ: Ցատակի մը-րուրը տհաճելի հարումներ կ'ունենայ վերի շրթունքիս, բայց անզգալաբար կը կատարեմ մեքենական շարժումներս, ումպ առ ումպ խմելու պատրանքը տալով ես ինծի, արարողական դանդաղութեամբ մը:

Որովհետեւ, այսօր, ազատութեանս մէջ անգամ ես ինքս ազատ չեմ: Ծառնակ ու աղօտ պատկերներ խուժած են վրաս ու թոյլ չեն տար որ ամփոփուիմ: Դէմքեր, դէպքեր, դիծեր, ուղղահայեաց, հորիզոնական, թեկբեկումով կամ պալարում-մով՝ Մաք Լարկէնի ժապաւէնները կը դառնան եւ անտեսանելի բեմադիրին քմայքներով կը ձեւաւորուին, մարմին կ'առնեն:

Րոպէները կը սահին: Սեւ հեղուկը բաժակին յատակը կարծր ու սառած խաւ մըն է հիմա, ու ես դեռ կը մնամ ան-շարժ, մինչդեռ այս ժամուն դուրսը պէտք է ըլլայի, հո-սանքին մէջ, դէպի առօրեայիս մսուրը: Ինծի այնպէս կու գայ, որ եթէ բարձրանամ ու երթամ առանց բան մը ընելու այստեղ, ա՛յս պահուս, ա՛յս թուղթին վրայ՝ վատ արարքի մը ամօթը պիտի հալածէ դիս ամբողջ օրը: Ու թերեւս մար-դիկ զգան, նոյնիսկ տեսնեն իմ անձիս մէջ դասալիքը որ վա-խուստ կու տայ իրականութենէն, վտանգուած մէկուն ձեռք երկարելու տարրական պարտականութենէն:

«Այս առաւօտ աչքերուս մէջ արցունք կայ»:

Բացակայ մայրս է որ օգնութեան կը հասնի: Իր մէկ բանաստեղծութեան վերնագիրն է վերի տողը: Մեքենարար շրթներուստ կու գայ, եւ կը մղէ որ թօթափեմ թմրութիւնս եւ ազատագրուիմ, դուրս գամ առաւօտեան աւրճի եւ բնա-զանցական խոհերու այս լաբիւրինթոսէն:

Այո, արցունքը միակ բառն է, իր յատուկ թէ փոխաբե-րական իմաստին մէջ, հարազատօրէն պատկերացնելու հա-մար հոգեվիճակս, ու կը հաւատամ, նաեւ ինծի պէս բազմա-հազար ուրիշ Հայերու ապրումը, երբ իմանան, թէ այս ա-ռաւօտ, մինչ մենք զբոսրա մեր սեւ սուրճերուն դէմ օրուան մեր ծրագիրները կ'որոճանք, անդին հեռու տեղ մը, անյայտ խորչի մը մէջ արդելափակուած մարդ մը իրմէ խլուած ա-զատութիւնը կ'երազէ բանտի մը անկիւնը:

Եւ այդ մարդը Հայ մըն է, իր ժողովուրդին պատիւ բերող մեծ արուեստագէտ մը, Սարգիս Պարաճանեանը, համաշխարհային հռչակով ծանօթ՝ որպէս Պարաճանով, «Հրեղէն ձիերուն» աննման ստեղծիչը, որ նաեւ «Նոան գոյնով» Սայաթ Նովան ոգեղինացուց, Սուրբ Էջմիածնի կամարներէն աւելի քարձր, երկնային սաւառնումով:

Պարաճանեանը քանտն է :Ո՞ր յանցանքին համար արդեօք: Քանի՞ տուն քանդած պէտք է ըլլայ, քանի՞ ոճիրներ գործած: Հապա՞ եթէ ո՛չ տուն քանդած է եւ ոչ ալ ոճիր գործած, այլ անոնցմէ չատ աւելի ծանր ու անքաւելի մեղք մը ունեցած ըլլա՞յ: Օ՛, դժուար է պաշտպան փաստաբանի դեր ստանձնել: Արդարեւ, ի՞նչ կրնանք պատասխանել անողոք դատախազին, ի՞նչ արդարացում գտնել՝ երբ չանթահարիչ զայրոյթով կը խարանէ յատկապէս արուեստագէտին տադաւնդը: Պարաճանեանը գոհն է իր տաղանդին: Արուեստը ուրիշներէն աւելի չատ սիրելուն եւ խոր ապրելուն:

Կը մտածեմ: Ի՞նչ կրնամ ընել ես, հեռուն ապրող սոսկական անհատ մը, անարդարօրէն քանտ նետուած մեծ եղբայրակիցի մը համար: Ոչինչ: Ի՞նչ կրնայ ընել ափիւռքի Հայութիւնը, անիրաւուած հայրենակիցի մը համար: Ոչինչ:

Բայց եթէ չեմ գիտեր թէ ի՛նչ կրնանք ընել, գիտե՛մ սակայն թէ ի՛նչ չենք կրնար ընել, պէտք չէ՛ ընենք:

Չենք կրնար անտարբեր մնալ: Պէտք չէ մնանք: Հայ մըշակոյթի ամէնէն նոր բայց եւ ամէնէն լքուած, ամէնէն յետամնաց մէկ ճիւղը – մեր օրերու արուեստ՝ չարժանիկարը – ուր քայլ մը առաջ չկրցաւ երթալ մեր հայրենիքը, յայղուքիւն մը չարճանապրեց ու մնաց խեղճութեան մէջ, սիւնեմայի այդ ասպարէզը ուրեմն, հրաչքով՝ հայ տաղանդ մը ի յայտ բերաւ, աշխարհահռչակ Ֆելլինիներու մրցակից Պարաճանով մը, եւ մտածե՛լ, որ այդ եզակի տաղանդն ալ քանտըն է այսօր: Ընդվզեցուցիչ է պարզապէս:

Միջազգային մամուլը, երբ Ֆելլինին յիշատակէ, չի մոռնար, անխուսափելիօրէն, անոր անունին կցել «հանճարեղ» մակդիրը, կարծես այդ ածականը մաս կազմէ անունին, մկրտութեան աւազանէն ակեաղ:

Իսկ ի՞նչ ածական դնենք մեր Պարաճանովին քով: Տաղանդն ու հանճարը մոռցուած են, կոխկռտուած, ճմլուած, թխմուած՝ բանտի մը խուցին մէջ:

Դժբա՛խտ Պարաճանով: Իր Հայու ճակատագիրն ալ դեր մը ունի՞ արդեօք իր դժբախտութեան մէջ: Եթէ Հրեայ ըլլար, նոյնքան վքուած պիտի մնա՞ր արդեօք, ինչպէս այսօր: Ու եթէ մենք ալ Հրեայ ըլլայինք, այսքան լուռ պիտի մնայի՞նք արդեօք...:

Ու դարձեալ, ի՞նչ կրնանք ընել:

Անզո՞ր ենք բան մը ընելու: Կրնայ ըլլալ: Բայց անզօրութիւնը, տկարութիւնը՝ մեզի պարտաւորուած վիճակ մըն է, մեր կամքէն անկախ: Ցանցանք չէ անզօրութիւնը, անբախտութիւն մըն է, աղքատ ըլլալու պէս բան մը եւ աղքատ ըլլալը ամօթ մը չէ:

Հապա անտարբերութի՞ւնը:

Անտարբերութիւնը՝ ծպտեալ վատութիւնն է:

18 – 3 – 77

ՄԵԶ ՀԱՅ ԵՆ ԱՍՈՒՄ...

«Եւ մեզանից արդ ընդունիր
Երախտիքի այս խաչբուռը,
Այս խաչբուռը՝ ո՛չ իսկ հերկի»:

ՊԱՐՈՑՐ ՍԵՒԱԿ
(Անլռելի Զանգակատուն)

Վեց տարի առաջ ամառուան այս օրերուն էր, երբ յոյսը արեւուն ջերմութեամբը կը վերթէր մեր հոգիներէն ներս, հարաշուք լուր մը, Հայաստանէն, կը գուժէր մահը Պարոյր Սեւակի: Ուրախ օրերու հեռանկարները չքացան ու մարդիկ լացին: Լացինք ամէնքս, անխտիր, որովհետեւ մեռնողը մերն էր, ամէնուսը: Ու յետոյ անդօր, համակերպեցանք ճակատագրի այս անողոք խաղին եւս: Ճակատագրապաշտ՝ միշտ ալ համակերպած ենք երկինքի տնօրինութեանց: Պատմութիւնը վկայ՝ որ Ամենակալին ամէնէն հաճոյակատար ենթակաները եղած ենք: Ցմրուր կրած ենք տառապանքներ, քայց ասա՛ղ, աղօթքը չէ ցամքած մեր շրթներէն: Աստուած ուզեց: Ու ամէն անգամ մխիթարուած ենք, մտածելով որ մեկնողին հոգին պիտի ողողուի երկնային լոյսերուն մէջ:

Վեց տարի անցած է այդ օրէն, եւ իր յիշատակը դեռ կը յուզէ մեզ: Աներեւոյթ ցաւ մը կը խոցէ մեր արտերը եւ արցունքը կը մնայ անդօր՝ մեղմացներու համար մեր հոգեկան տուայտանքը: Իրմով՝ քանաստեղծէն աւելի՝ հայկականութեան չեփորոդն է որ ի՛ղձանք: Գնաց՝ երգը անաւարտ, կէս ձգած գործ մը՝ որուն խնկարկուն ու ապաւարկուն եղաւ՝ միանգամայն:

Մեռնէրէն երեք տարի առաջ, խումբ մը մտաւորականնե-

րով այցելած էր Փարիզ, ուր հրապարակային ելոյթներ ունեցաւ:

Մեծութիւններ կան, որոնք պէտք չունին տաչուած ու պեղեցիկ նախադասութիւններ հիւսելու՝ արտայայտելու համար իրենց արժէքը: Հպարտութիւնս առիթը ունեցած ենք մեծերու հետ չափում ունենալու եւ լսելու իրենց խօսքը: Եւ ահա, հանապազօրեայ մեր անտարբերութիւններուն մէջ ափոփարար, անակնկալ այս յայտնութի՛ւնը՝ Պարոյր Սեւակ:

Կը խօսէր պարզութեամբ. բայց ամէն մէկ բառի մէջ կը զգայինք ամուր հաւատքը ըսուածին: Չեմ կրնար ըսել, թէ խօսիլը կոչում մը եղած ըլլայ իրեն համար. բայց իրրեւ պարագայական պարտադրանք՝ նոյնքան նուիրական կը նկատէր խօսքը: Կը զգար, թէ քաղմութիւններ ծարաւը ունէին հայրենիքի խօսքին, եւ այդ գիտակցութիւնը կը մղէր զինքը ըսելու այն՝ ինչ որ պաշտօնական բերաններ չէին կրնար կամ չէին ուզեր ըսել: Իր պատգամը՝ տեւել եւ փրկել մեր գոյութիւնը, աղնուացնել ցեղը, զարգացնել մեր մշակոյթը, զօրացնել ազգային գիտակցութիւնը:

Ու խօսեցաւ Հայաստանէն, հայութենէն, մեր հողերէն՝ ուր Հայութիւնը արմատ ձգած է դարերէ ի վեր եւ ուր հայ գեղջուկը կը շարունակէ աշխատիլ, ուր ժողովուրդը կը ստեղծէ, կ'ուռճանայ: Թիւով փոքր, բայց չէ՞ որ մեզ «Հայ են կոչում»: Պարոյր Սեւակ գիտակցութիւնը ունէր իր առաքելութեան: Եկած էր հանդիսելու հայութեան միւս հատուածին՝ որով ժողովուրդ մը կը դառնայ ամբողջացած: Եկած էր լսելու լեզու մը՝ որ վարուժանինն էր եղած եւ որ պէտք է ապրի ու զարգանայ: Եկած էր նաեւ ըսելու, որ մեր երկիրը մեր հայրերուն չինած երկիրն է, մեր ժողովուրդին աղօթքով ու քրտինքով չաղախուած, ամէնուն, ամէնուս վերջին կայանը: Եկած էր ըսելու ,որ հոս, Սփիւռքի մէջ ու հոն, Հայրենիքին մէջ, հայութեան կոտորակուած երկու հատուածները հոգեպէս եւ օրկանապէս միացնելու հրամայականը պիտի դերադասէ մեզ անջատող դաղափարական տարակարծութիւններէն:

Ձերբազատիլ չուկայիկ ճղճիմ հաչիւններէն, ալանալ լեռ-

ներուն բարձունքը, զօրացնել մեր նկարագիրը մեր սարերուն օրինակով, վանել լքվանքենիզմը մեր էութենէն, վերջ տալ ստրկամիտ օտարամոլութեան, մաքրել, մեռոնել մեր առօրեայ քարքերը, կեղեւել մեր ունայնամտութեան կոշկոռնները եւ վերջապէս զտել եւ քիւրեղացնել մեր լեզուն՝ իրրեւ պերճաղոյն ազդակ մեր գոյատեւման:

Մտաւորականի մը կողմէ ըսուած այս խօսքերուն մէջ, յայտնուած միտքերէն աւելի, արտայայտուող մարդն էր նորութիւնը: Կը նայէի իր վհուժոռ դէմքին, որ ոչինչ ունէր առնինքնող՝ եթէ ոչ նայուածքին մէջ խորապէս զրոշմուած քաջութիւնը, ինչպէս նաեւ արտասանած քառերուն կշիռ տուող հաստատ ու հանդարտ համոզումը: Աւետարաններուն մէջ համաչափօրէն նկարագրուած տուրքերու դիմագիծերէն ոչինչ կար այդ կոշտ արտաքինին վրայ, բայց անոր ետեւ թաքնուած մաքուր, անբիծ, անձնուրաց էակներու յատուկ վեհանձն ոգին քօղի տակ կը պահէր մնացեալը:

Ահա այս մեծ հայն է որ ինկաւ, իր պայքարի ճամբուն վրայ, երբ դեռ ա՛նքան ընելիք ունէր:

Գործը չարունակողներ պիտի գտնուին անկասկած: Պարոյր Սեւակի ձգած պատգամներուն մէջ անոնք պիտի փնտռեն ու գտնեն սերմերը՝ վաղուան մեր աղբիւրին վերածբնուղին:

Վարձքդ կատար, ախրելի Պարոյր, քու «Անլռելի Զանգակատուն»ը մեծ վարպետին հանդիպած տուրքը մը չէ միայն, այլ իրրեւ հայ ապրելու անյաղթ վճռակամութեան մը դրսեւորումը, մեր նորագոյն պատմութեան վրայ նետուած կաթիլ մը յոյս, կաթիլ մը լոյս աւելցնելու նուիրական արարողութիւն մը:

Ժողովուրդներու պատմութեան մէջ նման մեծութիւններ բանակ չեն կազմած երբեք: Իր մահէն վեց տարի ետք, մեր միակ մխիթարանքը այն է՝ որ Պարոյր Սեւակ գոյութիւն ունեցած է ու գործած իրրեւ Մարդ, Բանաստեղծ ու Նամանաւանդ՝ Հայ:

31 – 7 – 1977

ԵՍ ՏԵՍԱՅ ԱՆԴՐԱՆԻԿԸ

Առաջին եւ վերջին հանդիպումս եղաւ։ Դեռ մանկապարտէզի աշակերտ՝ Աթէնքի մէկ արուարձանի մութ սրահի մը պատուհին վրայ տեսայ զինքը։

Տարիները ու անոնց չալկած հասունութիւնը չկրցան ջնջել այն տպաւորութիւնը զոր ժապաւէնին պատկերները դրոշմած էին վրաս։ Տեսածս Անդրանիկն էր։

Մէկ ժամուան այդ տեսակցութենէն ետք, ի զուր՝ մարդիկ ջանացին զիս համոզել որ այդ հերոսը Շահխաթունին էր։ Դիւրին քան չէ մանուկի մը երեւակայութեան թռիչքները ուղղել։ Տեսածս Անդրանիկն էր, Ան որ իր վրիժառու բազուկով զգեստած էր Ալվիկ պէկը, Սաքիւր Սերորը գլխատող այդ հրէշը։ Հակառակը պնդել աւելորդ էր։

Այդպէս ուրեմն, Քաջ Անդրանիկը իմ մանկութեան առաջին ընկերս եղաւ ու մնաց։

Տարիներ ետք մարդկիկ ջանացին մեծ հերոսին պզտիկ պատմութիւններով զբաղիլ։ Ոմանց համար Դաշնակցութենէն իր հրաժարիլը կարծես աւելի հերոսական արարք մը եղած ըլլար, քան անոր մղած հերոսական մարտնչումները նոյն այդ կուսակցութեան դրօշին ներքեւ։

Բայց որքան ուրախ եմ, որ իմ ճանչցած Անդրանիկը հեռու մնաց այդ հաշիւներէն։

Տարիներու հոլովոյթը ու մարդոց ճղճիմ առեւտուրը չկրցան աղօտել իմ մանկութեան հերոս ընկերոջս պատկերը։ Շնորհիւ իրեն է որ յառաջդիմութիւններ արձանագրած էի

պատմութեան դասերուն մէջ, ապշեցնելով ուսուցիչս: Բնականաբար չէի յայտնած Անդրանիկի հետ ունեցած հանդիպումս, եւ զաղտնի պահած՝ որ անոր մխրատործութիւններուն չարունակութեան աւելի չուտ ծանօթանալու փափաքն է որ մղած էր զիս յաւիտականութեամբ կարդալու մեր յեղափոխական պատմութեան դիրքերը: Աւելորդ է ըսել, որ տարեկիցներուս համար Անդրանիկը զարճած էր հայ ժողովուրդի ըմբոստ ոգին մարմնաւորող մարտիկը:

Շնորհիւ իրեն՝ ամերիկեան ժապաւէններու հերոսները ժժգունիլ սկսած էին: Դաղրեցանք կապկելէ Պիւֆալօ Պիլլը, Թոմ–Միքսը, եւայլն, եւ լրջօրէն որոշեցինք շուխնկ–կոմ չծամել: Բաւական դժուար եղաւ այս վերջին որոշումին գործադրութիւնը: Երանելի՛ օրեր, ուր դիտէինք բնազդաբար հերոսները պատուել: Կ'օրինակէինք ինչ որ լաւ էր, հայկական: Երախտապարտ էինք Անդրանիկին, որու չնորհիւ վարդանները առասպել զարճած պատմութիւնը, կը կրկնուէր մեր աչքերուն առջեւ մեզի աւելի մատչելի եւ արտաքինով մեզի նմանող հերոսի մը կողմէ:

Շնորհիւ Անդրանիկին մեր մանկական երկիւղները փարատած էին: Աննիբաղներ չկային մեր պատմութեան ապառնացող: Խալիլ պէկի զլխատուած մարմինը վկայ, որ վախնալու ոչ մէկ պատճառ ունէինք քանի կար Անդրանիկը եւ իրմով հպարտ՝ հազարաւոր հայ մանուկները:

Այսօր իր մահուան 50րդ տարեդարձին, մեր մանկութեան անբիծ օրերու յիշատակարաններու արծարծումը, լաւագոյն միջոցն է մեր յարգանքի տուրքը տալու, դիւցազնութիւնն ու առասպելը իրականութիւն դարձնող, մեր պատմութեան այս անվեհեր հերոսին՝ Զօրավար Անդրանիկին:

30 – 8 – 1977

ՓԱՐԻԶԸ ՕԳՈՍՏՈՍԻՆ

Միակ քաղաքը, որ կրնայ կռնակ դարձնել արեւին ու լոյսի պակասէն չտառապիլ: Եզակի իր էութեամբ, Փարիզ՝ քաղաք մը ըլլալէ վերջ, հին ու նոր պատմութիւններով բեղմնաւորուած՝ դարձած է աննիւթական ներկայութիւն մը, հարուստ եւ վարակիչ իմաստութեամբ մը յղի:

Հին ու նեղ փողոցներ, խոնաւ ու գորշ պատեր, ուր Ֆրանսան իր պատմութեան փառահեղ էջերը արձանագրած է: Կենդանի մատեան մարդկային փառքերու ու անկումներու. հերոսութիւններու ու դաւերու բեմադրավայր, գիրերու եւ արուեստներու առկայծող ճրագ, թագաւորներու ամրոց եւ յեղափոխութեան օճախ, ու դեռ անհուն սէրերու հեւացող խորան եւ նոյնքան սուրատելութեանց հնոց: Եւ այս բոլորին կողքին, լուսանցքին վրայ նետուած ահա եւ մեր Փարիզը, Հայուն Փարիզը:

Հոս է որ արհաւիրքէն ճողոպրած սերունդը ապաստան գտաւ ու ապագայի համար նոր երազներ մշակեց:

Ֆաուէէն մինչեւ Սէն Մվրէլ եւ Մոնփառնաս, հայ միտքը մերթ երթեց եւ մերթ նահանջեց առանց երբի: Հոս, մեծ–մեծ ծրագիրներ ծնունդ առին ու պատրանքին թափով հոգիներ ղուացան եւ յոյսի կայմեր բարձրացան, որոնք աւա՛ղ, կարճ ժամանակէ մը վերջ ինկան, սահեցան այս լպրծուն ու գորշ սալայատակներուն վրայ: Կախարդիչ ու կլանիչ Փարիզ, որ անտարբեր մնաց մեր ճիչերուն, մեր ցաւերուն: Մոնփառնասը պարպուեցաւ, ու չարան–չարան հայ մտքի եւ զէնքի

տիտաններըը, ուղղուեցան դէպի Փէռ–Լաշէզ, ուր անոնց խըռուված հոգիներն ու յոգնած մարմիններըը հողին յանձնուեցան: Քանի՛ քանի՛ թափօրներ դոց ըրին ճամբան այդ դերեզմաններուն: Ու տարիներու ընթացքին տապանաքարերը չատցան: Խորտակուեցան ու լռեցին քանի–քանի դրիչներ, ու դեռ քանի՛ քանի գործեր կիսատ մնացին:

Պայծառ եւ արեւոտ օր մը. Օգոստոս 30: Արեւով կամ առանց արեւի, փարիզը է՛ ու կը մնայ Փարիզ:

Կլիմայական քմահաճ երեւոյթները երկրորդական քնոյթ ունին հոս: Կը քալեմ այս հին ու նեղ փողոցներուն մէջ, կը քաուիմ խոնաւ պատերու քարերուն եւ ականջ կու տամ անոնց խուլ ճայներուն: Պաղ լռութիւն ամէնուրեք, ոչ մէկ արձագանգ մեր Փարիզէն, Հայու Փարիզէն:

Դառն անդրադարձում. մեր Փարիզը բացակայ է հոս, այս հին ու նեղ փողոցներուն մէջ, որ առեներին՝ օ՛ հեգնանք, կառափնատը հանդիսացած էր մարդկային անարդարութեանց: Մեր ցաւերուն անհաղորդ մութ ու պորշ քարեր Փարիզի, կ'ատեմ ես ձեզ այս պահուս:

Կը լքեմ այս հին ու նեղ փողոցները, ուր հիմա ցոփութիւն կը բուրէ ու քայլերս կ'ուղղեմ դէպի Շաթըլէ, դէպի Հայութիւն տանող ճամբան: Հոն պէտք է «շանժէ» ընեմ, այնպէս չէ՞ Շահնուր, գտնելու համար կորսուող Հայութեան մը ներշնչարանները:

Ու փապուղիներուն մէջէն կը տուրայ հանրակառքը: Փէռ–Լաշէզ: Ինծի պէս չատեր եկած են ուխտի: Սարերու Աւլան՝ Զօրավար Անդրանիկի դամբարանին առջեւ ծնրադիր եւ երկիւղածութեամբ աղօթող իմ ժողովուրդս: Ինչ փոյթ թիւը: Քահանան հոն է ու խունկը վերամբարձ, դէպի հայրենիք կը տանի մեր մրմունջները: Արարողութենէն ետք, Անդրանիկի կամաւոր զինուորներէն մէկը ջուր կը թափէ շիրիմին վրայ, որպէսզի զովանայ քաջ մարտիկին տանջուած հոգին: Ուրիշ մը կը թնդացնէ իբրեւ Արծիւը ու ներկանները զսպուած յուզումով արձագանգ կու տան: Ցիսուն տարի առաջ թաղուած երգն է, որ ահա յարութիւն կ'առնէ հոս Փէռ–

Լաչէզի մէջ։ Շնորհիւ ձեզի, որ անդին ու աղնիւ Հայեր, Օգոստոս 30ին, փէռ–Լաչէզ լոկ գերեզման մը չէ մնար, այլեւ ուխտի հանգրուան մը մեր անհեղր ու վեհ ճախրանք–նեերուն։

2 – 9 – 1977

ՏԱՐԵԴԱՐՁ ՄԸ

1890–1977

Տարեդարձները միշտ ալ եղակի տեղ մը կը գրաւեն մեր կեանքին մէջ: Ուրախ կամ տխուր, լրջութիւն կը պարտադրեն: Ազգային քնոյթ կրեն կամ անհատական, պատկերը նոյնն է: Հանդիսութեան մը նախագահը, պատարագիչ քահանան կամ ալ պարզ տեղանապետը նոյն եւ ընկալեալ օրէնքին կը հնազանդին: Մէկը գաւաթ մը ջուրով, միւսը նշխարով եւ երրորդը դինիի քաժակով, կը մնան լուրջ իրենց կատարած արարողութեան ընթացքին:

Այս օրերուս ափիւռքի բոլոր հայկական գաղութներուն մէջ կը տօնուի Հ. Յ. Դաշնակցութեան 87րդ տարեդարձը:

Պատկառելի ներկայութիւն մը ազգային կեանքին մէջ: Սերտօրէն կապուած մեր ժողովուրդին, քաժնեց անոր դառն ու ուրախ օրերը: Ֆանի-քանիներ ինկան իր դրօշին տակ յանուն Հայրենիքին, պաղատարին: Իր հիմնադիր անդամները օրինակը տուին զոհաբերութեամբ, իրենց կեանքովը: Անպուղական դէմքեր որ չկան: Մեզի վիճակած ժառանգը քաւական է պատկերացնելու իրենց մեծութիւնը, արժէքը: Սուրբեր չէին անկասկած: Ապրած էին ու գործած իրբեւ մարդ ու իրբեւ այդպիսին հանդիպած էին նաեւ սատանային ու նոյնիսկ եղան պահեր որ գործեցին անոր հետ կողք կողքի: Ո՞վ աւելի կրնար մնալ յեղափոխութեան վիհ ու բոհին մէջ: Կարեւորը մարդ ըլլալն էր եւ հայ մարդ. էի՛ն: Կրնային բարեկեցիկ եւ հանդիստ կեանք մը ունենալ. ընտրեցին դժուարագոյնը: Եւ որպէսզի իրենց խօսքն ու գործը

ռոմանթիք թռիչքի մը չվերապրուի, առեղծեցին կուսակցութիւն մը օժտուած ծրագիրով, որ այդ օրերէն ի վեր ազգայնօրէն լմբռնուած Հայութեան մը հաւատոյ հանգանակը դարձաւ:

Մեր ազգային վերածնունդի նախակարապետները՝ Ա. Բուվեան, Նազարեանց, Ալիշան, Պրիմեան Հայրիկ եւ մանաւանդ Բաֆֆի, արդէն իսկ հողը պատրաստած էին: Կը մնար համադրել զուգահեռ մտածումները ու հետեւելով ժողովրդական խաւերուն մէջ վիթխոյ զգացումներուն, ստեղծել ծրագիր մը որ պատչաճի մեր ազգային եւ քաղաքական իրականութեան պահանջներուն:

* * *

Ըսինք որ տարեդարձ մը ծէս մըն է, որ պէտք է կատարել համապատասխան կրջութեամբ: Նուաղագոյն յարգանքը յեղափոխական կուսակցութեան մը հիմնադիրներուն ու անոնց գործին հանդէպ, այդ կը թելադրէ: Իրենց բացակայութիւնը պատճառ մը չէ որ հեռանանք այս հարկադրանքէն: Կայ ու կը մնայ իրենց մեզի թողած ասանդը որ ինքնին ակնածանք կը պարտադրէ:

1977ին, Փարիզի մէջ, երթել եւ առաստաթը կենդանացնել, տեսակ մը «գայլի աւետարան կարդալ», կրնայ քմծիծաղ յառաջ բերել, ժամանակավրէպ նկատուիլ. «Ի՛նչ Դաշնակցութիւն, ի՛նչ կուսակցութիւն»: Նման մտածողութեան բուն արմատը տգիտութիւնն է որ ինքնին այպանելի չէ եթէ ենթական պիտնայ որ... չի պիտեր: Համբերութեամբ կարելի է քան սորվեցնել. կրկնել որ ապուխտով ու խորոված֊ով էֆ ընել կամ ալ հոգեհանդիստ հոգեհանդիստ եկեղեցի այցելելը, Հայ մնալու պրաւական չեն: «Յառաջ»ի ընթերցողները լաւ պիտեն որ այս թերթը միշտ ալ ճաղկած է փոլէտրիկ հայրենասիրութիւնը եւ չատերուն մօտ արմատացած քնապանգական մէխանիզմ՝ տրամադրութիւնները, նոյնքան այպանելի՝ ցորչափ կը մղեն Հայը, Աստծու նախախնամութեան՝ «Տէր, կեցո՛ զու զՀայս»:

Սփիւռքեան կեանքին մէջ աւելորդ է նման վերաբերում-
ներ դասակարգերու կամ ալ աղանդներու փիլիսոփայութեան
վերագրել: Կրաւորական եղիր ոչ դասալիք այս երեւոյթին
պատճառը, այլասերուածութիւնն է՝ ենթահողը ապազգայինի մը-
տայնութեան մը աճումին: Հայ են, կասկած չկայ. լուսա-
ւորչական՝ Քրիստոսը վկայ. եւ փորերնին կուշտ: Հայաս-
տան մըն ալ ունին իրենց սիրտերուն մէկ անկիւնը եւ վեր-
ջակէտ:

Հասկնալի է որ այս տարրը խրտչի քաղաքական քանա-
ձեւումներէն, մասնաւորաբար Հ. Յ. Դաշնակցութեան առա-
ջադրութիւններէն: Մորքին մէջ կրնան եւ պէտք չըլլալ քայլ
կը նախընտրեն լռել, չխանգարուիլ:

Այս երեւոյթը կը հաստատէ որ դաղափարական բովան-
դակութեամբ յօդուած դրելը դժուար է: Գաղափարով անա-
նձնելու պահանջը որքան ալ ազնիւ ըլլայ իր էութեան մէջ, մեր
իրականութեան, պէտք կարեւոր գանգուածին համար կենսա-
կան նիւթ մը չէ: Աւօրեայով վլլանուած ամբոխ մըն ենք ու
կը հետեւինք հոսանքին: Ու այդ ամբոխին մէջ կ'ապրինք եւ
մենք եւ խրթեա «հին պլուխ»ներ դեռ կառչած կը մնանք հայ
ժողովուրդի ամբողջական ազատագրութեան գաղափին: Ասի-
կա ըսել չէ որ էլվիս Փրեսլէն չենք սիրեր. Պոսկի վունկին եւ
ճէրբէն ալ անծանօթ են մեզի: Ի հարկին կ'երգենք ու կը պա-
րենք անոնց հետ, անոնց պէս: Բայց երբ կը խօսինք կամ կը
գրենք հանրային բեմերէն, կը նախընտրենք ականջ դնել
Ռուսօին քան Պիթըլսներուն: Այդ հետեւողութեամբ ալ հա-
մոզուած ենք որ մեր խօսքը պահանջի մը արդիւնք է: Եթէ
չհամապատասխանէր անհատի կամ հասարակականութեան ըն-
դոծին պզտցումներուն, չատոնց վիժած կը, սահած: Հայ
ժողովուրդի անցեալն ու ներկան, սփիւռքի մէջ եւ մասնա-
ւորաբար Հայաստանի, լծկուզ ճեւով տարբերող արտայայ-
տութիւններով, կը հաստատեն մեր գասանածը:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան 87րդ տարեդարձին առթիւ բը-
նական է որ մեր յարգանքի խօսքը բերենք ալեհեր քայլ միշտ
կենսունակ այս կուսակցութեան որ 19րդ գարու վերջերէն
մինչեւ օրս գործեց ու պիտի գործէ յանուն հայ ժողովուրդի

ազատութեան, անոր մշակոյթի ու ազգադրին զիտակցութեան զարգացման:

«Ցառաջ» իբրեւ տեսակէտ ունեցող թերթ սիտի չարունակէ արձագանգիչը ըլլալ մեր ժողովուրդին մէջ արմատացած հաւատոյ հանգանակին, — իր խոկ քանաձեւումով նըվիրագործուած «Ամբողջական Հայաստան, Ամբողջական Հայութեամբ»:

Մեր հանրային կեանքին մէջ աճող քացասական երեւոյթները, օր ըստ օրէ կը հեռացնեն հայ զանգուածները հաւատքի խորանիներէն: Այս է պատկերը մեր մաշուող առօրեային: Գալկոտ, հոդմատատան նկար մը անկասկած: Եթէ միայն այս ըլլար իրականութիւնը, ճիշտ է որ մեր վերոյիշեալ առաջադրութիւնները, հոգեշահ ցանկութիւններու կարելի էր վերադրել: Գաւաթ մը ջուրով հարանիք ընելու պէս բանի մը նմանցնել: Բայց իրատեսութիւն է նաեւ հաստատելը որ մթագնած երկնակամարին վրայ անակնկալ պերճ հրդեհումներ եւ յուսադրիչ պոռթկումներն ալ չեն պակիր: Եւ վերջապէս վեց միլիոնի հասնող Հայութիւն մը կայ զոր կարելի չէ հաւաքական անճնասպանութեան թեկնածու նկատել: Կայ երիտասարդութիւն մը որ իր ներկայութիւնը արդէն զգալի կը դարձնէ բոլոր մարզերուն մէջ զոր պէտք է տոգորել մեր դաղափարականով, կապելով զայն իր հողին, մեր հողին: Եւ այս բոլորէն առաջ կայ մեր հայրենիքը, այսօր խորհրդային՝ դարերու քրտինքով ու արիւնով մկրտուած հող մը, որուն ամբողջացումը, ինքնին, կ'իմաստաւորէ մեր պայքարը:

26/27 – 11 – 1977

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ Ս. ՊԱՐԱՃԱՆՈՎԻ ՀԵՏ

— Հին Թիֆլիզի նեղ փողոցի մը մէջ,
Գացի գտայ Պարաճանովը... —

Այս վերջերս Ֆրանսացի լրագրողներ այցելած են Պարաճանովին եւ փարիզեան երկու օրաթերթերու մէջ (Լիպերտասիոն եւ Լը Մաթէն տը Փարի) հրատարակած, իրենց քաղած տպաւորութիւնները:

Այս առթիւ իրենց ընթերցողներուն հրամցուցած են նաեւ Ս. Պարաճանովի պատանեկութեան (դռնփակ) բոլոր մանրամասնութիւնները: Կարդացինք լեղի համ տուող այդ դէպքուածքները: Ինչ որ զարմացուց եւ ընդվզեցուց մեզ այն է որ «տեսակէտ» ունեցող թերթեր Պարաճանովի պարագան աւելի օգտագործած են ո՛չ թէ արդար դատ մը պաշտպանելու մըտահոգութեամբ այլ յազուրդ տալու համար գօտիէն վար վիթխարի քնապղներու ախրահար ընթերցողներուն: Անոնք արդէն իսկ ունէին իրենց պաշտօնաթերթերը: «Լիպերտասիոն» եւ «Լը Մաթէն»էն ուրիշ բան կ'ակնկալուէր: «Ձախ» ըլլալու հանգամանքը նման սայթաքումներ ընելու ապահովագիր մը չէ:

Այս ամառ ես ալ հանդիպեցայ Պարաճանովին: Մէկ ժամ տեւող մեր խօսակցութենէն (թարգմանի մը միջոցաւ) տեսք նկատեցի որ վերջ չեն գտած իր տառապանքները: Ըլլալ ազգատ, առողջ եւ դժբախտ, ահա տպաւորութիւնս «Հրեղէն Զիեր»ու եւ «Նոան գոյները» ժապաւէններու հեղինակ, տաղան-

դաւոր եւ ճզակի անհատականութեան տէր այս հայ բեմադիրէն:

Ինչո՞ւ:

Երկար ժամանակ վարանեցայ իր մասին գրելէ: Ի՞նչ գրել, ի՞նչպէս եւ ինչո՞ւ: Ցրանսական վերոյիշեալ թերթերու թղթակցութիւնները վերջ տուին տատամսոտումներուս: Այդ թերթերէն առաջ կրնայինք «Յառաջ»ի ախնականերուն մէջ Պարտճանովի դատավարութեան թղթածրարը հանել: Օգտակար պիտի ըլլայի՞նք: Անկասկած դատավարութեան մանրամասնութիւններուն լոյսին տակ պիտի տեղեկանայինք թէ՝ իսկապէս Պարտճանով միամտառակա՞ն է թէ ոչ. կամ ալ, օտար դրամներու վաճառքով զբաղած ըլլալու ամբաստանութիւնը ճի՞շտ է թէ ոչ: Մեր մտահոգութիւնը այս պարագային նման անհերթեթ հարցերու քննութեան մէջ չէր կայանար: Որովհետեւ եթէ նոյնիսկ երեւութապէս զրէական չապիկով կը ներկայացուի Պարտճանովի ամբաստանութիւնը, խորքին մէջ ան զատապարտուած էր իր արուեստի եւ ստեղծագործական մարզերուն մէջ յայտնած այլախոհ ըմբռնումներուն համար. ըմբռնումներ որոնք խոտոր կ'ին միմչ այդ ընդունուած պաշտօնականացած կանոններուն:

Ծիծաղելի կամ միամիտ պէտք է ըլլալ ուրիշ տեղ փընտռելու համար անոր յանցանքը: Ընդունինք վայրկեան մը որ իրեն վերագրուած անհատական թարքերը ճիշտ ըլլան: Բայց յիսուն տարեկանի՞ն յայտնի դարձան անոնք: Պարտճանովի անձնական տարօրինակութիւնները չատոնց ծանօթ եղած ըլլալու են բոլորին: Բայց անբաղձալի մը դատելու հնչտ ձեւը անոր մէջ խոցելի կէտ մը գտնելն է: Գտնուեցաւ՝ վէրտէրաաք:

Իր թանտարկութեան ընթացքին ի նպաստ իր աղատագըրման եղած բողոքի կոչերը ստորագրող ծանօթ անձնաւորութիւնները անտեսեցին նորավէպերու յատուկ այդ զրպարտութիւնները, որոնք կը ձգտէին արուեստականօրէն քօղարկել ամբաստանութեան բուն պատճառը. Պարտճանով թանտարկուած էր իր ստեղծագործութիւններուն եւ մանաւանդ բար «Նռան գոյնը» ժապաւէնին մէջ բացառիկ տաղանդով

դրսեւորած զաղափարներուն համար: «Լիպերասիոն» եւ «Լը Մաթէն» մոռցած կը թուին ըլլալ Ֆելլինիի պվխաւորութեամբ Ֆրանսայի եւ օտար ականաւոր վեմադիրներու եւ պրողներու բողոքները ու իրենց յօդուածներով, պիտակցաբար կամ ոչ, կը խաթարեն Պարաճանովի պատասպարտութեան իրական իմաստը: Նման դրութիւններ չվոխի կը ստեղծեն ու կը վարկաբեկեն արդար դատ մը: Միասեռականութիւնը դատապարտելի ըլլալը կամ ոչ, ձգենք ուրեմն այդ թերթերու մտնադէտներուն:

Մեզ յուզողը երէկ եւ այսօր մեծ արուեստագէտի մը վիճակուած ճակատագիրն է: Երէկ երբ բանտի մը նկուղին մէջ էր, մեր բողոքի ձայնը միացուցինք բոլոր անոնց, որոնք կը պաշտպանէին ստեղծագործելու ազատութիւնը: Այսօր Պարաճանով ազատ է: Ի՞նչ վոխուած է իր կացութեան մէջ: Գանեւմէկ ամիսէ ի վեր կը գտնուի իր հօրենական տան մէջ. հոն ուր ծնած է ասկէ չորս տասնեւհինգ տարիներ առաջ: Կ'ապրի իր մօրը եւ քրոջը հետ: Հին թիֆլիզի նեղ փողոցի մը քարաչէն եւ փայտէ պատշգամներով օժտուած տուն մը: Փոքրիկ բակ մը անխնամ վիճակի մէջ, ուր նիհար կիներ մը առտընին գործերով զբաղած է: Իր մայրը, հազիւ կը նայի մեր կողմը երբ ներս կը մտնենք ցանկապատին մէջ բացուած դրռնէն: Սերգէյ Պարաճանով, կը հարցնէ լինջի ուղեկցող վրացի թարգմանը: Գլխու շարժումով ցոյց կու տայ մեզի առաջին չարկին վրայ գտնուող դուռ մը:

Դէմ առ դէմ ենք. ոտքի կ'ելլէ հարցական նայուածք մը պտըտցնելով մեր վրայ: Միջակէն աւելի հասակ մը, չաղթանդամ, խիտ մօրուքով զարդարուած դէմք եւ ... աչքեր, Հայու աչքեր, պրպտող եւ խորունկ:

Սեղանին չուրջ: Հայերէնը խիստ տկար է: Ո՞վ ենք: Վրացի թարգմանս կը բացատրէ: «Եկած է Վրաստանի առօրեայ վեանքը նկարահանելու Ֆրանսական հեռատեսիլին համար»: «Պէտք է մեր պերեզմանները նկարահանէք լման գաղափար մը ունենալու համար մեր կեանքի մասին»: Պարաճանովեան «կատակ» մը մտածեցի եւ խուսափեցայ բացատրութիւններ ուղելէ: Մէկ ժամ մնացի իր մօտ. որեւէ նոթ

առնելու չեմ ելած, այլ տեսնելու գինքը, յարմնելու համար վա յարգանքս իր գործին հանդէպ: Կը զգամ որ Հայ ըլլալս անտարբեր չի թողուր գինքը: Ուրախ է: Կը հարցնեմ. — Հայաստան բարեկամներ ունի՞ք. — Շատ. մեր կը թուէ անուններ: Սիրվա Կապուտիկեան եւ նամանաւանդ անոր տըղան՝ Արան: Ակնածանքով կը խօսի Հայոց Հայրապետ Վազգէն Ա.ի մասին: Ծանօթ կը թուի ըլլալ Հայաստանի եւ Վրաստանի մէջ ապրող հայ արուեստագէտներուն ոչ միայն անձին, այլ նաեւ գործին: Կարճ, կտրուկ բառերով լուրջ բնութագրութիւններ կ'ընէ: Երբ սիրէ մէկու մը գործը, գիժ ածականը կը գործածէ: Այդպէս Կապուտիկեանի տղան՝ Արան գիժ է. գիժ մըն ալ Թիֆլիսաբնակ նկարչուհի Նաչատըրեանը, որուն մէկ գործը պատէն կախուած կ. ժեռո Պօշը յիշեցնող նկար մը: Գիժ մըն ալ երիտասարդ բեմադիր Արտաւազդ Բէյլէրեանը. իր մասին «Օ՛հ, մեծ գիժ է»: Կը խօսի արագ, ձեռքի լայն շարժումներով, հապճեպօրէն մէկ նիւթէն միւսը անցնելով: «Նահապետ» ժապաւէնը տեսա՞ծ է: «Վատ չի, Հ. Մալեան (բեմադիրին անունը) լաւ տղայ է. «Նահապետ» վատ չի: Էտմոն Քէօսէեանի «Մխիթար Սպարապետ» ժապաւէնը այդ օրերուն կը ցուցադրուէր Թիֆլիզի մէջ. ինչ է իր կարծիքը: Այս անգամ պատասխանը դէմքի մկաններու ժխտական շարժումով կ'արտայայտէ: Այն տպաւորութիւնը կը կրեմ որ ոչ միայն գործը չէ սիրած այլ եւ յատուկ սէր մը չի տածեր հանդէպ է. Քէօսէեանի անձին: Մեր նիւթին առարկան այդ հարցը չէր. չուզեցի աւելի խորանալ: Աւելի ուշ երբ Թիֆլիզէն Հայաստան անցայ, ծանօթ անձնաւորութիւն մը իմանալով որ Պարաճանովին հանդիպած եմ ու խօսած «Մխիթար Սպարապետ» ժապաւէնին մասին հետեւեալը ըսաւ. «կան արուեստագէտներ, որոնք արժանաւորում են հայրենիքը, նրանցից է Պարաճանով. եւ կան որ արատաւորում են մեր արուեստը»: Անուններ չտուաւ: Ծանր էր հարուածը այդ անանուն մարդոց հասցէին ուղղուած:

— «Չեն թողնում որ այս բոլորը նկարի վերածեմ
... Չեն ուզում» —

Վերադառնանք Պարաճանովին մօտ, ուր մէջին տարիքի կին մը ժպտուն երեսով կը դարեւէ: Հարազատ քոյրն է: Ոտքի կը մնայ: Մէկ անգամ միայն խօսեցաւ նոյնպէս տկար հայերէնով, ըսելու համար որ մենակ չթողնեմ եղբայրը: Ի՛նչքան սէր կար այդ պարզ բառերուն մէջ:

Պարաճանով զգալով որ երկար պիտի չմնամ, սենեակին անկիւնը գտնուող բազմոցը ցոյց տալով ըսաւ. «Խստեղ քնիր, ինչի պէտք հիւրանոցը. Խստեղ լաւ է»: Կը զգամ որ պահանջն ունին ներկայութեան մը: Եթէ վստահ ըլլայի որ իմ մնալս իրեն օգուտ մը կը բերէր, հաւանաբար ձեւ մը գտնէի գինքը աւելի յաճախ տեսնելու. համոզուած էի հակառակին:

Ի՞նչ են ծրագիրները. պատրաստ գործեր ունի՞: Դէմքի մկաններու անհանգիստ չարժումներէն կը հասկնամ որ աւելորդ է հարցումս: Քանի մը դարակներ կը բանայ եւ դուրս կը հանէ հոն դիզուած հարիւրաւոր թուղթերէ բաղկացած, ձեռագիր նիւթեր. «Չեն թողնում որ այս բոլորը նկարի վերածեմ, չեն ուզում»: Կէս ռուսերէնով կէս հայերէնով կը շարունակէ. «մէկուկէս տարի է որ «ազատ» եմ, չեն ուզում որ գործեմ. փող չեմ շահում, ապրում եմ դրացիների փողով»: Մատովը ցոյց կու տայ քիչ մը անդին պատշգամին վրայ նստած կին մը. «նա էլ փող է տալիս ծխախոտիս համար...»: Այնիւ դրացիները, որոնք թէ՛ նիւթապէս եւ թէ բարոյապէս կ'օգնեն որ այս անհանգիստ մենաւորը ամբողջովին լքուած չզգայ ինքզինքը: Կարծես վանդակի մը մէջ պոցուած ըլլայ: Իրեն պարտադրուած վիճակէն զայրացած կը դառնայ սենեակին չորս կողմը, կը նստի-կ'ելլէ: Թէ՛ կը խօսի թէ կը գծէ. ձեռքին մէջ միշտ մատիտ մը կայ եւ սեղանին վրան ալ մկրատ: Խաչաքարտ մը կ'առնէ ու կը սկսի գծել վերջն ալ մկրատով ձեւ կու տայ խաչաքարտին: Այդպէս սեղանին վրայ կը շարուին զանազան, զարմանալի տիպարներ Պարաճանովի երեւակայութենէն ծնած: Անդրծու-

թենէն տառապող էակ մը որ իրեն պարտադրուած մինակութեան ցաւը փարատելու համար, անդադար կը ղծէ կամ ալ շուրջը գտնուող որեւէ կտաւ առնելով հանդոյցներ կ'ընէ եւ զանոնք կ'ապրակերպէ մարդկային տիպարներու: Մարդհանդոյցները՝ որոնց լեզուն կը պակսի ձեր երեսին պոռալու իրենց թաքուն տուայտանքները:

Կը հարցնեմ. այցելուներ ունի՞:

«Ախ, Ցրանսայէն ալ եկան: Վերջերս Պէրնար Նոէլը, թարգմանի մը հետ, այցելեց. ուղեց տեղեկութիւններ. տուի յայտնեցի ջժգոհութիւններս: Թարգմանը փոխանակ թարգմանելու բանաւէճի ելաւ հետս: Բարկացայ ու երեսին տուի թէ թարգմանի պէտք ունէի եւ ոչ ոստիկանի»:

Պարաճանով ծայրայեղ է իր ակրերուն եւ առելութիւններուն մէջ ինչպէս կ'ըլլան նկարագիր ունեցող անհատականութիւնները: Երկդիմի խօսքերու անծանօթ: Քաղաքական եւ գաղափարական առումով այլախոհ մը չէ խորհրդային կարգերուն նկատմամբ, այլ դէմ է այդ կարգերը, — իրեւ թէ պաշտպանող, — իմաստակ քծնող պաշտօնատարներուն: Ըստ իս այդ միջակութիւններուն զոհն է Պարաճանով: Դուրսէն դիտողներուս համար զարմանալի կրնայ թուիլ այս երեւոյթը: Ի՞նչպէս ընդունիլ որ Խորհրդային Միութեան պէս հսկայ պետութեան մէջ նման տարկամիտ մարդիկ յաջողին մթնոլորտ պղտորել: Ի՞նչպէս ընդունիլ որ անոնց դրդումով այսպէս անմարդկային վերաբերում ցոյց տրուի Պարաճանովին դէմ. այսինքն անձի մը որ պատիւ կը բերէ ոչ միայն իր պատկանած ազգին այլեւ բովանդակ խորհրդային ժողովուրդին: Վրացի մը, իր մասին խօսելով կ'ըսէր.— «Եթէ Խորհրդային Միութեան մէջ իր նման տասը բեմադիր ունենայինք, կրնայինք, Պարաճանովի բանտարկութիւնը ու ներկայիս իրեն ղէմ եղած պոյքոթը անտեսել. եթէ նոյնիսկ երկու հատ դոյութիւն ունենայինք, դեռ կրնայինք, — ցաւելով հանդերձ եղածին, — անցնիլ: Բայց երբ մէկ է Պարաճանով, իրեն հանդէպ եղածը ոչ միայն անմարդկային է, այլ պարզապէս... ապուշ: Պարաճանով ժամանակակից բեմադիրներէն քայլ մը առաջ է շարժանկարի մարզին մէջ: Իրեն նման

«այլախոհներ» մխայն պատիւ կրնան բերել քովանդակ խորհըրդային արուեստին»: Այսպէս կը խօսէր Վրացին որ Հայ մը փառաբանելու մարմաջէն չէ որ կը տառապէր:

Նստած եմ ուրեմն այդ քացառիկ արուեստագէտին դիմացը: Կը նմանիմ մէկու մը որ ականատես կ'ըլլայ ծովամոյն եղող լուղորդի մը քայց լողալ չգիտնալուն համար անզօր կը դիտէ անոր վախճանը: Այս պարագային վտանգուածը արուեստն է:

Աչքիս առջեւն են «Արա Գեղեցիկ», «Մոսկովանանք Անդենաւականէն», «Սասնայ ծռեր»ու ձեռագիրները: Ե՞րբ պատկերի պիտի վերածուին: Կը հարցնեմ.— Երեւանը չի՞ կրնար օգնել որպէսզի հարթուին տարակարծութիւնները: «Օգնում է, բայց Մոսկուան չի ուզում, չի թողնում»:

Ասելի վերջ հաստատեցի որ չատեր կը փորձեն ելք մը դտնել, բայց ներկայ պայմաններուն մէջ Պարաճանովի ի նըպաստ խօսիլը եւ մանաւանդ իրեն ի նպաստ միջամտելը հոն, տեսակ մը հերոսութիւն կը պահանջէ, եւ քոլորս ալ գիտենք որ քիչ մը ամէն տեղ հերոսները յոգնած են:

Վայրկեաններըը կը սահին եւ կը պատրաստուիմ հրաժեշտ առնելու իրմէ: Յոգնած «հերոս» մըն ալ ես այդ վայրկեանին: Երեւութապէս պարզ այս խնդիրը խորքին մէջ դորդեան հանդոյց մըն է: Ի՞նչ ընել եւ ի՞նչպէս: Լուրջ հարց մը՝ որուն անկարելի է հապճեպօրէն պատասխան գտնել:

Բոպէ մը Պարաճանով մոռցած իր ցաւերը, կ'ուզէ որեւէ ձեւով նուէր մը ընել ինծի: Յոյց կու տայ պատերուն վրայ կախուած արժէքաւոր առարկաներ: «Ա՛ռ ինչ որ ուզում ես, ուզում եմ տալ, ա՛ռ···»: Ոտքի է արդէն եւ աչ-ճախ դառնալով յարմար նուէր մը կը փնտռէ: Ձեռքէն քաշելով կը խնդրեմ որ նստի. գինքը տեսնելու եկած եմ, տեսակ մը ուխտադնացութեան: Կը պնդէ.— Ձեր նկարը տուէք, այդքան: Արդէն պրպտուքի մէջ է. պղրոցկէն պուրա կը հանէ քանի մը նկարներ: Կը պատեմ. ձեռքէս առնելով, նկարին հակառակ կողմին վրայ կը գծէ երկար ժապաւէն մը եւ բերանը բացուած, կտրելու պատրաստ մկրատ մը: Քանի քանի՛ մկրատ-

ներու զոհ գացած են իր ժապաւէնները: Իր կեանքին առօրեայ յաճախանքը կը թուին ըլլալ այդ մկրատները:

Պատկերներու տրցակէն կը զատէ հատ մը եւս. մատիտով ռուսերէնով երկու բառ կը դրէ. կը թարգմանէ. «Սարպիսէն Առլէնին»: Ուրիշ նկար մը ցոյց կու տայ, ինքը կեցած եւ քովը նստած նուրբ եւ ազնուական արտաքինով տարեց կին մը: Ծանօթ ռուս մեծ քանաստեղծ Մայաքովսքիի այրին է: Վերջը պիտի փնտռայի այդ պատկերին յուշիչ պատմութիւնը:

Դարճեալ ոտքի է: Կը զառնայ չուրջս. կը հետաքրքրուի առողջական վիճակովս. պաղ առած էի եւ կը հաղայի: Դէրերը փոխուած էին: Կը մտահոգուի ինձմով, դեղի նմանող բան մը կը դնէ սեղանին վրայ. դեղապիր մըն ալ կը դրէ որ հետեւիմ անոր. մեծ մայրիկներու պատրաստած դեղի նմանող բանը կ'առնեմ եւ կը խոստանամ հետեւիլ իր խրատներուն: Կը հարցնէ.— Ընտանիք, զաւակներ ունի՞մ: Դարակի մը մէջէն փոքրիկ արծաթեայ դպալ մը կը հանէ: «Ա՛ռ, այս դպալով, երբ աղջիկդ թոռնիկ մը տայ քեզի, անոր առաջին ճաշը կու տաս»: Արծաթը արժէք ունի ամէն տեղ. այս մէկը նիւթեղէն ըլլալէ զատ շատ է հիմա կ'առնեմ ձեռքերուս մէջ եւ կը խուսափիմ խօսելէ որպէսզի չնկատէ յուզումս. իր յուզումները կը բաւեն:

Վրացի թարգմանս կարծես ալ գործ չունի: Երկու Հայեր՝ զիրար հասկնալու ձեւը գտած էինք: Կը խօսէինք սրտի լեզուով: Իր կարգին, թարգմանս կը հարցնէ.— Ինչո՞ւ բանտարկած էին ձեզ: Իբրեւ պատասխան բարձր խնդուք մը կը ժայթքի Պարտճանովի բերնէն: Ռուսերէնով բացատրութիւններ կու տայ: Թէ՛ հեգնանք եւ թէ զայրոյթ կը նկատեմ դէմքին վրայ: Ջեմ հասկնար բայց չնորհիւ իր խօսքերուն մէջ արտասանած խօսքերուն լատինական արմատներուն ու տոնոյ ձայնակոնութեան, կը կռահեմ ըսածները: «... փէտէրաթիք... ուզրայն նատիոնալիթիք, արմիան նատիոնալիթիք...» եւայլն: Իրենց հնչականութեան չնորհիւ բոլորին կողմէ հասկնալի քանի մը բառեր զորս յիշողութեամբ դրի կ'առնեմ: Աւելի իր դէմքի արտայայտութիւններէն քան թէ խօսքերէն, կը կռահէի որ աւելորդ կը գտնէր Վրացիին

հարցումը ու նոյնքան ապերախտ իր պատասխաններուն մէջ:

Վրացի թարգմանիս չէր համոզուած: Ապելի վերջ այդ մասին խօսելով ըսաւ.— «... Եթէ ճիշտ է որ միասեռական է, արդար է իր բանտարկութիւնը»: Ազնիւ մէկն էր եւ անկեղծ: Իր համոզումները ունէր: Ապերախտ նկատեցի իրեն հետ այդ մասին վիճաբանիլ: Բայց ինչ որ անտեղի նկատած էի հոն, ճիշտ է որ ըսուի՝ հո՛ս:

— Կարեւորը ինծի համար յօնի շինել էր
Եւ ոչ՝ ... աչք հանել —

Պարաճանովի հիմնական յանցանքը լուսանցքային անձ մը ըլլալն է. մէկն է՝ որուն համար արուեստը չի կրնար տահմանափակուիլ պաշտօնական դրամենեակներու հրովարտակներով: Իր ամբողջ էութեամբ, Պարաճանով հակադրութիւնն է մինչ այդ չարժանկարի մարդին մէջ ընդունուած արտայայտութիւններու ձեւերուն: Բայց որովհետեւ կարելի չէ նման ըմբռնում մը, առանց ծիծաղելի ըլլալու, դատապարտել, պէտք էր հնարել այնպիսի չեղումներ իր կեանքին վերաբերող, որ բարոյապէս այպանելի ըլլալով, խոցելի կը դարձնէին Պարաճանովի անձը: Շնորհիւ այս «դիւտ»ին, Պարաճանովի հարցը կը վերածուէր տովորական քրէական յանցանքի ու կ'ենթարկուէր քրէական ոճիրներու սահմանուած օրէնքներուն:

Եթէ ընդունինք այս վարկածը, խախտած կ'ըլլանք Պարաճանովի դատապարտութեան առանցքը կազմող իրաւանութիւնը: Հոպխոներու (փոլիչինել) դաղտնիք դարձած է ան եւ յաւակնութիւնը չունինք նորութիւններ բերելու: Պարաճանովի անձնական բարքերու տարօրինակութիւնները պաշտպանելու կամ այպանելու հրաւէրը պարզապէս կը մերժենք:

Այդ խաղը մերը չէ: Ծուղակ մըն է ուր ինկած ըլլալ կը թուին թէ՛ «Լիպերասիոն» եւ թէ «Լը Մաթէն» թերթերը: Ճաշակի հարց է թէեւ ոչ նախատինք հանդիսպ մեծ արուեստագէտի մը: Պարաճանով կրնար խուսափիլ այս բանտարկութենէն եթէ չատերուն նման գիտնար «անկիւններ կլորցնելով» հետեւիլ պաշտօնապէս ընդունուած արուեստի հոսանքին: Մերժեց միջակութիւններուն նմանիլ. մնաց իր արուեստին պահանջած պատնէշին վրայ այն համոզումով որ այդ կեցուածքը դատապարտելի չի կրնար ըլլալ Խորհրդային Միութեան օրէնքներու ճամբով: Արդարեւ Խորհ. Միութեան մէջ նման կեցուածք մը դատապարտող օրէնսդրութիւն գոյութիւն չունի: Բայց որքան ալ արդար ըլլան օրէնքները, կան եւ կը մնան զանոնք գործադրողներուն մէջ հոգիով եւ գործով գծուած անձեր: Պարաճանով չուզեց կամ չգիտցաւ տեսնել անոնց գոյութիւնը նոյնիսկ եւ մանաւորապար իր իսկ շրջանակին մէջ, ուր մեծամասնութիւն կը կազմեն հլու, հնազանդ «պարկեշտ արուեստագէտները»: Պարաճանով չանդրադարձաւ որ իր «Հրեղէն Ձիեր»ու միջազգային յաջողութիւնը ու «Նռան գոյն»ի եզակի պատկերները, չառաջուն ապտակներ էին այդ գաճաճներուն հասցէին ուղղուած:

Բայց եւ այնպէս չեղած կ'ըլլանք ճշմարտութենէն եթէ ընդունինք որ Պարաճանովի դատապարտութեան մխակ պատճառը իր շուրջիններուն նախանձն է: Վերջին հաշուով, պաշտօնական դատաւորներն էին որ այդ վճիռը տուին: Ինչո՞ւ ընթացք տուին fուլիաններու մէջ լուսած սմսեղուկ չշուկներուն ու անոնց, Պարաճանովի դէմ ըրած մեղադրանքները պաշտօնականացուցին: Ինչո՞ւ բանտարկել տուին տաղանդաւոր արուեստագէտ մը երբ ան որեսէ մէկ վտանգ չէր ներկայացներ խորհրդային կարգերուն: Եւ վերջապէս ինչո՞ւ չմտածեցին որ իրենց տուած անմարդկային վճիռով պիտի արատաւորէին իրենց պաշտօնին յատուկ վեհութիւնը: Ըլլալ դատաւոր եւ մեղսակից չշուկներու. ահա անընդունելին: Բայց ինչ որ տրամաբանական կը թուի ըլլալ հոս, այնքան ալ պարզ չէ հոն: Հակառակ մեր ակնարկին չատոնց մեկնած ըլլալուն, Սթալինի եւ Բէրիայի չուքը միշտ ալ ներկայ է:

Ծանր ժառանգ մը ձգած են որ թէկուզ աներեւոյթ, կը շարունակէ պայմանաւորել չատ մը խորհրդային քաղաքացիներու կեցուածքը՝ վախը: Պաշտօնական դատաստրներն ալ մարդ են եւ ենթակայ մթնոլորտի ազդեցութեան: Օրէնքի մարդիկ, որոնք չատ լաւ գիտեն որ Պարաճանովի արուեստը որքան ալ եզակի նկատուի, ինքնին դատապարտելի չի կրնար ըլլալ: Բայց եւ այնպէս դատապարտեցին այդ վախի ճնշումին տակ: Որովհետեւ հոն յիշողութիւնները չատ սուր են եւ կը յիշեն թէ միլիոններով խորհրդային ամէն քաղաքացիներ եւ դաղափարապաչտ համայնավարներ աքսորուեցան Սթալինի–Բերիա զոյգին տմարդի եւ կամայական կարգադրութիւններով:

Պարաճանով եւս այս հոգեախտաբանական վիճակին ըստեղծած մթնոլորտին զոհն է եւ ոչ խորհրդային սահմանադրութեան եւ արդարադատութեան մէջ գտնուող տաւիղն կամ ոգին:

Իր բանտարկութենէն առաջ պանդաղան առիթներով բողոքի նամակներ ղրկած է Պետական մարմիններուն այլանելով այն ինչ որ խորթ կը թուէր իրեն իբրեւ պարկեչտ խորհրդային քաղաքացի: Իր ընկերները (աւելի իրատես) խոհեմութեան խրատներ տուած են որ վերջ դնէ այդ ճեւի բողոքագիրներուն խնայելու համար իր անձին: Պարաճանով ինչպէս բոլոր մեծութիւնները տկար կողմ մը ունի. միամտութիւնը՝ որ ամէն ճշմարտութիւն կարելի է ըսել: Այն չուզեց հաւատալ որ վերին մարմիններուն մէջ ալ միջակութիւններ կրնան գտնուիլ ու անոնց զոհը դառնալ:

Անցնինք. կարեւորը այսօր իր ոգի եւ ազատ ըլլալն է: Իր ազատութիւնը իր իսկ ըսելով, կը պարտի Մայաքովսքիի (համայնավար ծանօթ բանաստեղծ) այրիին: Պարաճանով անգամ մը եւս ցոյց կու տայ այդ տիկնոջ հետ քաչուած նկարը: Գուրգուրանքով պահած էր եւ հիմա ինծի կու տայ. քանի մը տող կը գրէ նկարին ետեւը եւ կ'ըսէ. Սեդային տուր:

Տիկին Մայաքովսքի յարգուած մէկն է Խորհրդային Միութեան մէջ: Ինչն է համայնավար գրաքէտ եւ հրապարակադիր Սրակոնի կնոջ՝ Էլզա Թրիէօլէի: Այդ ազնիւ կինն է

որ անձնապէս միջամտած է Խորհրդային Միութեան ամէնէն բարձր մարմիններուն մօտ որպէսզի ազատ արձակուի մեր օրերու, համաշխարհային մասշտապով տաղանդաւոր այս հայ բեմադիրը:

Այս վկայութիւնը բերինք ըսելու համար որ Խորհ. Միութեան մէջ ոեւէ պարկեշտ քաղաքացի կրնայ առանց օրէնքներուն դէմ մեղանչելու, գործել ի նպաստ մարդկային իրաւունքներուն: Գրաւոր ո՛չ մէկ օրէնք կ'արգիլէ այդ: Հոն ինչպէս հոս, կան մարդիկ որ դիտակից են թէ իրենց երկրի մը քաղաքացի եթէ պարտաւորութիւններ ունին, ունին նաեւ իրաւունքներ:

Տիկ. Մայաքովսքի գիտցաւ գործածել քաղաքացիի իր իրաւունքը: Անտեսեց ըսի-ըսաւները, խուվ մնաց չչուկնեբուն ու մերժեց վախը. եղաւ քայ: Փաստ մը, որ տարբեր բան է իրաւունքներ ունենալը, ու տարբեր բան, զանոնք գործածելը:

Պարտճանովի հետ տեսակցութիւնս եղած էր պատահական ձեւով: Շոնդարից յօդուածներ գրելու համար չէ որ այցելած էի իրեն: Ուզած էի – գործիս բերումով թիֆլիզ ըլլալով –, իմ յարգանքս տալ անոր որ իր «Նռան Գոյն»ով վերակենդանացուց Սայաթ-Նովայի խօսքն ու ոգին:

Մենք որ գիտենք պատուել անցեալի արժէքները եւ հպարտանալ որ ունեցած ենք Ծովինարեաններ, Սպանդիարեաններ, Թումանեաններ, Թորամանեաններ, Քոչարներ, Սարեան եւ դեռ վաղամեռիկ ճարտարապետ Խտրայէլեանը, յիշելու համար մի քանին մեծութիւններու այն փաղանգէն որ ծառայած են մեր արուեստի հիմնական նկատուած մարզերու անդաստանին մէջ, հակասութեան մէջ կը մնանք եթէ պլանանք մեր յարգանքի տուրքը տալու, քոլորիս հպարտանքը հանդիսացող եւ միջազգային չարժանկարը հարստացնող այս եզակի արուեստագէտին: Բայց այդ իրաւունքը ձեռք ձգելու նախապայմանն է որ մենք եւս ունենանք ոչ թէ քաջութիւնը այլ պարզապէս գիտակցութիւնը որ եթէ Ս. Պարաճանով պարտուած դուրս ելլէ իր տարած պայքարներէն իր պար-

տուբիւնը մեր բոլորիս հաւաքական պարտուբիւնը պիտի ըլլայ:

Մայաքովսքիի այրին հաւատարիմ իր ամուսնոյն գաղափարներուն ցոյց տուաւ որ խորհրդային քաղաքացին անարդարութեան մը մեղսակից ըլլալու հարկադրանքը չունի: Տարի մըն է որ այդ աղնուական տիկինը մեկնած է այս աշխարհէն: Խիղճը՝ հանդարտ, անկասկա՛ծ: Իր վերջին միջամըտութիւնը ի նպաստ Սերգէյ Պարաճանովի ո՛չ միայն կ'արժանաւորէ իր անձը, այլեւս իր պատկանած ժողովուրդին վարկը:

Մեր մէջ եւս նման դիտակցութեան տէր մարդիկ չեն պակսիր: Չեն պակսիր իրենց դիտութեամբ եւ արուեստով բարձր դիրքերու հասած Հայեր, որոնք Տիկին Մայաքովսքիի պէս պիտի ուզէին որ Պարաճանով վերստանայ իր ստեղծելու բոլոր իրաւունքները, որպէսզի արուեստ բառը իր բառարանային շրջագիծէն ու մեկնաբանութենէն դուրս ելլելով, դառնէ իր իսկական իմաստն ու էութիւնը:

Հայաստանի մէջ այս առաջադրութեամբ գործողներու թիւը մեծ է: Հոն լաւ ըմբռնած են որ Պարաճանովի պարտուբիւնը, պիտի նշանակէր պարտուբիւնը բոլոր անոնց որ դիտակից են թէ արուեստի նուաճումներու ճամբով է միայն որ ինչպէս երէկ այսօր եւս կայուն մնացած է հայկականութեան բերդը: Մեզի կը մնայ նոյն դիտակցութեամբ աշխատիլ, ի չահ Հայ Արուեստին, եւ ընդհանրապէս ի չահ մարդկային ստեղծագործող մտքի՝ յաղթանակին:

Դժուարութիւններու պիտի հանդիպինք անկասկած: Պարաճանովի ճակատին վրայ արուեստական ճեւով խոկ դրոշմուած քրէական յանցաւորի արատը իր ժխտական դերը ունի:

Շատեր, բարոյախօսներ անշուշտ, երէկուան կալանաւորին ի նպաստ գործելը անյարմար պիտի նկատեն: Պէտք չէ անտեսել այս երեւոյթներուն կարեւորութիւնը եւ անոնց ազդեցութիւնը: Բայց այդ բոլորը պէտք չէ յուսալքեն եւ կրաւորականութեան մղեն մեզ: Սպասողական դիրքաւորումը յաճախ դասալիք ըլլալու քաղաքավար ճեւն է:

Այս դրութեամբ չանացի առանց «ալիքներ ստեղծելու» մատս դնել մեր սրտերը կոտտացնող ցաւի մը վրայ, որպէսզի մոռացումը ապի չդնէ հոն:

Պարտականութիւն մէջ շատ մը տրտունջներ լսեցի: Հասկընալի եւ արդար ընդվզումներ իր պայմաններուն մէջ ապրող մարդու մը համար: Որոշ բարեփոխումներով չանացի արձագանգը հանդիստանալ անոնց:

Եթէ հայերէն կարդալ պիտնար հաւանաբար դժգոհ մըներ այս յօդուածին մէջ գտնուող շատ մը բառերու դարձուածքներէն: Կամովին տարած էի անոնց սուր անկիւնները: կարեւորը ինծի համար յօնք չինելն էր եւ ոչ... աչք հանել:

1/3 – 11 – 1979

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ ՄԵՐ ԱՒՕՐԵԱՅԷՆ

Դժգոհելու պատճառ մը չունինք. «Լա՞ւ ես, լաւ եմ»: Պարապուքիւն մը լեցնելու քաղաքավարական ձեւ մը երկու հոդիներով կատարուած մենախօսուքիւն մը: Այսպէս է մեր առօրեան «լաւ ես, լաւ եմ»ներով լեցուած կատակերգուքիւն մը: Հարկաւ այդ բառերը ատոյդ պատկերը չեն տար ո՛չ մեր մտածումներուն ո՛չ ալ մեր Ֆիզիքական վիճակին. վասն՝ փարիզի մէջ օրը հարիւր երեսուն մարդ կը քաղուի, որոնք մեռնելէն հինգ վայրկեան առաջ, հաստատաբար «լաւ եմ» մը ըսած ըլլան ու մեկնած:

Ինչպէս ամէն տեղ, հոս ապրող Հայերս աղղուած ենք մեր միջավայրէն, ապ–վա՞, ապ–վաներու մտայնուքենէն, այն տարբերուքեամբ որ պայն վոխադրած ենք անձնականէն դէպի հասարակականը: Եկեղեցիներու բակերը, ակումբներն ու սրճարանները, հարուստ չռեմարաններ են այդ ձեւի կազապարուած ղրոյցներու: «Ի՞նչպէս են աղջին գործերը, ի՞նչ եղան Հայկական Հարցը, 30րդ յօդուածը, Սեւռի դաչնագիրը», եւայլն: Տարբեր բառերով, ապ–վա ապ–վաներու հոգեբանուքեամբ ըսուած խօսքեր, ուր աղջին գործերը տապակի մը մէջ տապլտկող ձուածեղի կը վերածուին: Ո՛չ հարցնողը, ո՛չ ալ պատասխանողը կարեւորուքիւն կու տայ ըսածին:

Նորուքիւն չկայ ըսածներուս մէջ. քայց ո՞վ է նորուքիւն պահանջողը: Բացէք հայկական քեմերուն վարագոյրները ու թերթերու էջերը, կը հաստատէք, որ ամէն ինչ կարելի է ըսել ու գրել: Կատակ չէ ըրածս. եթէ կրնաք տասը

ՀՉ մրոտել ու հասնիլ վերջակէտի մը՝ պրոդ էք· քանդ ՀՉով կը դառնաք վաւերական պրոդ, մաս կը կազմէք պրոդներու միութեան մը եւ նոյնիսկ ծածկանուն գործածելու իրաւունք կը տանաք, օրինակի համար Նափուլէոն, Քրոմուէլ կամ Սոկրատ:

Հայկական բեմը, բեմերը ապատ են ու մուտքը ձրի: Կը բաւէ «երկու խօսք» ուղել եւ ժամ մը խօսիլ ըստ կարգի եւ ըստ Էութեան, այսինքն նոյնիսկ ձեր չգիտցած բաներուն մասին: Տեղ կը հասնի՞ն ըսուածները· ինչ փոյթ: Հասկցող կա՞յ· աւելորդ մտահոգութիւն մըն ալ այս: Իրաւունք ունիք: Ո՞վ կը հասկնայ սարկաւագներու կարդացած գրաբար շարականները զուրս երկիւղածութեամբ մտիկ կ'ընենք Կիրակի օրերը: Անառարկելի օրինակ մը որուն դէմ ըսելիք չկայ: Վերջերս եկեղեցի գացած էի եւ սարկաւագը (անունը Արշար) քանալով Աւետարանը՝ յայտնեց որ ընթերցուածը Մատթէոս առաքեալէն է: Ի՞նչ մեղքս պահեմ· շատ անգամ խաչակնքումի պահերուն հարց կու տամ թէ իսկապէ՞ս Առաքեալին խօսքերն են ընթերցուածը: Հապա՞ եթէ հոգարարճուի մը հաց ցէին ուղղուած, գրաբարով ըսուած հայհոյանքներ ըլլային, անհամ կատակ մը՝ ամեղուկ սարկաւագի մը վողմէ կատարուած: Բայց եւ այնպէս, Ամէ՛ն: Գրաբարով ըսուածը ակնածանք կը պարտադրէ: Մեղք որ մեր բեմերէն խօսուած ճառերը գրաբար չեն: Անձնական փորձառութեամբ պիտեմ որ մարդիկ կը դնահատեն այն ինչ որ չեն հասկնար· ծափ կու տան, վախնալով անպայման, որ տգէտի տեղ կ'անցնին: Առիթով մը պարզ ձեւով ըսած էի· «Հայկական Հարցին լուծումը կախում ունի մեծ պետութիւններու չհերքէն». Լա Փալիսեան ճշմարտութիւն մըն էր ու սրահը անտարբեր մը-նաց: Ի՞նչ ընել· ձայնս փոխելով ու խորհրդաւոր կերպով, չարունակեցի· «Հայկական Հարցին լուծումը դեր-ուժերու փոխյարաբերութիւններու ներդաշնակ ընթացքը պայմանաւորող որեւէ դրական քնոյթ ներկայացնելով, գաղրած է աղգամիջեան հրամայական խնդիրներու առանցքը կազմելէ»: Սրահը արթնցաւ· չէին հասկցած: Եթէ ուրեմն կրնաք այս հետեւողութեամբ եւ առանց տատրակէտի ձեր «երկու խօսք»ը

ըսել թէկուզ մէկ ժամ խօսելով, ապահոված էք ծափերը: Նոյն երեւոյթը մամուլին մէջ, հինը նորի վերածելու բռնապէսիկ ճիգը ակներեւ է: Եղակի ըլլալու մտահոգութիւն մը ամէնուրեք: Ժամանակին Լեւոն Շանթն ալ կարդ մը փոփոխութիւններ մտցուց գրչերու խոնարհումներուն մէջ, բայց չընդհանրացան հակառակ իր հեղինակութեան, իր գրական վաստակին: Այսօր ոչ թէ Շանթ այլ մանկապարտէզի ուսուցիչներն ալ աչ ու ճախ պատգամներ կ'արձակեն: Ապրանելի չեն: Կը նմանին այն մարդոց՝ որոնք խօսակցութեան մը ընթացքին, ձեռքի նուրբ շարժումով մը կը ծածկեն բերնին մէկ մասը, ծածկելու համար իրենց ակռաներուն չառաջացած տարփքը:

Անքաղաքավարութիւն է մարդու մը սկարութիւնը մատով ցոյց տալը. կ'ընդունիմ, պայմանաւ որ հանպիսա ձգեն մեր դիտցած Աբիտողոմ Աղան (օրինակ մըն է այս), որուն անպայման Հարօլտ Փինթըրի, Պէքէթի կամ Իոնեսքոյի մը տիպարներուն տարազը կ'ուզեն հագցնել: Խե՛ղճ Աբիտողոմ Աղա, ո՛չ միայն սնտուկները այլ եւ իր «հիւսիս»ը կը կորսընցնէ այս «նոր»ի ախոյեաններու պատճառաւ:

Երեւոյթը նոր չէ: Ամէն շրջան ունեցած է իր խենթերը: Ակզբունքով կարելի չէ դէմ ըլլալ խենթութիւններու: Լաւ է որ երբեմն խախտուին կարգն ու կանոնը ու վառաւարը աղատ արձակէ ճիւն սանձերը, որպէսզի կենդանին անկաշկանդ գլուխը առնէ եւ երթայ ճամբան, պայմանաւ որ վառաւարը արթննայ երբ կառքին անիւները վիհին մօտենան, այսինքն գիտակցութիւնը ունենայ որ ճամբայ մը որքան ալ ուղիղ երեւնայ, երկարելով, տեղ մը կլորնալու սահմանուած է: Երկրաչափ ըլլալու պէտք չկայ, պիւղացին ալ գիտէ այսքանը: Որո՞ւ կը խօսիք:

* * *

Աշուն է: Գաղութը վծուած է աշխատանքի: Պարահանդէսները ճոխ են եւ այլազան. հատորթնելը աղջին համար՝ ինչպէս միշտ: Երգելով մեռնողներէն ետք, պարելով ապրող-

ներու ալ պէտք ունի ազգ մը: Նկատած եմ որ կարեւոր եւ նշանակութիւն ունեցող տօնակատարութիւնները երբեմն բախտին ձգուած են, պարահանդէսները՝ ոչ: Հաւանաբար նոր նպատակները կ'արդարացնեն այս երեւոյթը. ըսելիք ունի՞ք. աւելորդ հարցում: «Լա՞ւ եա, վաւ եմ». կ'ներթանք վրը:

* * *

Ե՞րբ կը սկսի ու ե՞րբ կը վերջանայ աշունը: Բնութիւնն ալ կարծես կորանցուցած է իր երթեմնի ընթացքը: Ծառերուն կանաչը չամառօրէն կառչած կը մնայ ճիւղերուն վրայ: Կար ժամանակ որ տերեւները առանց աղմուկի, ճակատագրական համակերպումով մը ազատ կ'արձակէին ծառերուն ճիւղերը ու լուռ կը մեկնէին: Տերեւաթափի սոսկ օրն ու ժամը գիտէինք: Գիտէինք նաեւ որ աշնան ու ձմրան եղանակներուն կը յաջորդեն գարնան օրերը յոյսի ու լոյսի երազներով յղի: Մեր տխրութիւններուն ժամանակաւոր թմրիչն էր աշունը ու կը սիրէինք ձմեռուան հողմերը՝ որոնք կը ցրուէին մշուշը մթագնած հորիզոններուն ու կը բերէին գարունը իր նոր ժպիտներով, իր նոր կեանքով:

Բացառիկ հակում մը չունիմ հինը խնկարկելու պարզապէս հին ըլլալուն համար: Բայց երբ հին կարծուածը իր մէջ կը պարփակէ մեր ժողովուրդի պատմափիլիսոփայական տարրերէն ներշնչուած գաղափար մը, զայն թանգարան դնելը նորութիւն չեմ նկատեր. ապուշութիւն անկասկած:

Մարդիկ կան որ պարզը կը չփոթեն հասարակին հետ. կը սիրեն եղակին, մինչ ընկերվարով ի հարկէ: Բարեկամ մը ունէի որուն հետ քանի տարի ժողովի նստած էի: Օրին մէկը ձայն ուղեց «երկու խօսք» ըսելու համար եւ ակսաւ ռուսահայերէն խօսիլ. ապշած հարցուցի պատճառը: Թրքահայերէնը չեմ սիրեր, ըսաւ, որովհետեւ թուրք բառը կայ: Բան մը արձակեց: Փուք հանելու պէտ մը բան մը: Դժբախտաբար նման խօսքեր միայն ժողովներուն մէջ չեն տահմանափակուիր: կը հրատարակուին. հետեւանք՝ սէլօֆանի պահարանով ներկայացուած, թռչնոյ նստած պրուժիններու առա-

տուքիւնը մեր մամուլին մէջ: Հասկնալը, ինչ ֆրանսացին, հաւասարիլ է: Որքան ուրախ ըլլալու են մեր «նոր» գրիչները որ չեն հասկցուիր ու վախը չունին հաւասարուելու: Ու պիտի չարունակենք մենք, տառապիլ պարզ եւ հասկնալի գրուքիւններու պակասէն: Մեր օրերու ցօմոնգլատուրան են այս «նոր»ները, ղեկավար ըլլալու եւ այդպէս մնալու սահմանուած նոր դասակարգ մը: Հայկական բեմը, իրենց տունն է, մենաչնորհը: Խախտը ունեցած եմ չատ մը ղեկավարներ տեսնելու, որոնք չէին իսկ գիտեր որ ղեկավար են. խեղճերը պարզ էին: Հիմա ազգովին ղեկավար դարձած ենք, բոլորս վարպետ: Ո՞ւր են աշակերտները:

* * *

Վերջերս գրական հաւաքոյթի մը ընթացքին, վարդէս Պետրոսեան՝ Հայաստանի Գրողներու Միութեան նախագահը, որուն մօտ իւմուրը չի պակսիր (բացի իր պաշտօնական ճառերէն), վատակի ձեւով կը հաստատէր այս պարագան: Նոր եւ ինքնակոչ գրողի մը կը հարցնեն. «Ծանօ՞թ էք Տոսթոյեւսքիի գործերուն: Ո՛չ. – Տոլստոյի՞ն: Ո՛չ. Պուշկինի՞ն, Գոգոլի՞ն...: Ո՛չ, ո՛չ ո՛չ» կ'ըլլայ պատասխանը: – «Հապա ի՞նչ կարդացած էք, ըսէք, խնդրեմ: – Ես գրող եմ, էլի, ո՛չ ընթերցող»:

* * *

Ժողովուրդի մը արժէքին չափանիշը իր ընտրանին է: Փա՛ռք Աստուծոյ. ահա վարկած մը, որ նպաստաւոր է մեզի քանի մենք սովորականն մարդոց պակասը ունինք: Ընտրանին կայ, ընտրուած կամ ոչ:

Պատահած է որ հարց տամ ես ինծի թէ ի՞նչ է ընտրանին ինչն պատկանող գրողին եւ ինծի պէս պատահական գրողներու տարբերութիւնը: Սովորական գրողը, լաւ իս, գիտէ որ իր գրութիւնը կրնար եւ չգրուիլ առանց որ խախտի Հայոց

պատմութեան ընթացքը. պիտի որ դրածը աւետարանի խօսք չէ այլ ապրուած վայրկեանէ մը պոկուած պատկեր մը, ժամանակաւոր վկայութիւն մը, այդքան: Մեր օրերու մէջ դրծող ընտրանին ուրիշ աղիւսէ չինուած է. կը մերժէ հաւատալ որ իր միտքը երբ պիրի վերածուի կրնայ եւ դադրիլ ապրելէ ու նմանիլ էջի մը վրայ նետուած արուեստական ծաղիկի մը: Ֆրանսացին, մասնաւորաբար մամուլի մէջ դրողները քուղք անունը կու տան իրենց յօդուածներուն: Իրաւունք են. պիտին յօդուածի մը սահմանուած կեանքը. թուղթի մը կտոր: Մեր ընտրանին կը մերժէ այս իրողութիւնը. ան մադաղաթի վրայ կը դրէ ու պիտի չարունակէ այդպէս, թէկուզ պզտիկ միտքերով մեծ-մեծ էջեր լեցնել նոյնքան մեծ-մեծ ածականներով ու օխսա մըն ալ կախման կէտերով:

Կ'անդրադառնամ որ այս տողերը ճղճումի կը կարօտին. խօսքս չի վերաբերիր չատ մը վաւերական դրիչներու, որոնց պոյութիւնը միակ մխիթարական երեւոյթն է մեր կեանքին: Անոնք չեն վիրաւորուիր եթէ նոյնիսկ համաձայն չըլլան դրածիս հետ: Գիտեն որ քննադատութիւնը անբաժան մասն է հասարակական կեանքին: Հապա միւսները՝ որոնց հասցէին ուղղուած են այս տողերը, ի՞նչ պիտի ըսեն: Ասելոյդ մտահոգութիւն. չեն իսկ կարդար, Գրող եմ, էլի, ո՛չ ընթերցող:

Յաւակնութիւն է կարծել որ «թուղթ»ի մը կտորով կարելի է խախտել իրերու ընթացքը: Հոս ներկայացուածը պատկեր մըն է մեր առօրեայէն առնուած: Մտքի բոլոր արտայայտութիւններուն պէս, հոս ըսուածն ալ յարաբերական արժէք մը կրնայ ներկայացնել միայն: Ակնթարթի մը մէջ առնուած պատկերէն կարելի չէ ակնկալել որ մեր իրականութեան ամբողջական համայնապատկերը տայ...: Այսքանն ալ կը բաւէ, սակայն, անդրադառնալու որ մեր առօրեան իր «լաւ եմ, լաւ ես»ներու մտայնութեամբ, ո՛չ խրատի, ոչ այ արցունքի պէտք ունի, ի դէպ ըսեմ որ ասոնք մեզ ջղայնացընող յատկութիւնը ունին, ինչպէս լաւ չեզոցուած ծորակներէն կաթիլ կաթիլ լնկած ջուրին ձայնը: Մեղի պակսողը վախ-վախները չեն, այլ՝ հաւատքը: Բայց ի՞նչ ընելու համար: Ոչի՛նչ, պարզապէս, երիտասարդութեան առջեւ քիչ

մը նուագ ծիծաղելի ըլլալու համար: Մոռցած կը թուինք ըլլալ, որ մենք ևս երիտասարդ եղած ենք: Մեր կուշտ վտրերու հայրենասիրութիւնները կը ջղայնացնեն կ'ընդվզեցնեն զայն: Իրաւը կեղծէն զանազանելու զգայարանք մը ունի ան ու կը խրտչի մեր պոռոտախօսութիւններէն եթէ նոյնիսկ անոնք կ'ըսուին երիտասարդութեան դրաւիչ ըլլալու մտահոգութեամբ: Ժան Ժօռէսին հարցում մը ուղղած են ժամանակին. «Ո՞ր անկեղծութիւնը կը նախընտրէք, ճառի՞ մը մէջինը, թէ ո՛չ բանաստեղծութեանը»: Պատասխանածը ճղած է. «Անկեղծութիւնը»: Մեզմէ պահանջուածն ալ այդ է:

Շարունակութիւնը ծանօթ է: Երիտասարդները կը խուսափին մեր սրահներէն ու բեմերէն: ««Կինեոլ» տեսնելու բացառիկ նախասիրութիւն մը չունին: Հետեւանք՝ նոր ու նոր մխութիւններ հրապարակ կու գան. «Հայ Պայքար», «Հոդ եւ Մշակոյթ» եւ վաղը գուցէ «Յիսուսի Նոր Զաւակները»ը եւայլն: Ժամանակին ու միջավայրին չյարմարելու մեր ապիկարութեան հետեւանք են մասամբ ուժերու այս բաժանումները:

* * *

Երէկ՝ Մեռելոց էր Ֆրանսայի մէջ: Պաշտօնականացած տօն մը: Մարդիկ այցելեցին իրենց սիրելիներուն գերեզմանները. կ'աղօթէին: Տարուան մխակ օրն է որ գերեզմանատունները կեանք կ'առնեն: Մեռելները՝ անոնք, կը մնան լուռ:

Օրը օրին, ժամը ժամին յիշատակներ ոգեկոչելը աւանդութիւն մըն է որ կրկնուելով աւելորդական բնոյթ կ'առնէ: Յաւը կը վերածուի արարողութեան ու ամէն ոք դիտէ որ արարողութեան մէջ քիչ մը թատրոն կայ: Մեղանչում չկայ մտքիս մէջ. ո՛չ հակակրօն եմ ոչ ալ հերետնոս: Տպաւորութիւնն մըն էր, ուղեղիս մէջ պտըտող աղօտ պատկեր մը զոր թուղթին յանձնեցի. կրնայի պրած չըլլալ. պրեցի:

Շարունակեմ՝ Մեռելոց ըլլայ կամ ոչ, ամէն անգամ որ հայ լեզուի ու ոգիի զօրանջները խուլ եւ խորթ արձագանգ-

ներ հանեն, կը վերադառնամ մեր մեծ մեռելներուն մօտ, որոնց այնքան բան կը պարտիմ, կը պարտինք բոլորս:

Սրճարանի մը անկիւնը նստած, մտածումներս այս անգամ կ'երթան դէպի հայրենի հողը: Զարմանալի ոչինչ կայ որքան հեռանանք հայրենիքէն, այնքան չատ կ'օրօրուինք անով: Բնազանցական երեւո՞յթ թէ ոչ օրհանական կապի մը պահանջը. ինչ փոյթ՝ «կարեւորը վարդն» է երբ դեղեցիկ ու թարմ է հարկաւ: Եւ դեղեցիկ է Հայաստանը նոյնիսկ իր ցաւերով, աւելի ճիշտ այդ ցաւերուն համար իսկ. այնպէս չէ՞ Պարոյր Սեւակ: Իր մահուան իններորդ տարելիցն է, Ցունիսի՞ն մեռաւ թէ քիչ մը առաջ կամ վերջը: Կարեւորը այդ չէ:

Չկայ, գնաց, տահեցաւ եւ մնացինք մենք քիչ մը աւելի որբ, տխուր: Կարծես գուշակած էր մեր օրերու տխրութիւնները, հոգիներու տուայտանքները ու յատկապէս մեղի համար ըլլար «Աչխարհ... աչխարհ» բանաստեղծութիւնը:

«... Իսկ չե՞ս վախենում, որ յանկարծ մեռնեմ
Ես վախենում եմ, չատ եմ վախենում,
Բայց ո՛չ ինձ համար
Այլ լոկ քեզ համար:
Իսկ եթէ յանկարծ իմ մահով խախտուի
Համակշռուած այս վիճակը քո,
Ո՞նց պիտի լինես,
Ի՞նչ պիտի անես:
Տե՛ս որ իմ մահով քեզ չկործանես,
Սո՛ւտ ու փո՛ւտ աչխարհ,
Փո՛ւչ ու ո՛չ աչխարհ...»:

Շատեր կը կարծեն որ բանաստեղծները վերացականով կ'օրօրուին: «Հասպա քո՛ղդ» ըսելդ կու գայ. բայց պիտի չըսեմ: Ոտանաւորներ գոց կը սորվին բայց չեն կրցած հաչտըւել այն իրողութեան հետ որ բանաստեղծի մը վերապանքները պիտակցութեան մը արգասիքն են, անոր պիտելու առողջ ըզգայնութեան արդիւնքը:

Աչուն: Հակառակ ծառերուն ճիւղերուն վրայ փարած դեռ կանաչ տերեւներուն, տխուր է եղանակը:

Սուտ ու փուտ աչուն:

1/4 – 11 – 1980

* * *

Ժողովուրդին փափաքին ընդառաջ երթալով դարձեալ կը դրեմ մեր առօրեայի պատկերներուն մասին: Բան մը ըսե. ստիպուած չէք հաւատալու:

* * *

Սովորութիւն դարձած է ամէն ինչ ժողովուրդի անունով ներկայացնել հանրութեան: «Ժողովուրդի խմաւորութիւնը կը թելադրէ որ...», «մեր պատմութիւնը վկայ որ...», «յանուն հայ ժողովուրդի կը յայտարարեմ որ...», եւայլն: Ո՛վ պիտի պրպտէ ու փաստէ հակառակը, ժողովուրդը ըսաւ, պրծաւ: Տոկուն կռնակ ունի ժողովուրդը: Յաւերժը կ'ելլէ վրան. պատչա՛մ է: Անձնական անունով խօսողներու թիւը զգալիօրէն պակսած է, որովհետեւ մասնաւոր ճիգ մը կ'ենթադրէ, դէթ տրամաբանական վերլուծում մը: Գլխու ցաւ մը պակաս, ըսողը ժողովուրդն է ու խօսողը անոր հարազատ թարգմանը: Նմոյշ մը «... Արարատը պիտի փոխադրենք մայր հայրենիք, յանուն հայ ժողովուրդին»: Կը մղուիս հարցընելու՝ ի՞նչպէս: Բայց խոհեմութիւն է լուռ մնալը: Անպայման յատուկ կռունկներ (կռիւ) դոյութիւն ունին լեռները տեղափոխելու համար:

Սրբապղծութիւն է կասկածի ենթարկել ժողովուրդին կամքը: Նամանաւանդ երբ յայտարարողն ալ լուրջ մէկն է. վողկապ ունի: Ուրեմն որոշուած է, լեռը պիտի փոխադրենք Հայաստան: Լուրջ ծրագիր մը եւս մեր արդէն խիճ ճոխ աղդային օրակարգերուն վրայ, բայց նաեւ մտահոգիչ: Քանի

իր տեղն է, ներշնչման խոր եւ անհատնում աղբիւր է մեր ստրատեան լեռը: «Արարատը ալ, Արարատը ձախ» եւ քիչ մը արցունք կը դառնայ բանաստեղծութիւն: Քանի՛ քանի՛ բանաստեղծներ եւ բեմասացներ իրենց հայեացին վրայ քիչ մը իւղ քսած են չնորհիւ (շղթայակապ) Արարատին: Մայր հողը փոխադրելով մուխը կը մարենք մեր բանաստեղծներուն: Մտածող կա՞յ այդ մասին:

* * *

Այս վերջին տասնամեակը Արարատահայրութեան, Հայաստանահայրութեան մրցանիշը կոտրած է: Մայր հողին, տեսարժան վայրերուն, մեր ժողովուրդի վերելքին նուիրուած յօդուածները հատորներ կը լեցնեն: Ընդունուած իրողութիւն է որ հայրենահայրական ճառերն ու գրուած-քները քիչ մը չափազանցեալ պատկերացումներ ունենան, վկայ Հոմերոսը կամ Խորենացին: Բայց եւ այնպէս վերջակէտ գործածել գիտէին: Մեր օրերուն վերջակէտը փոխարինուած է «Շարունակելի»ով: Արդիւնքը, իսկական թերթօններ մեր օրաթերթերուն մէջ ի չահ մայր հողին: Բարեբախտաբար «Մայր Հայաստան» կը կոչուի մեր հողը եւ իրրեւ այդ կը հանդուրժէ մեր անսահման այլանդակութիւններուն: Կրնա՞ք երեւակայել վիճակը մայր Հայաստանին, եթէ անունը Մատլէն կամ Մարիան եղած ըլլար: Մեր անկուշտ ախրահարները իրեն չէին խնայեր: Ճամբորդական միջոցներն ալ կը դիւրացնեն այս նոր տեսակի... դրականութեան աճումը:

* * *

Երկու դասակարգի այցելուներ կան. սովորական եւ պաշտօնական: Առաջիններուը կ'ներթան հին ձրագ մը իրականացած տեսնելու յոյսով: Յուզումով կ'սպասին տասնեւհինգ օր եւ լուռ կը վերադառնան: «Ո՞վ կարդալ սիրտը դիտէ»: Երկրորդ դասակարգին մաս կը կազմեն հանդամանք ունեցող

աղջայիններ: Անոնք հիւրն են Պետութեան: Վերջերս նման խումբի մը մաս կազմելու պատիւը ունեցաւ նաեւ պարոն Ազգարը, մեղի ծանօթ սարկաւագը: Վերադարձին ըրած դարձաւ. պատմեց իր ունեցած տեսակցութիւնները պետական գործիչներու, պիտական կառոյցի ծանօթ անձնաւորութիւններու ու նոյնիսկ Կաթողիկոսին հետ, միշտ անարժանաբար, – իր խոկ ըսածով, ինչ որ ցոյց կու տայ իր համեստութիւնը...: Յաւելին այն չէ որ Ազգարը դրող դարձած ըլլայ, մեր մօտ Ազգարները թագաւոր ալ եղած են. յաւելին այն է որ ան հիմա իր նոր հանգամանքին պատճառաւ նուաստացուցիչ կը դտնէ իր երբեմնի սարկաւագի դերը: Ակսէսոյ է որ Հայոց եկեղեցին կորսնցուց նուիրեալ մը: Կը մխիթարուինք, որ դոնէ մեր գրողներու միութիւնը հարստացաւ նոր անդամով մը: Վերջերս պինքը տեսայ եկեղեցիին բակը: Սիրամարդի պէս կը ճօճէր գլուխը: Հարցուցի թէ ի՞նչ է կարծիքը, հայ բանուորին, պիւղացիին, ուսանողներու դոյալիճակին մասին. ի՞նչ են անոնց ակնկալութիւնները, ընկերային, քաղաքական պահանջները. այլ խօսքով անոնց առօրեան յուզող խնդիրներով հետաքրքրուա՞ծ էր:

Անդրադարձայ որ մարդը, տասնեւհինգ օր, Հայաստանի աշխատաւորներուն հաչոյն ապրած էր, բայց պանոնք տեսնելու ժամանակ չէր ունեցած: Կ'ենթադրեմ որ տոկուն բատամոքս մը ունի պարոն Ազգարը: Ո՞վ է յանցաւորը, ի՞նքը՝ թէ պինքը դրող շինողները: Վերջին պահուն կ'իմանամ որ իր յաջորդ դրութեան խորագիրն է. «Նամակդ կարդալով, կարդալնիքէն, կարդացի»: Պիտի հրատարակուի քաղաքիս ծանօթ չաքաթաթերթի մը մէջ: կարծեմ թոդուցած է: Ի՞նչ է ձեր կարծիքը:

* * *

Հայաստանի կառավարութեան առաջարկով Երեւանի մէջ տեղի ունեցաւ «Սփիւռքահայութեան ներկայացուցիչներու» ժողովը: Հայաստանի կողմէ մասնակցեցան բոլորիս ծանօթ՝ պատկաւոր, պիտական, քաղաքական, դրականութեան – այ-

ուսեստներու, հմուտ ու հեղինակաւոր ներկայացուցիչներ: Սփիւռքէն հրաւիրուած էին կարդ մը ծանօթ վաստակաւոր դէմքեր նաեւ պարոն Արզարը: Օրակարգի նիւթն էր «վերածնուած հայրենիքը եւ սփիւռքը. պայքար՝ յանուն խաղաղութեան եւ Առաջադիմութեան»:

Եթէ լուրը «ցառաջ»էն իմացած չըլլայի՝ պիտի մտածէի որ «Ապրիլ մէկ»ի կատակ մըն է: Որովհետեւ Արզարներով եւ Արխողոմներով չատ–չատ «Ակոռիի մեծ վարպետի» հաւաքոյթ մը կարելի էր կազմակերպել եւ ո՛չ ուրիշ քան: Բայց լաւ է համբերել եւ տպասել արդիւնքին: Վերջին հաշուով եթէ Արզարը հրաւիրած են՝ քան մը պիտեն: Շատեր կ'ըսեն որ Արզարը հիւմուր ունի եւ պիտէ տեղին գործածել. փաստ, ամէն անգամ որ խօսք կ'առնէ մարդիկ կը խնդան... իր վրայ:

Շնորհիւ Արզարներուն՝ Հայաստանի մտաւորականութիւնը անգամ մը եւս մեր քթին խնդացած է անկասկած:

* * *

Գանք ուրեմն մեր սփիւռքին: Հակառակ տարուած աշխատանքներուն ու կատարուած դիմումներուն, Հայաստանի ահմանները անփոփոխ կը մնան: Միակ մխիթարութիւնը սփիւռքի ծաւալն է, որ երթալէն կ'ընդլայնի: Ծովերէ ծով Հայաստանը՝ Միջերկրականէն Սեւ Ծով կ'երկարէր: Հիմա Ատլանտեան եւ Խաղաղական ովկիանոսներն ալ մաս կը կազմեն անոր: Դժգոհելու պատճառ մը չունինք: Բայց նկատած եմ որ քէ՛ լաւ եւ քէ՛ երբ–աւելի հոգեբանութիւն մը ունինք: Կը նմանինք այն տիկիններուն որ ապուրի մեծ դդալներով ֆօնֆիթիւրի լման աման մը լուխիկ–լուխիկ կը պարպեն, բայց դժգոհ եւ մեղամաղձոտ, պարտադիր համակերպութեան մր արտայայտութիւնը կը վախեն իրենց դէմքին վրայ: Մտածող՝ կը հարցնենք. մի՞թէ լեզի էր անոյշը. շաքարը պակա՞ս: Նոյն հանդարտութեամբ ու լեզուի վայն չփուսով մը լզելէ վերջ դդալը, քրթմնջիւնով մը կը պատասխանեն.— Ի՞նչ կարեւորութիւն ունի, տղա՛ս, կարեւորը ձեր առողջութիւնն է: Հանգոյց մըն ալ ասոնք, մեր լուխիկ–լուխիկ տիկիններուն:

* * *

Ովկիանոսէ ովկիանոս Հայաստանը, իրականութիւն է: Տէ փաքթօ ճանչցուած: Մեղք որ Սեւրի դաշնագիրը հապճեպով ստորագրած ենք ժամանակին:

Նոր պաղուխներու ծաւալումով նոր թերթերու եւ խմբագիրներու փիւն ալ աւելցաւ: Դժուարը թերթը լեցնելը չէ. կը բաւէ մկրատ գործածել պիտնալ ու ուրիշ թերթի մը չորրորդ էջի լուրերը կտրել եւ նոյնութեամբ արտատպել առաջին էջի վրայ: Ո՞վ է հաշիւ պահանջողը: Վերջերս խմբագիր մը կը դանդատէր որ նորութիւնը կը պակսի մեր լրագիրներուն մէջ: Խօսքէն գործի անցնելով սկսաւ պրել թերթին լուսանցքին վերապահուած միջոցին մէջ: Ինչո՞ւ. «Գիրը մեռեալ տարր չէ, կը շարժի նեղքին ուժականութեամբ մը»: Այդ էր պատճառը որ էջին լայն մասը բաց կը ձգէր որ եթէ դիպուածաւ շարժէին իր գիրերը, ալ ու ճախ երթալու դիւրութիւնը ունենային: Դժուար չէ հասկնալը. թացատրութեան կը կարօտէր. եղաւ: Ապուշ չենք եւ հասկցանք որ այս նոր խմբագիրը, գիրը՝ քաղուկի եւ ոտքի շարժումներուն հետ կը չփոթէր: Սկզբունքով դէմ չեմ շոշէտական մարզանքներուն. իմ համեստ կարծիքովս Հ.Մ.Ը.Մ.ի մարզադաշտը աւելի յարմար է. չէ՞ք կարծեր:

* * *

Հմուտ մտաւորական մը վերջերս բանաստեղծութեան փունջ մը հրատարակեց: Առաջին էջէն մինչեւ վերջինը, ոտանաւորները չեղանկիւնէն կը սկսէին ու այդ անկիւնակէտէն երկարելով կը հասնէին էջին վարի հակոտնեայ անկիւնը: Ինչո՞ւ ոչ. գլխու վրայ քալողներ չկա՞ն. երախայական մեր աճապարարութիւններուն մաս կը կազմէին այդ մարզանքները ի վնաս մեր խեղճ գլուխներուն: Ինչո՛ւ մազ փնտռել հաւկիթին մէջ: Շեղօրէն գրուած կամ ուղղահայեաց, կարեւորը միջուկն է: Կրնաք մտածել որ շեղօրէն գրուածը դըժ-

ուար թէ ձեր տեսողութեան առանցքին մէջ չիտակ ներկայանայ. ամենեւին: Կը բաւէ փոքր ճկռով մը ձեր գլուխը քիչ մը դէպի աջ ծռէք ու գիրքն ալ նոյն համեմատութեամբ դէպի ձախ դարձնէք ու կը հաստատէք որ գիրերու չեղութիւնը կ'անհետանայ: Միակ անպատեհութիւնը այն է, որ վարդալու այս քիչ մը անտովոր ձեւէն, ձեր վիզը կը բռնուի (torticolis). ոչինչ սէնքօլով կը չփէք վիզին մկանը ու ցաւը կ'անցնի:

Հապա՞ միջուկը, կը չարունակէ պնդել միամիտ բարեկամս: Այդ մասին գալ անգամ, հիմա կեղեւը տալէով զբաղած եմ:

* * *

Շատեր կը կարծեն որ բանաստեղծ ըլլալու համար պայման է երկար մազեր ունենալ կամ ալ ապուրը պատառաքաղով... ուտել: Ըստ իս կարելի է կարճ մազեր ունենալ ու ըլլալ բանաստեղծ: Տան վարձքը վճարել ու մնալ բանաստեղծ: Կարելի է նոյնիսկ քնական մղումով մը կնոջ մը հետ, ու առանց անոր մազերը քաշելու, պառկիլ, եւ մնալ միշտ բանաստեղծ:

Իսկ եթէ հարցնենք թէ կարելի՞ է առանց տաղանդի բանաստեղծ ըլլալ, անվերապահօրէն կրնամ ըսել. անկասկած, պայմանաւ որ դիմացինդ տխմարի տեղ դնես:

* * *

Հայկական Դատի նոր պաշտպան մը գտնուած է. անունը՝ Շառլ Ազնաւուր: Օտար մամուլը արձագանգեց լուրին: Վերջապէս լուրջ թեկնածու մը: Ո՛չ ղրամի, ո՛չ ալ համբաւի պէտք ունի, ինչ որ առաւելութիւն մըն է ազգային գործերով զբաղելու կոչուած մարդոց մօտ: Նուազ յատկութիւն մը չէ իր վաւերական դերասան ըլլալու պարագան: Մինչեւ օրս հայկական թեմը, վրիպած դերասաններու (բացառու-

թիւննելը յարպելի են) մեծաչնորհն էր։ Աղնաւուր միշտ ալ յաջողած է իր ձեռնարկներուն մէջ։ Այս աստղին քով որքան ժամգոյն պիտի երեւան մեր բոլոր «Տօն Քիչօթ»ները։ Զափուանելու համար այս նոր մրցակիցին հետ, ստիպուած են ճոխացնել իրենց խաղացանկը կամ առնուազն, Սերվանթէսի գլուխ գործոցին, Մանչնէի մը կամ ալ Բիչառ Շթրաուսի երաժշտական բաժանումները (փարթիսիոն) գոց ընեն ու ճառ խօսելու տեղ երգեն ու պարեն թեմերուն վրայ։ Նամանաւանդ որ «սպտիկ» Շառլը, ան՝ մատներուն վրայ դիտէ «միւզիքը, միւզիքները»։ Ուրտեղէն ելաւ այս փորձանքը։ Ինչ «Տօն Քիչօթ»ներ Սանչօ մըն ալ չունին որ իրենց խոհեմ խրատներ տայ որպէսզի դադրին օդին մէջ պարապ պարապ ջուր ծեծելէ։

27 – 11 – 1980

ՆԿԱՐԱԳՐԻ ՄԱՐԴԸ

(ԳՐԻԳՈՐ ԿԻՒԼԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ)

Մարդ մը ամբոխին մէջ: Այսպէս եղաւ, ապրեցաւ եւ վերջնական ձեւով հրաժեշտ տուաւ կեանքին: Ի՞նչ դրել իր մասին: Միշտ գործած է շուքին մէջ լուռ համեստութեամբ մը մոռնալով իր եսը: Ակնբախ, ցայտուն դէպքերու հերոսը չէր, բայց չկար դէպք մը, գործօղութիւն մը մեր իրականութեան կապուած, ուր մեր գաղութին մէջ, որուն իր մասնակցութիւնը բերած չըլլար: Կանուխէն, 19 տարեկանին, մտած էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերը, ծառայելու համար իր ժողովուրդին, աւելի ճիշտ է ըսել այն ինչ որ մնացած էր Ապրիլեան արհաւիրքէն խոյս տուած ազգի մը խըլեակներուն: Փարիզի Շաւիլ արուարձանին մէջ ցեղասպանութենէն ազատած Հայեր կ'ապրէին վտանգը ազգութիւն չունենալու: Խառնիճաղանճ բազմութիւն մը, այլանդակ արտաքինով. հազարաւոր մանուկներ որ դեռ երէկ օրօրոց եւ դպրոց ունէին, դարճած էին գաղթականի՝ խոնաւ ապաստաններու մէջ հացի ու լոյսի կարօտ: Հազարաւոր հայրեր եւ մայրեր որ դեռ երէկ կեանքի լաւ օրերու երազը ունէին իրենց սրտերուն մէջ, վերածուած էին ճմլուած, ճղմուած էակներու, բախտին ձգուած ամբոխներու:

Ճակատագրական ճղնաժամային վայրկեաններ միշտ ալ ունեցած ենք մեր պատմութեան մէջ:

Գիտցած ենք դիմադրել մեր թշնամիներուն պատմական դարձած ճակատամարտերով եւ յաղթութիւններ արձանագրած: Բայց հողազուրկ վտարանդի բազմութիւններուն դէմ

լարուած նոր դաւերը աւելի նենգ հանգամանք ունէին: Զկար Թուրքին եաթաղանը զոր կարելի էր խորտակել քանի գիտակցութիւնը ունէինք մեր ուժին, եւ մանաւանդ ըմբռնումը մեր տարած պայքարի կարեւորութեան Ազատութիւն կամ Մահ նշանախօսքը, կեանք ու եռանդ կու տար մեր արտերուն: Շնորհիւ այդ գիտակցութեան ժողովուրդ մը ամբողջ «մահուամբ զմահ կոխեաց»: Բայց քաղաքական խաղերը ծունկի բերին մեր ժողովուրդը ու զայն վերածեցին Սփիւռքի:

Ընկեր Գրիգոր Կիւրեանն ալ մաս կազմեց այդ հողմացրիւ բազմութիւններուն: Իր նմաններուն պէս մերժեց տեսնել այս իրողութեան մէջ վերջնական պարտութիւնը մեր աղբին: Ժխտեց ճակատագրի վճիռը: Մերժեց նախախնամութեան մութ քմահաճոյքին յանձնել մնացորդացին ճակատագիրը:

Համոզուած մնաց որ ժամանակաւոր է յաղթանակը թիրտ ուժին, ու նետուեցաւ ազգապահպանման նոր պայքարին մէջ իբրեւ նշանաբան ունենալով իրեն այնքան սիրելի Շաւարշ Մխսաքեանի պատգամը՝ «... Երբ ժողովուրդ մը ազատութեան կամքը ունի՝ Աստուած անգամ «Առաւօտ լուսոյ» կ'ելլէ»:

Այդ սեւ օրերուն համար, յանդուգն գրաւ մըն էր ընկեր Գրիգոր Կիւլեանի եւ իր զաղափարի ընկերներուն կատարած ուխտը: Պէտք էր ուժ եւ յոյս ներշնչել պարպուած հոգիներուն ու հիւծած մարմիններուն:

Այսօր երբ կը տեսնենք մեր գաղութներու աշխուժութիւնը, երբ կը հաստատենք որ մեր զաւակները հպարտ ճակատներով կը պայքարին ի խնդիր մեր ազգային դատին, երբ կը լսենք մեր պատանիներու ուրախ կանչերը մեր դպրութեան ամրոցներուն մէջ, ու կ'ըմբռնենք մեր եկեղեցիներու խորանները զարդէն մեկնած մեր անոյշ շարականներու մեղեդիները, պահ մը լռութիւնը աւելորդ չէ, յիշելու համար որ այս բոլորը կը պարտինք անանուն հերոսներու անձայն բայց յամառօրէն տարած գործունէութեան, այլ խօսքով այն պարզ Հայերուն, որոնք գործարաններու ծուխերու մէջ, ապրուստի սպառիչ աշխատանքներէն վերջ առանց աղմուկի բայց եւ

անխորտակելի հաւատքով, հայկականութեան դալկոտ հոգիի մատաղատան պատկերները վանեցին մեր իրականութենէն:

Գրիգոր Կիւլեանի մահը առիթ մըն է որ մեր յարգանքի տուրքը տանք այն հին օրերու շուքին մէջ մարտնչող պալտզ եւ աղնիւ Հայերուն՝ որոնք դիւցան ճաթաղաններու բացած վէրքերը սպիացնել ու ամրոպինեներէն պապակած հոգիներուն մէջ արծարծել «Ազատ լուսոյ»ն, վարձքդ կատար սիրելի ընկեր:

9 – 5 – 1981

«ԴԱՇՈՑՆ ՄԸ ԱՅԴ ՊԱՐՏԷԶԻՆ ՄԷՋ»
ՎԱՀԷ ՓԱՋԱ

Քանեօթը վէպեր, որոնց տասնեօթը հատը ժապաւէններու վերածուած, դէզ մը յօդուածներ Ֆրանսական օրաթերթերու եւ շաբաթաթերթերու համար պրուած, ահա Վահէ Քաչայի գրական վաստակը, որ տասը լեզուներու թարգմանուած ըլլալով ծանօթ է հարիւր հազարաւոր ընթերցողներու:

Աքուեստի մարդին մէջ քանակը կարեւոր չէ: Գրականութիւնն ալ զերծ չէ այս վարկածէն: Ան արհեստ մըն է ուր ամէն անդամ պէտք է վերսկսիլ, ապացուցանելու համար որ նախորդ գիրքին մէջ ցուցաբերուած տաղանդը պատահական արկած մը չէր: Վահէ Քաչայի առաջինէն մինչեւ վերջին վէպը դժուար երկունքներու կնիքը կը կրեն:

Յուսափիլ տափակութիւններէ, տաշել եւ զարդացնել տեսնելու եւ արտայայտելու ձեւերը, զատել, զտել, դասաւորել միտքերը թուղթին յանձնելէ առաջ, ընթերցողը յարգելու լաւագոյն միջոցներն են: Այս ըծախնդրութիւնը չէ վրիպած Ֆրանսացի ծանօթ քննադատներու ուշադրութենէն. Քլէպէր Էտէնս Րոպէր Քէմփ, Ալէն Պօսքէի նման ծանօթ վաւերական գրիչներ, Վահէ Քաչայի գործերուն մէջ տեսած եւ գնահատած են ինքնուրոյն ոճի մը փթթումը ու Տոստոյեւսկեան երեւակայութեամբ պատմելու իր եղակի տաղանդը:

Անկասկած Տոստոյեւսկիի ազդեցութիւնը մեծ է Վահէ Քաչայի վրայ: Ընդհանուր առմամբ, իր վէպերու գործօղութիւնները, չարին ու բարիին միջեւ կատարուած բախումներէն առաջ կու գան: Բայց ո՞վ է բարին եւ ո՞վ չարը:

Վահէ Քաչայի հերոսները անձկութեան մէջ ապրող էակներ են, ծարաւը ունին երջանկութեան, կ'ուզեն օդտուիլ բոլոր նուիրեան պարգեւած արեւի շողերէն, վայելել կեանքին շնորհած ամէրները, ճոխութիւնները, բարիքները, քայց աներեւոյթ ձեռք մը դուռը կը քանայ նոր վայելքներու, նոր ապրումներու, որոնք չարի արքայութեան պարզեւած, արգիլուած պտուղներն են, նոյնքան հրապուրիչ, նոյնքան եւ աւելի առինքնող քան քարիին պերճանքները:

Վահէ Քաչայի վէպերուն մէջ կռիւը անպակաս է: Իտէալական մարդը փնտռելու պահանջէն ծագած կռիւ մըն է, որուն ելքը միշտ անորոշ կը մնայ: Հաւին ու դէշին սահմանումները, ընդունուած տեսութիւնները, կանոնները միշտ ալ խնդրոյ առարկայ են վիպասանին մօտ: Լոյսին ու խաւարին միջեւ տարուած յաւիտենական պարքարն է որ մարդկային կերպարներու վերածուած նիւթը կը հայթայթեն այս եզակի գրողին հոգեկան տուայտանքներու յաճախանքներէն ծնած պատմուածքներուն, ուր չար ոգիներն են որ կը յաղթանակեն ու արեան մէջ կ'ըմբոշխնեն իրենց անւ յաղթանակներուն պտուղը:

Այսքան յոռետեսութիւն մարդ արարածին ճակատագրի հանդէպ այն տպաւորութիւնը կը ձգէ որ Վահէ Քաչայի տիպարները իր առաջ երեւակայութեան մէջ միայն պատկերներ ունին: Իր վերջին վէպը ապացոյցն է հակառակին: Դաշոյն մը այդ պարտէզին մէջ՝ կը փարատէ այդ կասկածը:

Հոս եւս անհունօրէն քարիին եւ անհունօրէն չարին միջեւ կատարուած եղերական պէպքերու պատմութիւնն է որ մօտ հինգ հարիւր էջերու մէջ նկարագրուած է:

Ու եթէ ըսեմ որ այս վէպը մեր բոլորին վէպն է, այսինքն Թուրքերու կողմէ կատարուած ցեղասպանութեան պատմութիւնը, աւելորդ է չեշտելը որ պէտք այս անգամ, Վահէ Քաչայի«հերոսներուն» արարքներուն համար պիտի չըսուի որ խանգարուած երեւակայութեան մը արտադրութիւնն են: Անդամի մը համար Վահէ Քաչայի նախորդ վէպերուն մէջ իր խակ երեւակայութենէն ծնունդ առած ոճիրները ու մարդ արարածին վերագրած վատ արարքները կը ժպտունին այս

վէպին մէջ նկարագրուած սադայելական ոճիրներուն քով։ «Դաշոյն մը այդ պարտէզին մէջ» Սուլթան Համիտներու ու Թալէաթներու կողմէ մեր մարմնին մէջ մխրճուած դաշոյնն է։

Դժուար է առանց սարսուռի կարդալ այդ էջերը, ուր խաղաղ ստեղծագործ հայ ընտանիքներու ողբերգութիւնը նկարագրուած է անհանդուրժելի իրատեսութեամբ մը։ Հոն պիտի հանդիպիք ծանօթ դէմքերու՝ Գրիգոր Զօհրապի, Բարսէղ Սիւնիի, Դուրեան նահապետական ընտանիքին ու անոնց ոդիսականը կարդալով պիտի ղգաք որ Թալէաթի դաշոյնին վէրքերը դեռ կը կոտտան մեր մարմիններուն վրայ։ Վէպի դործողութիւնները կ'ընդդրկեն 1894էն մինչեւ 1915ի մեր ժողովուրդի պատմութիւնը։ Ֆրանց Վէրֆէլի «Մուսա Տաղի Քառասուն Օրերը» հերոսամարտի մը պեղեցիկ եւ յուզիչ նկարագրութիւնն էր։ Վահէ Քաչայի վէպը, վէպի սահմանը կ'անցնի դառնալով զօրաւոր ամբաստանութիւն մը հանդէպ թուրք իշխանութեանց, որոնց ճիւաղային ոճիրներուն զոհ դարձաւ մեր ժողովուրդը։ Մինչեւ օրս Եղեռնը իր վիպապրութիւնը չէր ունեցած։

Վահէ Քաչա վերջ դրաւ այդ պակասին։ Իրեն յատուկ ոճով։ Թալէաթին ձեռքէն խլելով այն դաշոյնը՝ որուն զոհ դացած էին մեր մայրերը եւ հայրերը, Վահէ Քաչա կարծես այդ անմեղ զոհերուն արիւնին մէջ թաթխած է նոյն դաշոյնը դրելու համար այս վէպը, որուն ընթերցումը պրակական հաճոյք մը տալէ առաջ, արդար վրէժ մը իրականացած տեսնելու զոհունակութիւնը կը պարդեւէ մեղի։

Հրեաներու «Հոլոքոստ»ը եւ սեւամորթերու կեանքը պատմող «Բասին»ը հարիւր հազարաւոր ընթերցողներուն ծանօթացուց այդ ժողովուրդներու ողբերգութիւնը։ Հեռատեսիլն ալ ժասլաւէնի վերածեց այդ երկու դիրքերը ու ներկայացուց միլիոնաւոր հանդիսականներուն։ Վահէ Քաչայի այս վէպը, չնորհիւ իր պրակական արժէքին, դործողութիւններու խիտ նկարագրութիւններուն ու դործող անձերու մերթ պրաւիչ մերթ դարչելի քայլ միշտ հարազատ նկարագրութիւններուն պիտի ծառայեն անկասկած պատռելու այն մութ

վարագոյրը զոր թուրք խմիանութիւնները կը ջանան դոց պահել որպէսզի անոր ետին թաքնուած, դարուս ամէնէն ահաւոր ոճիրը մոռացութեան տրուի: Համոզուած եմ որ այս գիրքը կարդացող ֆրանսացի ընթերցողը, թուրքի մը ձեռքը սեղմելէ առաջ կասկածը պիտի ունենայ որ այդ ձեռքին մէջ պահուած կրնայ ըլլալ արիւնոտ դաշոյն մը: Վահէ Քաչայի վէպը առիթը պիտի տայ չատերուն՝ անդրադառնալու որ փխէր Լօթիի, Քլօտ Ֆառէրի նկարագրած եղեմական թուրքիան, իրականին մէջ, դաշունահարուած ժողովուրդի մը արիւնով ողողուած պարտէզ մըն է:

Գալով մեզի, պիտի հաստատենք որ պրիչն ալ կրնայ ահաւոր զէնք մը հանդիսանալ զբաղեցնելու համար մեր թշնամին, պայմանաւ որ տաղանդը իրեն դործակից ունենայ:

Քան տարուան պարտք մը ունէի իմ ցեղակիցներուս, ահա առաջին մասնավճարս կ'ըսէր վէրջերս Վահէ Քաչան:

Աղնիւ խոստովանութիւն մը:

Երկու տարուան աշխատանքի արդիւնք է այս գիրքը: Մեր ցեղասպանութիւնը օտարին ծանօթացնելու ամէնէն հուժկու միջոցն է այս: Կարդալ այդ էջերը, հոդեկան վայելք մըն է. տարածել գիրքը՝ լուրջ պարտականութիւն մը նկասկած:

16/17 – 5 – 1981

«Un poignard dans ce jardin», Vahé Katcha, Presses de la Cité, 1981.

ՇԱԽԱՐԾ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Քաննեւհինգ տարի արդէն: Մաքուր ու պարզ իր կեանքին պէս, մեկնեցաւ առանց աղմուկի, վերջին լուռ նայուածք մը դէպի իր մեկ հատիկը, ինկաւ կաթուածահար:

Կ'ըսեն որ ժամանակը կը ցրուէ ցաւը, – ու վիշտը կը դառնայ անոյշ յիշատակ մը, հին երգի մը մեղեդին: Ու դեռ կ'ըսեն որ պերեզմաններըը լեցուն են անփոխարինելի էակներով: Կ'ըսեն... քայց կը մոռնան ըսելու որ այդ բոլորը դրականութեան պերճանքներ են եւ կապ չունին նիւթիս հետ: Շաւարշ Միսաքեանի մահուան տարեդարձին առթիւ կարելի էր, յաւուր պատշաճի խօսքերով, վեր առնել անձը, գործը, օրինակելի մտաւորականը. տեսակ մը յուշարձան անցեալ փառքի մը, ու բառերու կոյտի մը վրայ պետեղել իր կիսանդրին: Բայց մեր նիւթը վարդանանց պատերազմը չէ, այլ մարդ մը, որուն հերոսութիւնը դժուար է առնել օրացոյցի մը չոր ու ցամաք թուականի մը շրջագիծին մէջ: Մարդ մը՝ որ դիտցած էր իր օրինակով ցոյց տալ, որ աւելի դժուար է շաբաթ մը չարունակ պատիւով ապրիլը քան վայրկեանի մը ընթացքին հերոս դառնալը:

Մարդ մը՝ որ իր սիրտն ու միտքը մաչեցուց ապրելով ու տառապելով մեր հեւքերն ու տագնապները: Մարդ մը՝ որուն «ցառաջ»ը դարձաւ հայելին մեր վէրքերուն ու նաեւ բեմը մեր երգերուն: Մարդ մը՝ վերջապէս, որուն մեկնումը վերջ չդրաւ իր միտքերու ներկայութեան մեր նոր ժամանակներու, «օրերուն ու ժամերուն» հոլովոյթին մէջ:

Օրն ի բուն թերթեր կը կարդանք, օտար եւ հայ, ծանօթ գրիչներու ստորագրութեամբ անթիւ համբագրականներ: Բայց դժուար է գտնել օրինակ մը, ուր այդ գրուածքները պահած ըլլան իրենց ուժը եւ այժմէականութիւնը, երբ դէպքը՝ որուն համար գրուած էին, սահած է մոռացութեան ծալքերուն մէջ:

Շաւարշ Միսաքեան գիտցաւ դէպքը յաւերժացնել յաւուկ ու հատու համբագրականներով, մատեան մը՝ խտացած միտքերու:

«Ամէն փոս կոչ մըն է», «վա՛յ անոնց որ երգ չունին», «երգի վերածենիք վէրքը», «Հայրենիքը պանդոկ չէ», «Մեր այգին բոստան չէ»: Ո՛չ պատգամ, ո՛չ պատուէրան, ոչ ալ ուխտ, այլ զգաստութեան ձայնն էր որ ամէն առաւօտ ներս կը մտնէր մեր տուներէն ու կը փարատէր թմբիրը մեր յափեցած մարմիններուն: Ըմբոստ մտաւորական էր, բայց չափի ու կշիռի գիտակցութիւնը ունէր: Դաշնակցական էր իր էութեամբը, բայց նեղմտութիւնն ու կուսակցամոլութիւնը ներհակ էին իր նկարագրին: Իր թերթը մենաշնորհը չէր միայն իր գաղափարներուն: Գիտէր որ կար ըմբոստ երիտասարդութիւն մը, մեր քաղաքական դատի տեղքայլներուն դէմ զայրացած՝ նոր ճամբաներ որոնող: «Կարգը ձերն է տղաք», կը գրէր համբագրականով մը, հրաւիրելով նորերը լրացնելու հիներուն գործը նոր երգերով, նոր խօսքերով: Ըմբոստ, պահանջկոտ՝ յաճախ յանձնապատասխան մեր համոզումներուն մէջ, ինչպէս կ'ըլլան նորերը, ազատ բեմ պատած էինք «Յառաջ»ին մէջ, ուր եւ կ'արտայայտէինք մեր ընդվզումները: Այլ խօսքով կը քննադատէինք Հ. Ց. Դաշնակցութեան այս կամ այն քաղաքական մէկ քայլը, ոչ թէ զայն տկարացնելու միտումով, այլ աւելի զօրացնելու համար այդ կուսակցութեան վարկը: Կը քննադատէինք համայնավարութիւնը, ո՛չ անոր համար որ այդ վարդապետութիւնը իբրեւ այդպիսին անընդունելի է մեր ժողովուրդին համար, այլ երբ կը նկատէինք որ անոր անունով օգտուողը ռուս աշխարհակալութիւնն է: Այսինքն չէինք սպասած «Փրակայի գարնան» անկումին եւ Լեհաստանի մէջ հաստատուած գինուորական բիրտ ուժին, որ կապանքի տակ կը դնէ մարդկային ազատութիւնները, ը-

սելու համար այն ինչ որ կ'ըսեն այսօր բոլորը... կամ դրեթէ բոլորը: Այդ խօսքով կը նմանէինք այսօրուան հայ երիտասարդութեան, որ «Անցեալը անկարելի» կը նկատէ: Մեր ըմբռռտութիւնը, սակայն, չէր պայմանաւորուած «աջ»ով կամ «ձախ»ով: Պայմանադրական տեսլապղտութիւններ չունէինք ո՛չ աջին ո՛չ ալ ձախին նկատմամբ: Մեր ճախրանքներուն նոր ու նոր հորիզոններ կը փնտռէինք, գործելու «յարաբերական» միջոցները, ի խնդիր մարդկային արդարադատութեան ու մեր ժողովուրդի ազատութեան:

Շնորհիւ Շաւարշ Մխսաքեանի, «Յառաջ»ի ճամբով մեր մտածումները ազատ բեմ գտած էին: Աւելին, «Յառաջ» ազատ բեմ էր որեւէ մտաւորական արժէք ներկայացնող դրութիւններու, ըլլայ դաշնակցական կամ հակադաշնակցական դիրքերէն արձակուած: Մէկ պայման այդ բոլորին. այն՝ որ «Մեր այդին բռռտան չէ»: Նոյնը եւ այսօր. «Յառաջ» հաւատարիմ է իր կոչումին. քաջալերել նորը, նորութիւնները, եթէ անշուշտ յարդուի էականը՝ պարկեշտութիւնը, ընդունելու որ այդ բոլորը կարելի դարձնողը կը կոչուէր Շաւարշ Մխսաքեան, մարդկային մարմնացումը ընկերվարական եւ ժողովրդավարական կենցաղներուն և սկզբունքներուն, ապասարկուն՝ դրչի ու խօսքի ազատութեան, եւ հուժկու ձայնը Հ. Ց. Դաշնակցութեան:

26 – 1 – 1982

ՊԱՐԱՊ ԷՋԵՐ

Դժուար է պարապ էջ մը լեցնելը: Ածականներու եւ բառերուն հնչական ու ձեւի գեղեցկութիւնը չի կրնար ծածկել նիւթին ու անոր պարփակած միտքին աղքատութիւնը:

Բառը ինքնին գեղեցիկ է, երբ տեղին կը գործածուի: Այսպէս ըլլալով հանդերձ, գրողներ կան որ կը չարունակեն գայն հարթել, տափակցնել, ողորկել՝ խըրեւ թէ ցորեն կամ տախտակ ըլլար ան: Եզակի ըլլալու քառապատկիկ ճիպ մը, որ ըսել կու տար Ֆրանսացի գրողին. «Ի՛նչ լաւ կ'ըլլար եթէ մարդիկ գրէին այնպէս՝ ինչպէս կը խօսին, ... պայմանաւ որ խօսիլ գիտնան»:

Թղթատելով կարգ մը հրատարակութիւններ, եկած եմ այն եզրակացութեան որ շատ մը գրողներ խօսիլ ալ չեն գիտեր: Որովհետեւ խօսքն ալ գիրին պէս իր պարզութեամբը ուժով է: Կ'ենթադրեմ ուրեմն որ այսպիսի գրողներ, եթէ հետեւողական են իրենց գրութիւններուն չարադրութեան ձեւին, չեն կրնար, օրինակի համար եթէ ծարաւ են՝ «ջուր խմեցի» ըսել պարապ մահկանացուի մը նման: Կը փնտռեն խրթինը որպէսզի զանազանուին տովորականէն ու գիւտ մը ըրած ըլլալու յաւակնութեամբ երեսիդ կու տան. «H2 - Օի քաղաղրութեամբ հեղուկի մը օգնութեան գիմեցի՝ զովացնելու համար պապակած լեզուս»: Հայհոյես՝ անօգուտ: Տգէտ է կ'ըսեն ու կ'անցնին: Քաղաքավարօրէն փորձել խօսք հասկըցնել՝ աւելորդ յոգնութիւն: Եթէ պատահի (շատ անհաւանական է) որ նման գրող մը ձեր քննադատութիւնը համբերութեամբ մտիկ ընէ, կը նշանակէ որ այդ ժամանակամի-

ջոցին պէտք ունի՝ իր պատասխանը պատրաստելու համար։

Միամտութիւնը չունիմ կարծելու որ մէկ յօդուածով մը վերջ կը դրուի անոնց դոյութեան։ Պիտի չարունակեմ պզտիկ ու ծանծաղ մխիթերով հինգ արարնոց թատերգութիւններ դրել, որոնց չորս արարները կարծես գրուած ըլլան՝ որպէսզի եռեւ-եռեւի եկող հանդիսատեսներուն ժամանակ տրուի, կամաց-կամաց փրենց տեղերը գրաւելու։ Ուրիշներ պիտի չարունակեն Արարատը չարչարել ու անոր ձիւներովը բանաստեղծութիւն չինել, ինչպէս ձիւնամարդ կը չինէինք՝ երբ մանուկ էինք։ Երանի թէ թուրքերը գոնէ Արարատը Հայերուն վերադարձնէին, այղպիսով թէ՛ ան եւ թէ մեր բանաստեղծութիւնը կը փրկուէին այդ Ձէնով Օհաններէն։ Տարիներ առաջ Վարդգէս Պետրոսեան, Հայաստանի Գրողներու այժմու նախագահը, կէս կատակով մը կը հաստատէր, որ «առանց Արարատի՝ մօտ ութ հարիւր գրող Հայաստանում անգործութեան կը դատապարտուէին»։ Այդ կողմէ, Սփիւռքը ետ չի մնար։ Կար ժամանակ որ հպարտ էինք անոր հինգ հազար հարիւր ութսուն մեդր բարձրութիւնովը։ Իր գլխուն եկած հարուածներէն ետք՝ լաւ է ատուգել այդ թիւը։ Դարերուն չմաչեցուցածը, այս վերջին չիսուն տարիներու ընթացքին, յաջողեցան կատարել մեր անկուտի բանաստեղծները։ Նոյնը եւ մեր լրագրութեան մէջ, ուր նորարարութեան սիրոյն անգլերէն կամ ֆրանսերէն բառերու մէջբերումներով, տասն անգամ տաքցուած ճաշի նմանող, նոր յօդուածներու կը հանդիպիք։ Նման գրողներու պատճառաւ է որ մեր գրական օճախներուն ամէնէն մեծ սենեակները ապաման սրահներու վերածուած են։

Ի՞նչպէս վերջ տալ այս կացութեան. խօսքո՞վ. փորձեցի առիթով մը հասկցնել նման գրողի մը ,եւ ըսի. «Գրչիդ մէջ կաղամբ կայ»։ «Շնորհակալ եմ», ըսաւ եւ անցաւ։ Վերջը անդրադարձայ որ՝ կաղամբը տաղանդ հասկցած էր եւ կամ ալ այղպէս ձեւացուցած։ Գրիչո՞վ. ասելորդ է, քանի՝ գրո՛ղ են եւ ո՛չ ընթերցող։ Կը մնայ մեզի համակերպիլ այս կացութեան, մաղթելով որ նման գրութիւններ գաղտնի շրջաբերականներու պէս ձեռքէ ձեռք տարածուին միայն ընտրանի շըր-

ջանակներու մէջ, որպէսզի մեր պիտցած հայերէնին վարժուած ընթերցողները չարունակեն հաւատարիմ մնալ մայրենիքին: «Յառաջ»ի Օգոստոս 31ի թիւին մէջ, Պօղոս Գուրբելեան ընդհանուր ակնարկ մը նետելով սունկի պէս փթթող այդ դրականագէտներուն վրայ, կը հաստատէ որ հայ մտաւորականը իր պատուաւոր պատուանդանին վրայ չի գտնուիր: Եւ կը զարմանայ, որ «Նոր Հայ» պարբերաթերթին ունեցած հարցազրոյցը Ամերիկայի կաթողիկէ Հայոց Առաջնորդ՝ Ներսէս Եպս. Սէթեանի հետ, որ այս նիւթը կը չօշափէր, անարձագանգ մնացած է: Թող ներէ մեզի Պօղոս Գուրբելեանը, որ մենք ալ զարմանանք իր զարմանալուն համար: Ինքը լաւ գիտնալու է, – այդ կը վաստեն իր յօդուածին մէջ, տեղ զտած խորհրդածութիւնները, – որ իր մատնանշած մտաւորականները, ըլլան անոնք բանաստեղծ, ուսուցիչ, վիպագիր կամ հրապարակագիր, չեն անդրադառնար որ նման ցուցմունքներ կամ քննադատութիւններ կրնան իրենց ուղղուած ըլլալ: Իրենք անձեռնմխելի բարձրութիւններ են, լրջօրէն համոզուած՝ որ դարձակէտ մըն են հայ դպրութեան անդաստանին մէջ:

Կը թաւէ զիչ մը խօսիք անոնց հետ եւ կը զգաք որ իրենց դրականութիւնը չպար մըն է՝ կնճռոտ էութիւններ ծածկելու ատհմանուած: Յաւալին հոն է, որ չեն գիտեր թէ... չեն գիտեր: Սուտ խենթեր չեն, այլ՝ վտանգաւոր, զորս պէտք է պահել իրենց ստեղծած վանդակներուն մէջ: Զեմ գիտեր ինչո՞ւ Պ. Պօղոս Գուրբելեան բանալ կ'ուզէ այդ վանդակներուն դռները, երբ կ'եզրակացնէ.

«... Իր ներկայ տխուր վիճակին համար, հա՛յ մտաւորականը պէտք է մեղադրել: Ինքն է որ պիտի պահ իր հաւաքական ուժին ու առաքելութեան հաւատայ»:

Կը պիրեմ յուսալ որ այդ տողերը վերոյիշեալ յանձնապաստան մտաւորականներուն ականջին չեն հասնիր:

Անոնց տեղը ճշտուած է արդէն.– Լուսա՛նցքը:

Մեզի կը մնայ մաղթել՝ որ հո՛ն ալ մնան:

4 – 9 – 1982

ՈՒՐ Է ՄԵՐ ՇԱՐԺԱՆԿԱՐԸ

Արուեստի զարգացման հիմնական պղտակներէն կարեւորագոյնը ինքնուրոյն եւ անկեղծ մտածողութիւնն է։ Տաղանդը անշուշտ իր դերը ունի, բայց ան անշարժ կալուածք չէ, կը կարօտի մշակումի եւ այդ ուղղութեամբ քննադատութիւնը կարեւոր է։ Մեր մօտ քննադատը անկոչ հիւր մըն է երբ մանաւանդ մատը վէրքին վրայ դնէ, եւ շատ սիրուածք մէկը, երբ գոհացուցիչ ածականներ կը շռայլէ։ Արուեստագէտները շատ զգայուն մարդիկ են։ Երբ «տաղանդաւոր» որակէք զիրենք, կրկնելու պէտք չունիք, շուտ մը կը հասկնան։ Հակառակին չեն հանդուրժեր։ Հետեւանք՝ քննադատութեան նըւազումը, որով կը տուժէ արուեստը եւ այս պարագային մեր շարժանկարը։ Շատ անգամ կը թերանանք ճշմարտութիւնները ամբողջապէս ընդգծելու։ Կը կլորցնենք քննադատութիւններու սուր անկիւնները, ո՛չ այնքան ենթականերուն խնայելու միտումով, այլ մտածելով որ չգրուածք բաներ, կրնան հասկնալի դառնալ երբ ուշադրութեամբ կարդացուին։

Օրին մէկը ծանօթ հայ նկարիչ մը իր վերջին գործը ցոյց տալով, ինքնագոհ ժպիտով, կարծիքս ուզեց հասկնալ։ Նըկարին ճիշտ կեդրոնը արիւնի կարմիրով ներկուած կլոր ափսէ մը։ ըսի՝ «այդ կարմիրը կը խորշեցնէ պիս»։ պատասխանը չուշացաւ։ «Այդ կարմիրը քեզմէ զատ մը առաջ է»։ Հոն ալ վերջացաւ մեր խօսակցութիւնը։ Չհեղինք նիւթէն։ Որո՞ւր է մեր շարժանկարը։ Քան, Վենետիկ, Պերլին ծանօթ հաւաքավայրեր, ուր տարին անգամ մը շարժանկարի փա-

ռատօնները կը կազմակերպուին, բացակայ է մեր չարժանը-
կարը: Հոն է որ յայտնուեցան ոչ միայն արեւմտեան երկիր-
ներէն եկած ժապաւէնները, այլ եւ քանի մը տարիէ ի վեր
նաեւ Ափրիկէէն եկած ստեղծագործութիւնները: Վենետիկի
վերջին «Մոսթրա»ն, փառատօնին առաջին մրցանակը շնոր-
հեց անթիյական ժապաւէն «Լա րիւ տէ քաս Նէկր»ի դերա-
կատարին: Անցեալ տարի «Եօլ» ժապաւէնը բարձրացուց
թուրք արուեստը միջազգային քեմին վրայ: Միայն քաղա-
քական նպաստաւոր պայմաններուն արէտք չէ վերադրել ա-
նոր յաջողութիւնը: Մէկ խօսքով փառատօնները առիթը կ'ըն-
ծայեն նոր տաղանդներ ի յայտ բերելու: Բայց եւ այնպէս
մեր տաղանդները միշտ բացակայ են եւ վստահաբար վաղը
չէ որ վարագոյրը պիտի բացուի այդ բախտորոշ տեսարանին
առջեւ: Յոռետես հաստատում մը որ կը հակասէ այն լոր-
նաշուրթին փառաբանութիւններուն, որոնք մերթ ընդ մերթ
կը հրատարակուին հայ մամուլին մէջ, հետեւելով «Արմէն-
փրէս»ի լրատուութիւններու, զոնէ այդ ուղղութեամբ չին-
ծու եւ անճիշտ հաղորդագրութիւններուն: Հայաստանի մէջ
լուրջ քննադատներ, Լեւոն Հախվերտեան եւ մասնաւորաբար
Գ. Հայրեան հանգամանօրէն նշած են հայկական ժապաւէն-
ներու խոցելի կողմերը: Նկատի ունենալով տեղական պայ-
մանները, հասկնալի է որ քննադատութիւնները հոն, որոշ
կէտերու նկատմամբ չափուած եւ ձեւուած ըլլան: Բայց եւ
այնպէս իրենց հիմնական մտահոգութիւնը այն է որ մեր
չարժանկարը կը կաղայ, ու չեշտը կը դնեն այն իրողութեան
վրայ որ այս արուեստին առանցքը պատկերն է եւ ոչ պիրը:
Այլ խօսքով, գրական լաւ գործ մը կրնայ ձախող ժապաւէնի
վերածուիլ՝ եթէ թեմատիրը չիւրացնէ չարժանկարի յատուկ
ստեղծագործական հնարքները:

Սկզբնական շրջանին հայ չարժարուեստը յաճախ օգտը-
ւած է գրական ծանօթ գործերէ. կը պակսէին բուն իսկ չար-
ժանկարին համար գրուած սեւնարիոներ: Հայաստանի մէջ
հասկցուած է այս. բայց չի բաւեր հասկնալ, պէտք է նաեւ
ըմբռնել որ ամէն գրողի գործ չէ այդ: Սենարիօ գրողը ծա-
նօթ պէտք է ըլլայ չարժանկարի բոլոր առանձնայատկու-

թիւններուն: Հանրի Ժանսոն, Ֆրանսացի հռչակաւոր ճեմարիսթը, երբ նախադասութիւն մը դրէր, ատուդելու համար որ իր գրածը տեղ կը հասնի, այսինքն հանդիսատեսին, կը ձգէր գրիչը, ոտքի կ'ելլէր եւ գրասենեակը չեմի վերածելով, կը կրկնէր գրածը ու ժամացոյցի ալաքին նայելով կը հաշուէր քառին տեւողութիւնը ու պայն կը փաղդատէր իր քայլերու թիթմին հետ: Շարժանկարի արուեստին հետ ունեցած իր մտերմութիւնն էր որ կ'առաջնորդէր իր գրական աշխատանքը: Այս մերձեցումը, գրականութեան նպատակին դերժումը չէ շարժանկարի գարգացման, այլ հաստատումը այն իրողութեան որ ժապաւէնը գրականութեան լրացուցիչ մասնիկը չէ: Ան ունի ինքնայատուկ ատորոգելիներ եւ հրամայական պարտադրանքներ: Բայց լաւ է խուսափիլ երկար բացատրութիւններէ, որպէսզի այս յօդուածը դասընթացքի չվերածուի: Հայկական շարժանկարը տեղքայլի մէջ է, ահա իրականութիւնը: Տատամսոտ փորձեր կը նշմարենք այս կամ այն ժապաւէնին մէջ: Տարապարհակ ջանքեր՝ որոնք դատապարտուած են անվարձ մնալու եթէ չարունակենք աչքակապուկ խաղալ: Պէտք է յատակօրէն ըսել որ խորհրդային բարքերուն մէջ արուեստի ծառ տնկելը եւ պայն հասունցնելը դիւրին գործ չէ: Ցանգնութիւնը՝ հոսանքին հակառակ երթալու, միշտ ալ ապասուած արդիւնքը չի տար: Սրամ Խաչատուրեան, Մինաս Աւետիսեան եւ վերջերս Պարաճանով զանազան ձեւերով զգաստութեան հրաւիրուեցան՝ չչեղելու համար խորհրդային կարգերու մէջ ընդունուած արուեստի ուղիներէն: Պարագան նոյնն է ոչ միայն Ռուրհ. Միութեան տարածքին վրայ, այլ եւ անոր ազդեցութեան տակ գտնուող երկիրներուն մէջ: Կարգ մը արուեստագէտներ, խուսափելու համար գրաքննութենէն, ընտրած են կարճ ժապաւէններու ատպարէզը: Այդ ժապաւէններու մարզին մէջ անոնք աւելի դիւրութեամբ կ'արտայայտուին, քանի մեծ մասամբ խօսուն չեն: Պատկերներով եւ երաժշտութեան ընկերակցութեամբ պատրաստուած գործեր, ուր հեղինակը կրնայ խուսափիլ գրաքննութեան մկրատէն: Սրպիլուած պտուղներու պէս ընտրուած են այդ ժապաւէնները: Ծանօթ բեմադիր-

նեը, Մխմխ ( ) ցա՝ Եուկոսլավիոյ մէջ, Եօն Փոփէսքու Կօփօ՝ Ռումանիոյ մէջ, Փոլանսքին՝ Լեհաստանի մէջ, Քարել Փրօքօփ՝ Չեխոսլովաքիոյ մէջ, այլաբանական եւ խորհրդապաշտ պատկերներու միջոցաւ արտայայտեցին իրենց այլախոհ միտքերը, որոնց չնորհիւ զարգացաւ տէսէն–աւիմէներու եւ մարիոնէթներու նոր ժանր մը որ կը տարբերէր, մինչ այդ մեզի ծանօթ Միխի–մաուսներէն: Ատոնց նպատակը շարժանկարին, աւելի մեծ եղաւ, քան չատ մը վարչակարգին հնազանդ եւ անկէ պսակաւորուած քեմադիրներուինը: Հայաստանի մէջ ալ կան արուեստագէտներ, որ ընտրած են այդ ճեւը: Անոնց աեւ աշխատանքը քարճր կը պահէ արուեստագէտի կոչումը: Թէեւ անծանօթ այսօր, վաղը անոնց տաղանդը ըստ արժանւոյն պիտի գնահատուի: Դժբախտաբար Հայաստանի մէջ, յանդգնութիւնը, ապատման սրահներու մէջ երկար մնալու յատկութիւնը ունի: «Թող Վրացին կամ Ուկրաինացին ընէ» առաջ ու յետոյ «մի քան կ'անենք»: Րէալիստ պէտք է ըլլալ: Պարագանով իր մորթին վրայ զգաց թէ ո՛ւր կը տանի յանդգնութիւնը, ազատ եւ վինքնուրոյն մտածողութիւնը եթէ նոյնիսկ անոնք ի նպաստ արուեստին գործածուին:Իր «Սայեաթ Նովա»ն նղովուեցաւ քառակուսի դըլուխով պաշտօնեաներու կողմէ, բայց անոր երգը հասաւ Եւրոպա քիչ մը յոյս ներչնչելով հայկ. շարժանկարի ապագային մասին: Հայաստանի մէջ փոքր թիւ չեն կազմեր անոնք որոնք այդ ժապաւէնը կը նկատեն փարոսը հայ շարժարուեստի վաղուան դրական հոլովոյթին: Սխալ պիտի ըլլայ մեր շարժանկարի տեղքայլը վերագրել միայն վարչակարգի սեղմումներուն: Իրուչչեվի պարզեւած ազատ քայլ, աւա՛ղ, կարճատեւ չրջանը առիթ մըն էր որ նոր ճամբաներով զարգանայ, մինչ այդ կուսակցական բանաձեւերուն ենթակայ խորհրդային շարժանկարը: Այդ ժամանակաշրջանին էր որ թէեւ փոքր թիւով, բայց նշանակալից իրենց արտայայտութիւեամբը հրապարակ եկան ու գնահատուեցան Կ. Զուբրայի՝ «41-երորդը», եւ «Բալլատ զինուորի մասին», Մ. Կալատոզովի՝ «Երբ թռչում են արագիլները», Ս. Պոնտարչուկի՝ «Մարդու ճակատագիրը» եւայլն: Այդ գործերը վերջ դրին

չարժանկարի պատառը քաղաքական թեմի վերածելու սկըզբունքին որ նուիրագործուած էր Լենինի բանաձեւով. «... չարժանկարը մեր քաղաքական ճառերուն պատկերով շարունակութիւնն է»: Վերոյիշեալ ժամանակաշրջանին ուկրաինացի եւ ռուս թեմատիրները վերջ տուին այս նեղմիտ քննութագրութեան ու խուսափեցան համայնավարութեան աւետարանը ներշնչարան նկատելէ իրենց ստեղծագործութիւններուն: Գիտակցութիւնը ունեցան ըմբռնելու որ այս արուեստը ենթակայ է օրերու եւ ժամերու ընթացքին զարգացած պարագայական պէպքերու ազդեցութեան: Այլ խօսքով, վեհ ու վսեմ պաղատիարներու բանքերը չէ ան, այլ մարդկային յարափոփոխ զգացումներու արտայայտիչը: Այդ, կրնայինք յուսալ որ այդ շրջանին, հայ չարժանկարն ալ նոր գործերով հրապարակ կու գայ: Պատրանք: Տատամսոտ քայլեր կատարուեցան մասնագիտական մարզին մէջ. Հայաստանի «Պատուի համար»ը (1957), այդ շարքին կը պատկանի: Սպասեցինք որ նոր պայմաններէն օգտուելով նոր եւ ազատ մտածողութեամբ մշակուած գործեր հրապարակ ելլեն: 20 տարուան ընթացքին հայկական ժապաւէնը որոշ թէքնիք յառաջդիմութիւններ ունեցաւ, բայց ստեղծագործական մարզին մէջ մնաց տատամսոտ: Խոմոն Ֆէօսէեանի «Երբ Սեպտեմբերը կու գայ»ն հազուագէպ ժապաւէնն էր, արժանի աւելի լայն ճանաչումի: Դժբախտաբար անծանօթ մնաց արեւմտեան երկիրներու լայն զանգուածներուն մօտ: Պատասխանատուն ժապաւէնին որակը չէր, այլ զայն տարածելու կոչուած ռուս պատասխանատու պաշտօնէութեան անճարակութիւնը: Այս մանրամասնութիւնը տուինք, որպէսզի «Արմէնփրէս»ի գործակալները դադրին, ափեղ-ցփեղ հաղորդագրութիւններէ... «Խոմոն Ֆէօսէեանի ժապաւէնը մեծ յաջողութիւն գտաւ Փարիզում» եւայլն, ճշմարտութիւնը խաթարել է: Աւելի լաւ է ըսել որ հայկական չարժանկարը մեծ անծանօթ մըն է հոս քան լրջնաչուրթն փառաբանութիւններ հիւսել:

60 տարուան կեանք մը ունի հայկական չարժանկարը: Վիրհխարի յառաջդիմութիւններ կը կատարուին պիտական եւ մասնագիտական մարզերու մէջ: Մարդիկ լուսին կ'երթան-

կու գան: Հայ ժապաւէնը կը մնայ անշարժ: Միայն վարչակարգի սեղմումներո՞ւն վերագրել այդ: Տաղանդ մը, ինչ ճնշումի ալ ենթարկուի, իր ներկայութիւնը զգալի կը դարձնէ: Սոլժենիցին, Զախարով, Փոլանսքի եւ Պարաճանով ծանօթ օրինակներ են: Մեր չարժանկարի տկարութիւնը հետեւանք է նաեւ այն խրողութեան որ իր ակզբնական շրջանին սխալ ըմբռնուած արուեստ մը եղաւ. թատրոնը վերարտադրող գործիք մը: Իր հիմը ծուռ դրուեցաւ ու ծառն ալ կը շարունակէ ծուռ մնալ: Բարխուդարեաններըը, Փալանթարները, Բէկ Նազարեաններըը, նախակարապետները այս նոր արուեստին, մեծ վնաս հասցուցին մեր չարժանկարի վերելքին: Թիֆլիսի եւ Բագուի թատրոններուն մէջ կազմաւորուած այս արուեստի գործիչները չէին կրցած խզել լրենց մտերմութիւնը թատրոնի աւանդութիւններէն ու այդ պատճառաւ հայկական չարժանկարը միայն անունով չարժանկար մնաց, իսկ խորքին մէջ՝ թատրոն: Կովկասեան եւ մասնաւորաբար ռուսական թատերական արտայայտութիւնները լրենց վնասակար դրոշմը դրին արուեստի մը վրայ, որուն արտայայտչական կարելիութիւնները անհամար են: Ճիշտ է որ ակզբնական շրջանին երբ դեռ չարժանկարը համր էր, դերասաններու չափազանցեալ խաղարկութիւնը մասամբ հասկնալի էր, քանի այդ ձեւով կերպարներու ճանաչումը աւելի յատակ կ'ըլլար: Բայց երբ նկատի առնենք որ չարժանկարի ընդգծած ակնկալուած արդիւնքին հակառակը կը ցուցաբերէին: Վ. Փափազեանի, Հ. Ներսիսեանի, Աւետ Աւետիսեանի պէս տաղանդաւոր դերասաններու խաղարկութիւնը ու անոնց ներկայացուցած կերպարները չէին կրնար հարազատօրէն ներկայացնել անձերու ներաշխարհը, որու հետեւանքով իրական դէպքերը կը վերածուէին farcի: Եւ այս երեւոյթը կը չեշտուէր քանի ընտրուած նիւթերը, թատերական հարուստ աւանդութիւններով թեղնաւորուած մուտք կը գործէին արուեստի մը մէջ՝ որ իր էութեամբը թատրոնին հակադրութիւնն էր: Ու երբ նկատի առնենք որ այդ նիւթերուն, «նա-

մուտ», «Պեպօ», «Զար ոգի», թէ՛ թեմաղիրները եւ թէ դերասանները մեծ մասամբ նոյն դերակատարներն էին, աւելի հասկնալի կը դառնայ որ թատրոնի ներթափանցումը աւելի ընչտուած է մեր չարժանկարին մէջ ի վնաս անոր իւրայատուկ հնարաւորութիւններուն: Այս երեւոյթը միայն հայկական չարժանկարին չէր վերապահուած: Անխօս ժապաւէնի շրջանին դերասաններու խաղարկութիւնը, մեր օրերու ակնոցով դիտուած նոյն դիմադրիծը կը ներկայացնէր: Կրիֆիթի՝ «Ազգի մը ծնունդը», Տրէյէրի «Ժան տ'Արք»ը, Սպել Կանսի «Նափոլէոն»ը չեն խուսափիր այս իրողութենէն: Բայց արեւմտեան երկիրներուն մէջ եւ յատկապէս Միացեալ Նահանգներու մէջ աւելի չուտ ըմբռնուեցան չարժանկարի առանձնայատկութիւնները ու նիւթերու ընտրութիւնները կատարուեցան ըստ այդ հրամայականին: Ամերիկացիներուն համար դժուար չեղաւ նոր արուեստին ընտելացումը: Հոն չկար թատրոնի աւանդութիւն ու այդ պատճառաւ է որ անոնց ժապաւէնները, նոյնիսկ անխօս շրջանին պատրաստուած դեռ ընդունելի են: Զափլինի գործերը վկայ: Արտակարգ դիմախաղերը չափուած են ու կը ներկայացնեն տիպարներուն ներհուն ապրումները: Մեր մօտ այս հասկացողութիւնը պակտեցաւ, թէ՛ նիւթերու ընտրութեան, թէ՛ տիպարներու քնորոշման մարդին մէջ: Դերասաններու խաղարկութիւնը մնաց երկար ժամանակ ներհակ անոնց ներաչխարհի ապրումներուն: Երեանական թուականներուն միջազգային չարժանկարը իր գլուխ գործոցները արտադրեց: Զարլի Զափլին, Ճոն Ֆորտ, Մարսէլ Քարնէ, Ռընէ Քլէր, Ժան Կրէմիյոն: Ռուսաստանի մէջ Այզէնչթայն, Փուտովքին իրենց տաղանդը յայտնաբերեցին քանի մը ծանօթ ժապաւէններու մէջ: Տեղքայլը դարձաւ հայկական չարժանկարին գլխաւոր չարժումը: Հայ չարժարուեստին նախակարապետները մեծ պատասխանատուներն են այդ վիճակին: Բայց ինչպէս յիշեցի վերը, իրենց յանգանքը չի տահմանափակուիր չարժանկարին հետ իրենց մտերմութեան պակասին մէջ: Կայ եւ իրենց անընդունակութիւնը նիւթերու ընտրութեան մէջ: Ասօսեցանք թատրոնի նիւթերու ձախող վերարտադրութիւններուն մասին: Բայց

*ինչով բացատրել որ չարժանկարին համար յատկապէս դըրուած աենարիոներն ալ նոյնքան եթէ ոչ քիչ մը աւելի կատարեալ «ֆիասքօ»ներ էին ու քայլ մը առաջ չտարին մեր չարժանկարը: Ճիշտ չէ պատճառները միայն անընդունակութեան վերագրել: Վերոյիշեալ բեմադիրները, որոնք անուն եւ վաստակ ունէին թատրոնի մէջ, կրնային, եթէ պայմանները ներէին ընտելանալ նաեւ այս նոր արուեստին: Բայց այդ ընտելացումը չաւագոյնս կ'իրագործուէր ազատ պայմաններու մէջ: Չեղաւ, եւ չէր կրնար ըլլալ, քանի այս արուեստագէտները ենթարկուեցան, համայնավար կուսակցութեան կողմէ քնորոշուած եւ պարտադրուած, գաղափարական ուղղութեան մը, որու պատճառաւ ստեղծագործութիւնը, սանձուած գործողութեան մը համահաւասար դարձաւ: Ու ստիպեց բոլոր չարժանկարիչներուն ճշմարտութիւնները ծածկել կամ ալ կիսատ ըսել: 1920 թուականներուն իսկ յըստակ եղաւ համայնավար կուսակցութեան դիրքաւորումը: «... Սովետական կինոյում առաջնային տեղ են գրաւել յեղափոխական թեմատիկան, պայքարը նոր կեանքի ստեղծման համար», «... 1930ական թթ. Սովետական կինօն հաստատուեց սոցիալիստական ռէալիզմի դիրքերում: Հիմնական տեղ գրաւեցին բանուոր դասակարգին կոլտնտեսային գիւղացիութեանը նուիրուած ֆիլմերը, կուսակցութեան՝ որպէս ժողովըրդային զանգուածների դեկավարի թեման կենդրոնական դարձաւ կինօի լաւագոյն ստեղծագործութիւններում»: (*Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, թիւ 5, էջ 433*):*

Հայաստանի մէջ թուրքակի պէս կրկնելը սովորական երեւոյթ է: Պարարտ հող է մեր հայրենիքը այդ մարդին մէջ եւս: Վաղիմ Մելիքսեթեան այն ժամանակներուն ու դեռ այսօր իր նմանները, աւելի մտահոգուած ապահովելու իրենց պաշտօնները, քան զարգացնելու հայկական չարժանկարը, կ'ըսէր. «... մեր երկրում կինօն ծառայում է միմիայն ժողովուրդի շահերին եւ չի կարող փակուել նեղ-էսթետիկական հայեցողութիւնների միջնաբերդում: Մեզ մօտ կինոարուեստը բարձր գաղափարների արտայայտիչ է...»:

Փակագիծ մը բանանք եւ հաստատենք որ բարերախտաբար այս վերոյիշեալ քարճր եւ վեհ պատգամներով չէ առաջնորդուած արեւմտեան երկիրներու չարժանկարը: Այլապէս «երթաք քարով» պիտի ըսէինք Ֆելլինիի՝ «Ատիէօ Ռոմա»ին, «Քապիրիոյ պիշերներ»ուն, Օրսոն Ուէլսի՝ «Պարոն Արկատին»ին, Էլիա Գազանի՝ «Փանիք ին տը աթրիթ»ին, «Իօն թրամուէ նօմէ տէպիր»ին, Նիքոլա Րէյի «Ֆիւրէօր տը վիվրը»ին, Սէրճիօ Լէօնէի՝ «Իլ էթէ իւն Ֆուա լա րէվօլիւսիօն»ին, եւ անծանօթ պիտի մնային մեղի Հոնֆրէյ Պոկարտները, Լորէն Պաքալները, Ճուլիէթթա Մասինաները, Մարլօն Պրանտօները, Ճէյմս Տինները, Լի Մարվինները, Ժան Կապէնները, Րէմիւները եւ քանիներ, որոնք առանց վերոյիշեալ բանաճեւումներուն եւ անոնց պարփակած վսեմ գաղափարներուն արտայայտիչը ըլլալու, եղան ու կը մնան չարժանկարի զարգացման հոյակապ ապասարկուները:

Վերադառնանք մեր ածուխն եւ նայինք թէ ի՛նչպէս ընդունուեցան համայնավար կուսակցութեան բանաճեւումները կինօի մարզին մէջ: Առանց վերանումի ըսենք. մեծ խանդավառութեամբ: Ասելին՝ պապէն աւելի պապական, հայրատանեան չարժանկարիչները լրացուցին Լենինի կիսատ թողած խօսքերը, ամբողջովին ընդգրկելով ռուս արուեստի տեսաբան Սերգէյ Դրոբաշենկոյի վերլուծումը չարժանկարին վերաբերող: «... Հարկաւոր է որ հեղինակը հաւատայ իրականութեան, չերկիւղի նրանցից՝ եւ պէխաւորը, չպարտադրի կեանքին իր fմահաճ հեղինակային հայեացքները...»: «... եթէ հեղինակային տեսակէտը չի համապատասխանում իրականութեան ճշմարիտ բովանդակութեան, որքան էլ այդ տեսակէտը լինի գրաւիչ միեւնոյնն է, նրա արժէքը ոչնչի է հաւասար...»: (Սով. Արուեստ, թիւ 7, 1972): Նո fսմէնք պիտի ըսէր Անգլիացին եւ անցնէր: Բայց լաւ է քիչ մը ծանրանալ եւ շուտ չանցնիլ քանի որ հայկական չարժանկարիչները լիովին ընդգրկեցին այս տեսակէտը քիչ մը աղ ու պղպեղ ալ աւելցնելով անոր վրայ: Ամէն արուեստագէտ Պարաճանով չէ որ նման աւելորդաբանութիւնները զամբիւղը նետէ: Հետեւանք այս համակերպումին, 1934էն ի վեր մեր չարժանկարի

թեմադիկային զվխաւոր առանցքը հանդիսացաւ սոցիալիստական իրականութեան փողահարումը եւ բնականաբար Դաշնակցութեան պարսաւումը: «Մեքսիքական դիպլոմատներ», «Զանդեզուր», «Կիկոս» ու դեռ տասնեակներով ուրիշ ժապաւէններ նոյն թմբուկը զարկին. «մեղաւոր է Դաշնակցութիւնը», քանի քանի տաղանդաւոր դերասաններ իրենց տաղանդը յումպէտս վատնեցին նման ծիծաղելի ժապաւէններու մէջ: Վ. Փափազեան, Յասմիկ, Անահիտ, Հ. Ներսիսեան, Աւետ Աւետիսեան, կամայ ակամայ իրենց մասնակցութիւնը բերին այս խեղկատակութիւններուն, որոնք եթէ չվերաբերէին մեր չարժանկարին, ծիծաղ պիտի յառաջացնէին հոս: Բայց երբ կը հաստատենք որ անոնք պատճառ դարձան որ մեր չարժանկարը միջազգային դետնի վրայ մնայ մեծ անծանօթ մը, ծիծաղի տեղ դառնութիւնն է որ կը համակէ մեր սիրտերը: Այս կացութեան առաջին պատասխանատուներն են այն բեմադիրները որոնք այդ ժամանակներուն տզրուկի պէս փակած էին հայ չարժանկարին, անկէ օգտուելով առանց որեւէ օգուտ մը տալու անոր զարգացման: Բէկ Նազարեաններըը, Բարխուդարեաններըը, Քալանթարներըը, Զուբարներըը, Մարտիրոսեաններըը, որոնց մօտ զարգացումը չէ որ կը պակսէր, այլ՝ քաջութիւնը, ընդունեցին սուտ խեւ ձեւանալ եւ չինծու ենթահողի մը վրայ պատրաստեցին իրենց ժապաւէնները: Այդ ընթացքով անոնք չեղեցան արուեստագէտի կոչումէն: Այդ ժամանակներուն Պարոյր Սեւակ մը չկար որ իրենց ականջէն բռնելով յիշեցնէր թէ ինչ է ամէնէն հիմնականը արուեստագէտի մը համար: «... Ճշմարտութիւնը կիսատ չըսելը, առանց դրան, եթէ աստուած նոյնիսկ տաղանդ տուած կինի, որեմէ բան դուրս չի գար...» (Սով. Արվեստ, թիւ 7, 1972):

Եթէ ծանրացանք այս երեւոյթին վրայ, այսինքն ստեղծագործութեան ենթարկումը վարչակարգի դաղափարական տեսութիւններուն, պատմութիւնը վերարծարծելու փափաքի մը հետեւանք չէ, այլ, հաստատելու համար այդ երեւոյթին չարունակութիւնը մեր չարժանկարի ծիրին մէջ: Առիթով մը «Յառաջ»ի մէջ գրած էինք որ նոր բեմադիրներու մուտքը

այդ ասպարէզին ներս, յոյսեր կը ներշնչէր։ Մասնագիտական պետնի վրայ ճիշտ է որ անոնք յաջողեցան ձերբազատուիլ թատրոնի կոշկոռ կապած ազդեցութիւններէն ու հին էջ մը դարձնելու իրենց ճիգը յաջողութեամբ պսակուեցաւ։ «Բարեւ, այդ ես եմ», «Երբ Սեպտեմբեր կու գայ», «Նահապետ» այդ վերանորոգուած արտադրութեանց մաս կը կազմեն։ Բայց եթէ յաջողեցան թատրոնի փոշին թօթուել, դժբախտաբար նոյնը կարելի չէ ըսել այն միւս ազդեցութեան, որու ծանրութեան տակ կը խեղդուի մեր չարժանկարը։ Նորերը, իրենց կարգին ենթարկուեցան համայնավար կոսսակցութեան կողմէ պարտադրուած, արուեստի եւ մասնաւորաբար չարժանկարին յատուկ ուղղութեան։ 1924էն ի վեր այս մտածելակերպն է որ կը տիրէ հոն ու անոր սեւ չուքին տակ է որ կը տքնի հայ չարժանկարի արուեստը։ Պարտճանով ի զուր փորձեց չուքէն դուրս քերել այդ հոյակապ արտայայտութեան արուեստը։ Շնորհիւ իրեն պիտի ճոխանար ոչ միայն մեր չարժարուեստը, այլեւ մէջազգային չարժանկարը։ Անճարակ պաշտօնատարներ վարագոյր քաշեցին այն միակ փարոսին առջեւ, որ կոչուած էր նոր ճամբաներ բանալու ժապաւէններու ասպարէզին մէջ։ Պարտճանովի եւ Պարտճանովներու թացակայութեամբ, հայ չարժանկարի տեղքայլը երկար ապագայ մը կ'ապահովէ։

2 – 1 – 1983

«ՓՐԷԶԻՏԱՆԸ»

Մարսէյլ, Սէն Շարլ։ Շոգեկառքէն վիջնող ճամբորդին առջեւ կը բացուի տեսարանը Միջերկրականի մայրաքաղաքին։

Ձերմակի վրայ տեսով ներկուած քաղաք մը։ Ծովին կապոյտը պահուըտած ըլլալ կը թուի պէմզ պարզուող անանձնական կառոյցներուն ետեւը։ Ակնթախը հոս ճերմակի նմանող երկար սանդուխներն են, որոնք կ'ուղղուին դէպի պուլվար տ'Ալթէն։

Ծով, նաւահանգիստ՝ քացակայ են. վերապահուած՝ երկրորդ արարին։ Զգուշութեամբ կ'իյնեմ այդ սանդուխներէն որոնք Այզէնշթայի «Սէն–Փէտերսպուրկ» ֆիլմին մէջի, այլեւս պատմական սանդուխները կը յիշեցնեն։ Կը պակսի երախային կառքը որ խելագարուած ամբոխներուն առաջին զոհն էր այդ դլուխ–գործոց ժապաւէնին մէջ։ Այզէնշթայն, սանդուխ, եւ ահա՝ պուլվար տ'Ալթէն։

Առինքնող ոչինչ ունի այս անհրապոյր պողոտան ուր խանութները կը նմանին Ֆրանսայի որեւէ քաղաքի խանութներուն ու քովէդ անցնող մարդոց մէջ քացակայ են Մարսէլ Փանեօլի նկարագրած Մարիխւսները, Սէզարները կամ ալ Կէրինի եղբայրներուն առասպելատիպ «հերոսները»։

Բայց պուլվար տ'Ալթէնը բեմը քօղարկող վարագոյր մըն է։ Բուն դերակատարները գտնելու համար պէտք է վար առնել վարագոյրը՝ ծանօթանալու համար անոր այլազան թաքստոցներուն մէջ գործող անձերուն։ Երանի պարզ զբօսա–

չրջիկ մը ըլլայի ու անվոյթ պտըտէի ու պրպտէի այն բո–լորը՝ որոնք ժապաւէններու եւ դիրքերու ճամբով հրապու–րած էին զիս: Ազգային եւ կուսակցական գործով եկած էի հոս: Ախինքն կոճկուած բաճկոնով եւ փողկապով մէկը՝ ո–րուն քայլերը ստիպողաբար դէպի ակումբ կամ Առաջնորդա–րան կ'ուղղուին, ուր վստահաբար բացակայ պիտի ըլլային Րէմիւն եւ Փանեօլը, ինչպէս եւ Կէրինի եղբայրներու մութ ախրագործութիւններուն դերակատարները:

— Օրհնեցէ՛ք Սրբազան:

— Աստուած օգնական:

Արդէն պաշտօնիս մէջն եմ եւ կը պգամ որ դիւրաւ դուրս պիտի չգամ այս չրջանակէն: Մնաք բարո՛վ Րէմիւ, Մարսէլ Փանեօլ, Կէրինի. կարելի է օր մը կը հանդիպինք իրարու, հիմա պրաղած եմ լուրջ գործերով:

— Ի՞նչպէս է կացութիւնը. ընտրութիւնները ե՞րբ են:

— Ի՞նչ ընտրութիւն. հոս ընտրուածներ կան բայց ո՛չ ընտրութիւն: Սո՞ւրճ մը:

— Մէկ չաքարով:

Սրբազանին մօտ միչտ վարդապետ մը կ'ըլլայ որ աւե–տարանին խօսքերը մէկդի դրած՝ աւելի մատակարար մըն է. մէկ կամ երկու չաքարով սուրճեր չինելը իր մասնագիտու–թիւնն է: Ի՞նչ քանի գործիչներու սուրճ չինած է:

Ահարոնեան ակումբը հեռու չէ Առաջնորդարանէն: Ըն–կերներ կը սպասեն ինծի: Բոլորն ալ լուրջ մարդիկ: Պատին վրայ եռագոյն դրօշակ մը: Կը հարցնեմ թէ ո՞ւր է մեր դրօ–շակը, այսինքն կարմիրը: Զարմացած երեսս կը նային: Շին–ծու ժպիտները աւելի կը ժժդունին: Արդեօք այս գործիչը կարմի՞ր է: Կը զղջամ հարցումիս: Ինչո՞ւս պէտք: Ցօնք չի–նելու եկած եմ, աչք չհանեմ: Անցնինք օրակարգին: Ըստ կու–թեան եւ ըստ կարգի անվերջ խօսակցութեան դուռը բացուած է: Երկու ժամ վերջ նոյն տեղն ենք:

Զիս զարմացնողը ա՛յն է որ Մարիւլին քաղաքին մէջ Հայերը մնացած են անհաղորդ՝ անոր երգիծական մտայնու–թեան: Բոլոր խօսակցութիւնները կը յանգին եկեղեցիին խո–րանին: «Պուլվար Օտտոյի եկեղեցին մերն է, Սէն Թ'Անթուա–

նինը՝ անո՛նց»: Ժամերով կը խօսին այս մասին. կարծես հայութեան ճակատագիրը տնօրինող հարցեր ըլլային: Ա՛ղճ Վարանդեան, Ա.Հարոնեան, Մխսաքեան, Նարդունի, քանի՛ քանի՛ անդամներ կշտացած են ա՛յդ խորաններու շուրջ արծարծուած արուեստական խնդիրներուն մէջ:

Եթէ անոնց չեն խնայած, ինծի՞ պիտի խնայեն:

— Խօսք կ'ուզեմ:

Պարթեւ հասակով, ազնուական դիմադիծով, աղ-պղպեղ մազերով անձ մըն է այս մէկը:

— Կ'առաջարկեմ որ այդ զոյգ եկեղեցիները փակենք:

Իրարանցում: — Ի՞նչպէս թէ. եթէ եկեղեցին փակենք՝ ինչո՞վ պիտի զբաղինք:

Պարթեւ հասակով ընկերը, — Զի քէօֆթէով:

Նախագահը. — Ընկեր Աղայեան, քիչ մը լրջութիւն: Այդ օրէն ի վեր հասկցայ արժէքը այդ պատուական Հայուն, Ցարութիւն Աղայեանին: Իր ներկայութիւնը մեր կոսակցութեան մէջ անհրաժեշտութիւն մըն էր, քանի չափի զգացումը ունէր եւ գիտակցութիւնը՝ թէ ո՞ւր կը սկսի ու կը վերջանայ լրջութիւնը: Ահա փնտռածս: Մարդ մը՝ որ կը նախընտրէր բուն չի քէօֆթէով զբաղիլ քան թէ մեր եկեղեցիներու խորաններուն նշխարները չի քէօֆթէի վերածել:

Կապը հաստատուած էր: Մարաէյլի մէջ գտած էի մէկը՝ որ փանեօլ կարդացած էր ու հասկցած պայն: Առկէ ետք, ամէն անգամ Մարսէյլ երթալուս դիտէի թէ փըթի-փուսէ սրճարանին մէջ կրնայի հանդիպիլ իրեն: Հոն էր ան օրուան գրեթէ բոլոր ժամերուն: Միշտ ոտքի: Ցրանսացի թէ հայ՝ փրէզիտան կ'անուանէին զինք: Ցարդուած էր բոլորէն ու սիրուած չատերէն: Կոսակցութեան մէջ մնաց պարզ ընկեր մը՝ պաշտօնական դիրքերը գրաւուած ըլլալով լուրջ մարդոց կողմէ: Կ'ափսոսայի որ հրապարակը պարպուած է: Կը մխիթարէր զիս. «կոսակցութիւնը հարիւր տարի եւս կը դիմանայ», ու կ'աւելցնէր, «պայմանաւ որ անով զբաղողները երկար ապրին»: Շատեր, լուրջի չէին առներ ըսածները. մեղքը իրենց. քան կը սորվէին, եթէ, անշուշտ, բան մը սորվելու փափաք ունենային: Սրճարանին մէջ ըսածները հազար բա-

նաճեւները կ'արժէին: Բայց քանի որ օղիի գաւաթի մը առջեւ ըսուած խօսքեր էին՝ արժէքազուրկ կը դառնային: Քաղաքավար ծիծաղով մը կ'ունկնդրուէին, ա՛յդքան:

Իմաստակներ կան որ դեռ կը հաւատան թէ լուրջ խօսքերը միայն ժողովներու մէջ կ'արտասանուին: Ի՛նչ բարեբախտութիւն՝ որ մեր աչուղներու երգերը փողոցներու կամ ալ դինի գաւաթներու առջեւ երգուած են: Աչուղ Ջիւանի, Սայեաթ Նովա եւ... Պարաճանով այդ դասուն կը պատկանին: Ցարուհիւն Աղայեան մեր օրերու աչուղն էր, որուն խօսքերը փասթիսի պէս ումպ-ումպ կը խմուէին: Փասթիս չսիրողներուն վարունգ կը հրամցնէր՝ քաղուկի հաստութեամբ: «Ունենալ, ընկե՛ր, ամէն բան, բայց չունենալ հայրենիք»: Այսպէս կը խօսէր բանաստեղծ Ահարոն Տատուրեան իր քերթուածներէն մէկուն մէջ՝ գրուած այդ նոյն քաղաքին մէջ, Մարսէյլ: Ֆառասուն տարի սիրած եմ այդ բանաստեղծը, որ գիտէր բառերուն արժէքը եւ ունայնութիւնը կեանքին: Ց. Աղայեան քիչ գրած է, բայց գինքը լսողները պիտի յիշեն իր պարզ խօսքերուն իմաստութիւնը: Մեղի պէս մարդոց համար Աղայեանը պիտի մնայ քիչերէն մէկը, եղակի անձնաւորութիւն մը, հայ միտքն ու լեզուն ազնուացնող անհատականութիւն մը՝ հայկական Մարսէյլը գեղեցկացնող ու իմաստաւորող միտքը: Նոյն սերունդին չէինք պատկաներ, բայց գիրար լաւ հասկցած էինք:

Երբ Մարսէյլ երթամ՝ պիտի հանդիպիմ Փըթի Փուսէ արճարանը: Փրէզիտանը հոն պիտի չըլլայ: Մե՛ղք: Փասթիսի մը գաւաթին առջեւ պիտի վերապրիմ այն վայրկեանները՝ զորս իրեն հետ անցուցած եմ: Պիտի յիշեմ իր թաւ ձայնով ըսած խօսքերը ու պիտի ցաւիմ՝ որ վերջակէտ մը դրուած է այդ իմաստուն խօսքերուն: Իսկ վերջը պիտի անցնիմ մայթին միւս կողմը, հոն ուր կը գտնուի ակումբը, լսելու համար ըստ կարգի եւ ըստ էութեան ըսուած ու հազար անգամ ծամծմուած խօսքերը:

Իր մահով մեր կուսակցութիւնը ծանր կորուստ մը կրէ: Մեր ժողովներու համեմը, որ Այնթապէն եկած էր, բացակայ պիտի ըլլայ այլեւս ու երբ օրակարգերը ճապաղին

ու եկեղեցիներու խորաններըը չուկայի վերածուին, հոն պիտի չըլլայ ան՝ որ զգաստութեան հրաւիրէ բոլորս:

Աղնուական էր իր կեցուածքով, փիլիսոփայ՝ իր կեցցաղով: Բարի էր՝ սրտով: Միայն թարեկամներ չունէր, բայց այդ միւսները չէզոքացնելու զաղտնիքը ունէր: Մութին մէջ ըսուած բամբասանքներուն կարեւորութիւն չէր տար: Կը մտածէր, անկասկած, որ կեանքը ճահիճ մըն է՝ ուր պահուած գոհարներ կան: Ու երբ դիպուածաւ գտնէր նման գոհար մը, կը մոռնար ճահիճը ու կ'երդէր վեհանքը:

Աղայեանին երդը վերջ գտաւ: Դժուար է հարազատ արձագանգը տալ այդ երգին երանգներուն: Պատմուական Հա՛յ մը մեռաւ՝ առա՛նց փողի, առա՛նց թմբուկի: Մարսէյլը քիչ մը եսա ամայացաւ: Սուգի մէջ են իր սիրելի ազգականներն ու զինքը սիրողները: Սուգի մէջ եմ նաեւ ես, որ դեռ երէկ լման էի, իսկ այսօր իր մեկնումով կը զգամ որ չունիմ այն՝ ինչ որ փական էր ինծի համար, ընկեր մը՝ զոր սիրած ու յարգած էի:

5 – 2 – 1984

«ԿԱՐԵԻՈՐԸ ԱՏԱՂԶՆ Է···»

«Ցառաջ»ի համար, իր մահէն ֆիչ առաջ կատարուած, բայց մահուան վաղորդայնին միայն լոյս տեսած, հարցազրոյցէն սա կարճ հատուածը, որպէս՝ «հուսկ բանիւ»:

— Իսկ ի՞նչ կը մտածէիք ահաբեկչական այդ արարքնե-րուն մասին:

— *Երկար տարիներ եղած եմ դաշնակցական չարքային մը եւ կրնամ ըսել, թէ Դաշնակցութիւնը բնաւ ահաբեկչութիւնը նկատած չէ քաղաքական գործի մը դրական գործօնը, այլ շատ զգուշօրէն գործածուելիք գործողութիւն մը, որուն պէտք է դիմանալ վերջ դնել, երբ քաղաքական պայմանները այդ կը պահանջեն: Ռուբէնը իր յուշերուն մէջ կը պատմէ, թէ ահաբեկչութիւնը շատ ժժուար հարց մը եղած է օրակարգի վրայ եւ ամէն անգամ որ այդպիսի գործողութիւն մը պիտի կատարուէր, պէտք է որ մէկէ աւելի անգամներ քննուէր հարցին կարեւորութիւնը: Եթէ սայթաքումներ եղած են, – եւ մինչ եղած են, ատիկա մինչ ալ եղած է ի վնաս մեր կուսակցութեան: Ռուբէն կ'ըսէ, թէ պիւրին էր ահաբեկիչներ պտնել, որովհետեւ հայդուկներ էին, պատրաստուած, զաղափարապաշտ, բայց առաջին ահաբեկչութիւնը կ'ընէին նուիրական համոզումով, երկրորդը դարձեալ կը ստանձնէին ընել օգտուելով իրենց փորձառութենէն, երրորդը կ'ընէին ինքնագլուխ, կարծելով որ հայ դատին համար կ'ընէին, կ'ըսային խասապ, այդ պարագային կը տիպուէինք մեր ձեռքով մաքրել մեր ահաբեկիչները: Ուրեմն ահաբեկչութիւնը, – ինչպէս կ'ըսեն Ֆրանսացիները, թէ պա-*

տերազմը չափազանց լուրջ հարց է գինուորականներու յանձնելու համար, – չատ լուրջ հարց մըն է, բայց կ'առնուի թեթեւութեամբ:

«Ահաբեկչութիւնը անշուշտ որ դեր մը կատարեց ու վաստօրէն ահագին թերթեր անդադար մեր մասին կը գրեն: Բայց այսօր «Ֆիկարօ–Մագազին»ը եթէ առնենք, վենետիկի Ս. Ղազար կղզիին մասին յօդուած մը կը գտնենք մէջը, հրաշալի յօդուած մը: Հոն ալ մեր մասին գրուած է: Երբ կ'ըսէք, թէ Միթերանի ճառը կայ, ես ալ կ'ըսեմ, որ նման ճառեր հեռաւոր անցեալին ալ արտասանուած են: Խօսքէն գործ, քաղաքական կեանքի մէջ մանաւանդ, լայն իրամատ մը կայ ու ատիկա անցնիլ այդքան ալ հեղասահ չէ: Պէտք չէ դէպքերու վրայ տեսութիւններ առաջացնել:

«Կը յիշեմ Պետրոս Թերզեանի մէկ յօդուածը, որուն մէջ բանին այն է, թէ մեր պատմութիւնը հիմա է որ կը սկսի, այսինքն ահաբեկչութեամբ: Ասիկա դիւրին բացատրութիւն մըն է եւ ոչ ներելի: Որովհետեւ ժխտումն է բոլոր եղածներուն: Ինծի համար, ցուրտ ակումբի մը մէջ պարզ չարքաշինի մը վառարան վառելու արարքը, որպէսզի հայերէնի դասին եկող մանուկները չմաին, նոյնքան նուիրական է որքան ահաբեկչական գործ մը: Ահաբեկչութիւնը եթէ հերոսութեան համահասասար պիտի նկատուի, ատիկա քնաւ չեմ ընդունիր: Ատոր համար, տեւական գործը, չինարար գործը, շինիչ գործը, մրջիւնի կամ մեղուի կատարած գործն է ինծի համար կարեւորը: Կարեւորը ատաղձն է որ կայ եւ հնարաւոր կը դարձնեն նման պոռթկումներ: Ուրեմն, առնենք պոռթկումը որպէս էականը եւ ժխտենք, այդ պոռթկումին տուն տուող բոլոր ստորոգելիները, մաքրենք անցեալը ու ըսենք թէ պատմութիւնը հիմա է որ կը սկսի, ասիկա ամենամեծ ամօթն է մեր ժողովուրդին համար: Չեմ ուզեր որ իմ ազգիս պատմութիւնը սկսի տեղացող փամփուշտներով: Ասիկա հերոսութիւն մըն է տղու մը համար որ կ'երթայ անձնուրաց, բայց ժողովուրդի մը պատմութեան մէջ չատ թեթեւ կը կշռեն նման բաներ: Չեմ կարծեր, որ մեր բոլոր

ահաբեկիչներուն անոմնները յիշուին որպէս հերոսներ: Թէհ-լիրեանը կայ որպէս խորհրդանշան եւ այլեքան: Նաեւ քանի մը ուրիշներ: Միւս կողմէ, հարիւրաւոր ահաբեկիչներ ու-նեցած է մեր ժողովուրդը, մարդիկ, որոնք պահ մը իսկ չեն մտածած, թէ հերոսներ են: Ա՛յլեքան:

ՑԵՏ ՄԱՀՈՒ

SALUT, ARLEN...

Il est toujours difficile de parler d'un ami au passé. Et Arlen est tout mon passé. Une amitié de trente ans qui s'arrête brusquement.

Nous nous sommes rencontrés à la Cité Universitaire et parmi les dizaines d'étudiants, nous avions eu des relations privilégiées. Ce ne fut pas le coup de foudre de l'amitié. Il nous a fallu des mois pour nous trouver des atomes crochus, comme on dit.

Je l'ai vu la semaine dernière. Nous avons évoqué l'époque de la Cité. Il me semble qu'il ne s'est rien passé depuis. Aucun nuage, aucune tempête n'ont terni cette amitié.

Arlen était profondément attaché à sa famille. Il en était même angoissé.

Je l'ai connu célibataire, marié, père de famille, grand-père...

Des étapes truffées d'amour. Lorsque j'avais un quelconque problème j'allais le trouver. Il a passé son exis-

tence à rendre service à tout le monde, même à des inconnus qui étaient recommandés par des amis lointains.

Il avait un don rare: l'humour, qui mettait tout le monde à l'aise.

Et la pudeur.

Il y a tellement de souvenirs qui se bousculent dans ma tête que je n'arrive pas à en détacher un.

Aucune importance. L'amitié les a scellés pour toujours.

Et puis je me console en me disant que la mort n'existe pas, elle est le prolongement de la vie.

Et dans ce prolongement Arlen sera toujours sur le parcours.

Voilà, c'est tout.

Salut, Arlen. Tes amis ne t'oublieront jamais. Jamais.

«Haratch», 14-7-1984

VAHE KATCHA

ARLEN MON AMI, MON FRERE

Je compte sur les doigts d'une seule main le nombre de mes vrais amis. Arlen, tu étais un de ces doigts. Je ne veux pas croire que tu sois parti, d'ailleurs personne de tous ceux qui t'aimaient ne le croient, j'en suis sûr. Devrais-je dorénavant éviter de passer Avenue Rapp pour n'avoir pas la gorge nouée?

Arlen mon ami, je ne puis m'empêcher de penser à notre première rencontre lors d'un débat donné dans les

locaux du magazine «Elle» après la publication de l'ARMENIEN. Tu m'as offert immédiatement ta sympathie. Immédiatement tu m'as conduit chez toi où je fis connaissance de ta famille, Anaïde ton épouse, ta mère, tes enfants. L'amitié n'a cessé de nous suivre tout au long des années. Nous étions bien ensemble à converser. Nous échaffaudâmes des projets qui ne virent pas le jour mais quelle importance, notre joie était d'en discuter. La chaleur de ton sourire était quelque chose de formidable qui me réchauffait l'âme et c'est lui que je verrai dans ma tête chaque fois que je penserai à toi.

Arlen mon ami, permets-moi d'emprunter à Jacques BREL quelques mots des paroles de la chanson qu'il écrivit à la mémoire de son camarade Jojo. Elles traduisent exactement ce que je ressens à ton égard et c'est pourquoi je les reprends à mon compte:

Six pieds sous terre tu n'est pas mort
Six pieds sous terre je t'aime encore

Arlen tu es et resteras toujours mon ami. Mon frère.

«Haratch», 20 – 7 – 1984

CLEMENT LEPIDIS

«Chaque être a une ligne de force, un trait majeur qui, lorsqu'on les découvre, expliquent tellement bien ce qu'il est, ce qu'il fut. Chez Arlen Papazian, c'était son arménité.

Héritier, avec son frère, d'un père et d'une mère d'élite, dont les traditions éprouvées et les combats intransigeants lui ont légué un engagement que plus rien ne pourra corrompre, Arlen assume son arménité avec une exigence, une hauteur, une intelligence que seuls ceux

qui n'avaient pas ne lui pardonneront pas. Mais qu'importe, dès lors qu'il avait raison et que ce sont les êtres comme lui, refusant les tentations de l'événement, qui préparent l'avenir. Ses compagnons de lutte, qui l'ont bien connu, savent, aujourd'hui, qu'une grande voix s'est éteinte. Mais ses compagnons savaient déjà qu'il était un juste, car ses désaccords ne le laissaient pas en paix.

A présent, puisque nous ne lirons plus ses écrits, dans «Haratch», puisque nous n'entendrons plus cette voix enthousiaste, fraternelle et noble, il ne nous reste qu'à bercer ensemble le souvenir de ce grand seigneur qui avait le visage de l'Arménie contemporaine, déçue, trompée, fatiguée mais jamais désespérée, toujours déterminée.

. . . Voici donc venu ce moment redoutable où le passé se confond avec l'éternité qui s'annonce, où notre tristesse devient ferveur, où l'absurdité de la mort révèle le sens d'une vie, où une parole dérisoire, fût-elle celle d'un ami, n'ajoutera plus rien à l'accomplissement d'un destin ...

16 – 7 – 1984

(Extrait) ED. JAKHIAN

ՎԵՐՋԻՆ ԶՐՈՅՑԸ ԱՒԼԷՆԻ ՀԵՏ
(ՀԱՏՈՒԱԾ)

Կեանքի բնական մի օրէնք է: Հարազատի կամ բարեկամի իտկական արժէքը կարող ենք լրիւ գնահատել երբ նա այլեւս ոչ եւս է:

Աւլէն 35 տարուան բարեկամս էր: Բայց հիմա, հէնց այս տողերը գրելիս, երբ նա այլեւս չկայ, զգում եմ այդ բարեկամութեան բուլանդակ ծանրութիւնը եւ նրա թողած պարապը: Երկար տարիների մեր անապատ ղրոյցները եղան առանց զսպինու տերեւների: Ինչպէս ասում են Սպանացիները՝ «զինուորների եւ բարեկամների մէջեւ գովեստները աւելորդ են»: Վիճում էինք չարունակ, երբեմն խայթելով զիրար, բայց միշտ էլ հանդիպում հաճոյքով եւ իրար վրնտռում կարօտով:

Գաղափարական նոյն ասպանի մէջ չէինք մկրտուել: Այլ էր եղել մեր դաստիարակութիւնը, մտքի եւ հոգու անունդը: Եւ ամէն մէկս մնացինք տարբեր ափերի վրայ: Սակայն, խոստովանեմ, նա ընդլայնեց իմ հորիզոնը: Զօրացայ գինք լսելով: Որովհետեւ պարզապէս նա ինձանից շատ աւելի թըրծուած էր ազգային հարցերում՝ պատմական, գրական, քաղաքական գիտելիքներով: Շատ անգամ, մեր կրքոտ վէճերից տուն էի վերադառնում բորբոքուած, երբեմն «կոտր–ընկած», զգալով իմ փաստարկումների տկարութիւնը եւ գիտելիքների տակաւութիւնը: Եւ այդ վիրաւորանքը դառնում էր խըթան եւ ինձ մղում որ աւելի կարդամ, պրպտելով ու վերա–

քննելով անցեալի իրադարձութիւնները, թօթափելով որոշ նախապաշարումները:

Տարիներ անցան ու Առլէնի խորհուրդով բազմաթիւ գըրքեր կարդացի: Նրա՛ սիրած հեղինակների գրքերը՝ Ռուբէն, Ս. Վրացեան, Ա. Ծառուկեան, Շ. Շահնուր: Ծանօթացայ իր պաշտած կուռքերին: Նրա ցանկութեամբ էր որ մի օր էլ, առաջին անգամ ինելով, այցելեցի «Ցառաջ»ի խմբագրատունը: Շաւարշ Միսաքեանի այս պատնէշը որին, բաղեղի նման, նա մնաց փարած:

Ցետագայում, հետզհետէ, մեր գրոյցների եւ վէճերի ընթացքում, այլեւս որոշ չափով կարողանում էի մնալ... ջրի երես: Անչուշտ չէի բաժանում յաճախ նրա տեսակէտները, մանաւանդ հիմնական հարցերի շուրջ: Նրա վերլուծումները եթէ միշտ համոզիչ չէին, բայց վարակիչ էր նրա խանդավառութիւնը: Առլէնն չղթայուած էր մեր ծանր ու խռովայոյզ անցեալին: Կառչած մնաց պատանեկութեան չջլանի իտէալին, նոյնիսկ եթէ այդ իտէալը թւում էր պատրանք: Հաւանաբար այդ պատճառով էր որ նրա համար հայրենիքը մնաց չատ-չատ հեռու մի հանդրուան՝ «ինչպէս անհաս փառքի ճամբայ...», բայց եւ այնպէս մօտից հետեւում էր հայրենիքի իրադարձութիւններին, հետաքրքրուում Հայաստանի վերելքով ու ցաւերով:

Առլէն խորապէս զգում էր հայկական Սփիւռքի նահանջը եւ իր ցաւը թաքցնում էր հեգնող արտայայտութիւններով, զուարթ արհեստութիւններով: Նա զգում էր մեր նահանջը, սակայն չէր հրաժարւում հաւատալուց, թէ Սփիւռքը կարող է չարունակել գոյատեւման պայքարը, թէ լինել-չլինելու հարցում Սփիւռքի սեփական ուժերը բաւարար են այդ պայքարին: Այդ կէտում նա մնաց անզիջող եւ չհանդուրժեց որեւէ compromis:

Այդ ներքին տագնա՞պն էր արդեօք որ այս վերջին տարիները դառնութիւններ կուտակում էր իր հոգում եւ մաշեցնում Առլէնը: Արդեօ՞ք հանրային կեանքում նաեւ օրէնք է, հաւատարիմ ու զգայուն հոգիները դառնում են խոցելի:

Մի բան որոշ է։ Ընտանեկան կեանքով որքան երջանիկ եւ բաւարարուած, հանրային կեանքից դառնացա՛ծ թողեց Սարգսեան այս աշխարհը...։

6 – 9 – 1984

Կ. ՋՐԲԱՇԵԱՆ

ԱՒԼԷՆՆԵՐԸ

Մէկը ներկայացուցչական դէմքերէն այն սերունդին, որուն վիճակուեցաւ հինը նորին կամրջելու նուիրական առաքելութիւնը:

Սերունդ մը որ ունեցաւ մեծ ուսուցիչներ, քուրմեր եւ որոնց չունէին տակ մշակուեցաւ իր միտքը, զօրացաւ իր կամքը, թրծուեցաւ իր ոգին: Սերունդ մը որ հայութիւնը ծառայութեան ճամբով տտանձնեց: Հայաւանդ ճգտումներուն հաւատաւոր զինուորագրեալը եղաւ մտնելով այն տաճարները՝ ուր հայութեան պաշտամունք կար եւ գոյամարտի նուիրուած քաջին:

Ամբողջական Հայու այս ապրումներով է որ Աւլէն Փափազեան մտաւ հանրային կեանքին մէջ, հաւատաց յեղափոխութեան ու մարտականութեան, հայ ժողովուրդի մեծութեան եւ ուխտեց ծառայել իր ժողովուրդի արդար դատին:

Երիտասարդ հասակին արդէն իր նուիրումը եղաւ անսակարկ, իր համոզումները՝ անխախտ:

... Ազնիւ եւ ծառայասէր, կենսուրախ եւ յաւատես, ընկերասէր եւ առատաձեռն, սիրտը քաց, ժպիտը դէմքին, իւմուռը շրթներուն՝ Աւլէն Փափազեան եղաւ համակրելի եւ գրաւիչ դէմք մը: Եղաւ այն քիչերէն որոնք պիտցան, ի հարկին, ինքնատիպ մօտեցում ունենալ հաւաքական կեանքին, կազմակերպական հարցերուն, հանրային ծառայութիւններուն մէջ:

... Առլէն փափագեան մտաւ ժամանակի անհունութեան մէջ: Բայց կը մնայ գաղափարը, միշտ կենդանի: Կեանքը կը շարունակուի վաղուան կառուցումին համար: Անպայման, Առլէնի եւ Առլէններու գաղափարները պիտի յաղթանակեն:

6 – 9 – 1984

ԿԱՐՕ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	էջ
Փոխան Ներածականի	5
Շարժանկարը երէկ եւ այսօր	9
«Նոր հոսանքը»	19
Շարժանկարի Հայաստանեան ժապաւէնները	23
Լեզուի ճամբով	27
Հակադաշնակցական	31
«Ինչո՞ւ է աղմկում գետը»	35
Աղօթքները աղօթող չունին	39
Հայաստանեան ժապաւէններու տեղեկայլը	41
Ակրոպոլի շուրին տակ	47
Հողմատատան նկարներ	55
Նահանջական ճամբականի	61
Հայաստանեան ժապաւէններ	65
«Եօթներորդ Արուեստը»	69
Մեր Ապրիլը	73
Մեր թերթը	75
Դաշնակցութեան ուղիով	79
Ռուբէն	83
Անծանօթ՝ այդ հասցէին	87
Վերջին նահանջը	91
Լուսանցքին վրայ գրուած բաներ	93

Էջ

«Les chevaux de feu» 99
Այն պարզ օրերը 103
Անզօրութիւն եւ անտարբերութիւն 109
Մեզ հայ են ասում... 113
Ես տեսայ Անդրանիկը 117
Փարիզը Օգոստոսին 119
Տարեդարձ մը 1890–1977 123
Հանդիպում Ս. Պարաճանովի հետ 127
Պատկերներ մեր առօրեայէն 141
Նկարագրի մարդը – Գրիգոր Կիւլեանի յիշատակին . 157
«Դաշոյն մը այդ պարտէզին մէջ» – Վահէ Քաչա . 161
Շաւարշ Միսաքեան 165
Պարապ էջեր 169
Ո՞ւր է մեր շարժանկարը 173
Փրէզիտանը 185
«Կարեւորը ատաղձն է...» 191
Ցետ մահու 193

Տպագրությունը ստարտեցաւ
5 Յուլիս 1985ին
Մխիթարեան Տպարանին մէջ
ՎԵՆԵՏԻԿ

